

Vladimir Vratović

RIMSKA KNJIŽEVNOST

Nekoliko uvodnih tema

Latini, Rim i Rimljani

U srednjoitalskoj pokrajini Laciju (*Latium*), koju je nastavalo pleme Latina (*Latini*), osnovan je od više prijašnjih naselja grad Rim (*Roma*). To se zbililo, kako računa filolog i povjesničar Marko Terencije Varon, 753. prije n. e. Legenda je kazivala da je Rim osnovan kao kolonija Albe Longe. Prema latinskom plemenu naziva se jezik latinskim, a prema gradu Rimu naziva se i država rimskom. Brežuljak Palatin jezgra je najstarijega Rima.

Iz Lacija, te male jezgre koja je sezala od Tirenskog mora uz lijevu obalu rijeke Tibera do padina Apenina, razvila se u tijeku stoljeća prostrana i moćna država, u državnom pravnom i kulturnom pogledu najpresudnija za modernu Evropu.

Hrvajući se s najbližim i daljim susjedima, italskim plemenima (Sabinjanima, Samničanima, Lukancima itd.), s Etruščanima i drugima, Rimljani su do sredine 3. st. prije n. e. ne samo pokorili svu srednju Italiju i nametnuli svoju vlast cijeloj Etruriji, nego su od toga doba, zapravo od 272. kad je osvojen najnapredniji, cvatući grčki grad južne Italije Tarent, imali pod svojom vlašću cjelokupni teritorij od rijeke Arna i Rubikona do krajnjeg juga apeninskoga. Idućih će oko sto i pedeset godina označiti ekspanziju Rima daleko izvan poluotoka: u tri punska rata, vođena između 264. i 146. prije n. e. protiv moćne Kartage, osvojene su Sicilija, Sardinija i Korzika, u međuvremenu dopri su Rimljani u Jadransko more i na ilirsku obalu, podložili cisalpinsku Galiju (današnju sjevernu Italiju), Hispaniju učinili svojom provincijom. A konac trećeg punskog rata, 146. prije n. e., ne označuje samo razorenje Kartage i osnivanje provincije Afrike, nego te i okolnih godina

Rimljani podvrgavaju također Makedoniju, Grčku (146. *provincia Achaia*), zatim veći dio Hispanije, južnu Galiju (*G. Narbonensis*), Malu Aziju. Ukratko, u 2. st. prije n. e. Rim je stekao gotovo potpunu prevlast na Sredozemlju postavši velesilom koja će u doba cara Augusta, na kraju 1. st. prije n. e., u svojim granicama okupiti cijeli Apeninski poluotok i sve evropske zemlje, osim Britanije, zapadno i južno od Rajne i Dunava, krajeve uz Crno more, Malu Aziju i cijelu Sjevernu Afriku zajedno s Egiptom i Sirijom.

Vojničku i političku ekspanziju slijedio je i proces potpune romanizacije: najprije na tlu Italije srodnih Italika i zatim Etruščana, a u carsko doba romanizacije obje Galije (one tzv. cisalpinske u sjevernoj Italiji i one u današnjoj Francuskoj), Hispanije i današnje Rumunjske. A djelotvorna je latinizacija započela poglavito u italjskoj vojsci, gdje je još i u doba prvog punskog rata, sredinom 3. st. prije n. e., vladala mješavina jezika: govorilo se latinski, etruski, umbrijski, oskički, mesapski i grčki! No superiornost duhovna i organizacijsko-politička plemena Latina nametala je i nametnula svoj jezik kao jedini službeni i književni cijelom području od Alpa do juga apeninskog. Doduše, Grci su u Italiji i dalje govorili grčki, ostaci oskičkoga i etruskoga zadržali su se na selu do kasnog razdoblja. Ali i Osci i Umbrijci i Kelti (rimski je naziv za njih *Galli*) nastupaju u književnosti kao — latinski pisci, stvaraju književnost latinsku, dakle rimsku.

Udio etruski i posebice grčki u oblikovanju rimske kulture

Nije samo legenda da su tri kralja rimska od druge polovice 7. st. prije n. e. bila etruskoga roda. Posljednjega je od njih, Tarkvinija Oholog, narod dignuvši ustanak pod vodstvom Lucija Junija Bruta svrgnuo i prognao. »*Libertatem et consulatum L. Brutus instituit*« (= Slobodu i konzulat uveo je L. Brut) — reći će Tacit na početku *Anala*. Taj čin, u kojem se poklopila društvena revolucija s borbom protiv vlasti tuđina, zbio se oko 509. prije n. e.: srušena je monarhija i uvedeno republikansko uređenje, koje će gotovo punih 500 godina, do prvog cara Augusta, trajati u Rimu. *Libertas* i *libera res publica*, sloboda i slobodna država, postadoše i trajahu u Rimu ne samo kao izraz republikanske slobode naspram monarhističke vlasti kraljeva nego će, osobito u prvom stoljeću carstva, biti i geslom svake reakcije slobodara protiv samovlasti carske.

Povijesna je dakle jezgra sadržana u ranim legendama o Etruščanima. Došavši možda ne mnogo prije od Grka u Italiju, Etruščani zaposjedoše otprilike područje današnje Toskane (koja u imenu još čuva rimski naziv za Etruščane — *Tusci*) i dolinu rijeke Pada, osvojiše Kampaniju i pod svojom vlašću držahu neko vrijeme i Lacij. Rim kraljeva, postavši od malog naselja na Palatinu, razvio se u tijeku dva i po stoljeća u napredan grad: latinski grad etruski civiliziran. Ostaci materijalne kulture i obilne vijesti, ma koliko iskićene pričama, u rimskih i grčkih povjesničara nedvojbeno potvrđuju silan i dubok utjecaj Etruščana na Rim.

Naznačimo kratko neke elemente. U arhitekturi primjerice lûk, taj izvanredni čimbenik u graditeljstvu, zatim utjecaj na realizam portreta u plastici rimskoj, pa zidno slikarstvo iz grobnica, što su ga naobraženi Rimljani

visoko cijenili, a vrijedni su nam njegovi primjerci i danas očuvani. Najvažnije insignije svojih magistrata, među ostalima npr. *fascēs* (svežanj pruća), zlatni vijenac, žezlo, i kultne propise (zvali su ih *disciplina Etrusca*), npr. gatanje iz životinja, također su Rimljani preuzeli od Etruščana, kao i organizaciju javnih i kazališnih igara (*ludi*) i sviranje na fruli. Nisu samo riječi *histrion* »glumac« i *subulo* »svirač na fruli« etruske posuđenice, nego je i velik dio latinskih vlastitih imena etruskoga podrijetla. Neke obitelji u Rimu dičile su se davnim precima etruskim, među njima i glasoviti Mecenat, rođen u Areciju (današnji Arezzo), jednom od najuglednijih od dvanaest gradova stare Etrurije.

Svirač na fruli pleše među drvećem i pticama. Detalj s freske u grobu triklinija, u Tarkviniji, oko 470. prije n. e. Možda je to najsugestivnija slika cjelokupnog etruskog slikarstva.

Kad je, dakle, Ciceron tvrdio da je nakon izгона kraljeva etruske krvi i osnivanja republike u Rimu kultura naglo procvatila, bila je to samo njegova zabluda, potekla iz žarke ljubavi prema slobodi i iz nacionalnoga ponosa. Jer u doba etruskih kraljeva civilizacija i kultura bile su na visokom stupnju. Propast njihove političke prevlasti samo je širom otvorila vrata grčkoj kulturi, kojoj bliske veze s Rimom nalazimo i prije vlasti etruskih kraljeva.

Grčki je utjecaj na Rimljane bio najdublji i najživlji u neprekinitom tijeku više stoljeća, i to samo djelomice posredovanjem Etruščana, a najvećma neposredan. Neposredan zato što su se već otprilike od Napulja sve do juga Italije i po Siciliji smjestile brojne grčke naseobine, stvarane od polovice 8. do polovice 6. st. prije n. e. Cijelo to područje nazivano je Velikom Grčkom (*Magna Graecia*). Iz neposrednih dodira trgovačkih rasli su i granali se dodiri kulturni. Seljački i ratnički Lacij i Rim — široko otvoreni utjecajima od početaka svojih sve do propasti Carstva u 5. st. n. e., ali s isto-

tolikom, upravo nepojmljivom snagom asimilacije — žedno se napijao s izvora grčkoga, i onda kad je bio tek u skromnom usponu, i onda kad je noga rimskog legionara stupila na tlo Velike Grčke i kad je pokorila maticu zemlju Grčku.

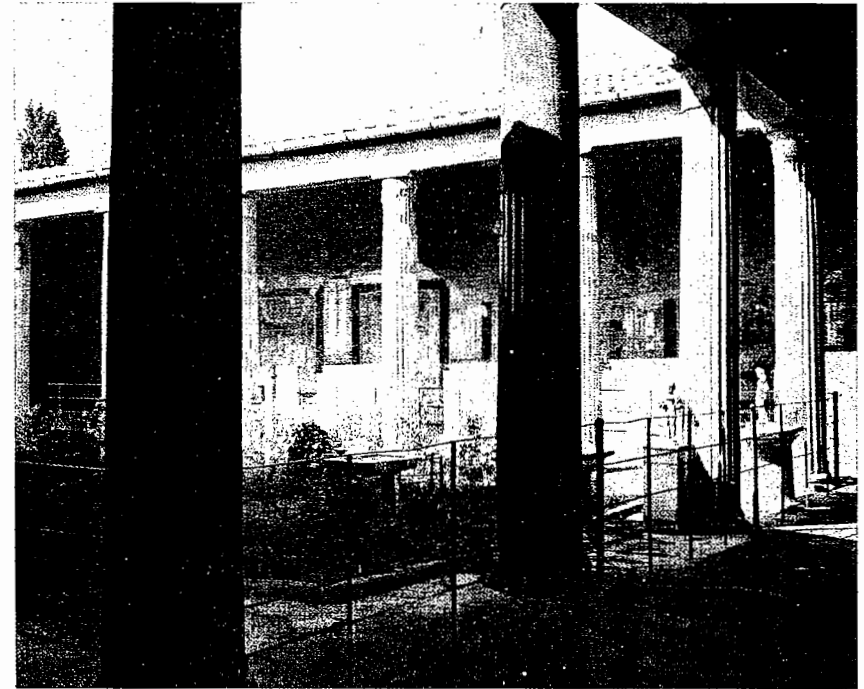
Već na početku svoje povijesti Rimljani su u dodiru s Grcima. Korijeni su rimske civilizacije u jugozapadnom gradiću Kumi (*Cumae*, manje od 200 km južno od Rima, oko 20 km zapadno od Napulja), najstarijoj koloniji u Italiji koju su u 8. st. prije n. e. naselili halkidski Grci. Od tih Grka iz Kume preuzeli su Rimljani abecedu, od njih i ostalih naseobina grčkih po južnoj Italiji i Siciliji prešlo je u latinski jezik mnoštvo riječi iz ratarstva i graditeljstva, trgovine i odijevanja, obrta, umijeća i športa, osobito iz umjetnosti i znanosti, dakle riječi civilizacije i kulture iz privatnog i javnog života. I naziv za pjesnika, *poeta*, grčka je posuđenica. Potkraj kraljevskog razdoblja počela je i helenizacija rimske državne vjere: u tomu je grčki utjecaj bio najjači, kako na sustav i poimanje bogova, koji se prelio preko starorimske vjere, tako i na imena bogova. Općenito je poznat snažan dojam što ga je likovna umjetnost Grka ostavljala na Rimljane. O plodnom i trajnom utjecaju grčke književnosti na rimsku bit će riječ kasnije, također i o utjecaju grčkom, poglavito u sintaksi, na književni izraz latinski.

Ali i otpora grčkom utjecaju u Rimu bilo je uvijek. Primjeri su poznati, iz povijesti političke, kulturne i književne. Ima uopće jedna crta koja se od početka provlači cijelom rimskom poviješću: otpor helenizaciji zajedno sa spremnošću da se prihvaća sve što je helensko.

Promotrimo stoga ukratko kako se rimski pisci odnose prema grecizmima u jeziku u prva dva stoljeća, tj. u 3. i 2. st. prije n. e. Izričit otpor prema grecizmima, dakle gotovo isključiv purizam u tom smislu, pokazuju i Livije Andronik, prvi pisac rimske književnosti (rodom Grk!), i Kvint Enije, najutjecajniji epski pjesnik prije Vergilija, po školovanju također — Grk. Komedijska (Plaut i Terencije) bila je puna grecizama, a ozbiljno pjesništvo (Enije i tragičari) uklanjalo se njima. Razlozi su toj podvojenosti jezičnoj u odnosu prema grecizmima vrlo oštro izraženi. Grčke su naime riječi u početku prodirale u latinski izvan područja književnosti, npr. u stručni jezik, a poglavito u pučki govor i svakidašnji jezik gradskog stanovništva. I većina robova dolazila je iz područja grčkog jezika. Plautove i Terencijeve komedije pune su grecizama, jer se služe pučkim i razgovornim jezikom. Visoko pak pjesništvo odustajalo je od uporabe grecizama, jer je dostojanstvo vladajućih klasa — ustvrdio je to već davno A. Meillet — obvezivalo autore da izbjegavaju grecizme. U Rimu je naime rječnik ozbiljnog života sav bio latinski, a rječnik zabave i užitka grčki. Plaut je na toj opreci gradio izvanredne komičke efekte.

Još će i Ciceronova puristička oštrica biti uperena protiv grecizama, i to u svim prilikama važnim i dostojanstvenim, kako u javnom životu tako i u književnosti. Doduše, Ciceron se, poput svih Rimljana višeg obrazovanja i društvenog ugleda, služio grčkim riječima i cijelim rečenicama u svakidašnjem i familijarnom govoru, čak i kao znakom nekog bontona. Vrlo je obilno upotrebljavao grecizme u korespondenciji, ali nju — nije smatrao književnošću! A što se tiče uporabe grčkog jezika kao neke vrste — naziva je Marouzeau — igre i koketerije, kao neke slobodine familijarnoga stila, nešto nam je vrlo značajno u psihološkom i lingvističkom smislu otkrilo jed-

no istraživanje iz kraja prošlog stoljeća (A. Font): u 16 knjiga pisama, upućenih intimnom prijatelju Titu Pomponiju Atiku, Ciceron obilato rabi grecizme, ali ih potpuno ispušta u pismima iz progonstva i u razdoblju nakon smrti voljene kćeri Tulije!

Peristil u kući Vetijaca u Pompejima. Slikarske su dekoracije nastale nakon 62. n. e.

U književnost, od 1. st. prije n. e. i dalje, grčki je jezik ušao putem pjesništva. U Katulovoj lirici primjerice izbrojeno je 10% grčkih riječi, u Horacijevim *Satirama* i *Poslanicama* 11%, u satiričara Juvenala (koji je nemilom ruglu izvirgavao Grke, nazivajući ih *Graeculi* — Grčići i *natio comoeda* — gomila komedijskaša) ima 15% riječi grčkoga podrijetla. Počevši od carskog razdoblja, i prozni stvaraoci preuzimaju od pjesnika uporabu grecizama kao stilski postupak. Plinije Mlađi jedan je od prvih koji provodi svojevrsnu mješavinu načina izražavanja, tj. unošenje pjesničkih stilskih elemenata u prozu, a teoretičari će tu novinu prihvatiti, npr. Kvintilian. U idućim se stoljećima rimske književnosti takva praksa nastavlja. Dapače, gramatičar Hirije Fortunacijan iz 4. st. n. e. pretpostavlja grčku riječ isto značajno latinskoj ako »ljepše zvuči«.

Latinski jezik i rimska književnost

Među dvjema italskim jezičnim skupinama, latinsko-faliskičkoj i oskičko-umbrijskoj, koje su u rano doba živjele u najužem susjedstvu, latinski jezik (*lingua Latina*) pripada prvoj. Brežuljak Palatin i u jezičnom je pogledu kolijevka latinskog Rima. Najstariji je očuvani tekst latinskoga jezika zapisan na zlatnoj kopči iz gradića Praeneste (oko 600. prije n. e.): »Manios med fhefhaked Numasioi« (u verziji klasičnog latinskoga glasio bi: »Manius me fecit Numerio«, u prijevodu: Manije me izradio za Numerija). Najstariji natpis iz grada Rima sadržava ulomak nekoga sakralnog zakona, uklesan na kamenom stupu ispod ploče od crnog mramora (zovu ga *lapis niger* = crni kamen), nađen na Forum Romanum; potječe vjerojatno od kraja 6. st. prije n. e. No na posve organski način latinski nam je jezik posvjedočen tek od 3. st. prije n. e.

Nije sada mjesto iznositi razvoj latinskoga jezika i stila, to više što ćemo uz pojedina razdoblja rimske književnosti, kako ih budemo slijedili, naznačiti i jezične osobitosti i karakteristične stilske odrednice, relevantne za autore pojedince, književne struje i škole ili za razdoblja u cjelini. Ali moramo već ovdje svrnuti pozornost na neke osobitosti latinskoga jezika, koliko su važne za cjelokupan tijek rimske književnosti.

Ponajprije, cijela je rimska književnost od 3. st. prije n. e. do 6. st. n. e. napisana na jedinstvenom latinskom jeziku, u biti nepromijenjenom i svima u svim stoljećima razumljivom. Samo je razumijevanje nekih oblika i sintaktičkih osobina starolatinskoga iz najranijih stoljeća u općeg čitatelja u tijeku stoljeća slabilo. Nadalje, na području latinskog jezika nisu se razvila izrazitija narječja, tako da u rimskoj književnosti nema dijalektalne književnosti. Zatim, pučki jezik (*sermo plebeius*, s. *vulgaris*, u lingvistici se naziva vulgarnim latinskim) relativno je slabo dopro u književnost: najizrazitije u dijalogima Plautovih komedija, u razgovorima oslobođenika u Petronijevu *Satirikonu* (osobito u *Trimalhionovoj gozbi*), u latinskim prijevodima *Biblije* (*Vetus Latina* i *Vulgata*), u Apuleja, pa u djelima kršćanskih pisaca rimskih; isključujemo ovdje neka stručna djela i brojne natpise, npr. one poznate na zidovima u Pompejima, jer ne pripadaju književnosti. I razgovorni, svakidašnji jezik (*sermo cotidianus*, s. *familiaris et cotidianus*) rijetko nalazimo u djelima rimskih književnika: najbolje je sačuvan u Terencijevim komedijama i u Ciceronovoj korespondenciji, mjestimice i u Horacijevim *Satirama* i *Epistulama*. Sve drugo što čitamo u pisaca rimskih — a to je golema većina — napisano je standardnim latinskim jezikom (*Latinitas*), koji je od 2. i posebice 1. st. prije n. e. čvrsto normiran kao jezik književnosti. Ono što Rimljani nazivaju *sermo urbanus* (gradski govor), govor je i stil i način izgovaranja književnog jezika u glavnom gradu Rimu koji je bio ne samo izvorištem latinskog jezika nego i neprekinutom i neospornom normom u uporabi književnoga jezika kojoj su se bez iznimke pokoravali svi pisci. *Urbanitas* je, prema Varonu, »incorrupta loquendi observatio secundum Romanam linguam« (= neiskvarena pomađa govorna u skladu s rimskim jezikom); njome se označuje — reći će Kvintilijan — govor koji uzima sebi za uzor *gustus urbis* (ukus grada), i to »in verbis et sono et usu« (u riječima, zvuku i uporabi).

U rimskoj, dakle, književnoj kulturi nalazimo dubok jaz između pučkoga jezika i stiliziranog književnoga jezika: pučki jezik i govor živio je uglavnom ispod i pokraj književnosti, preživio dakako do kraja antike, uz nijanse žargona vojničkoga, nižih slojeva gradskog življa itd., stvarajući kasnije romanske jezike, a na površini književnoj ostajao je čvrsto u tijeku dugih stoljeća samo ekskluzivan standardni književni jezik.

Opreci vulgarnoga (pučkog) jezika spram njegovanog jezika obrazovanih slojeva odgovarala bi opreka govorenoga (i razgovornog) jezika spram pisanoga. No u raspi o odnosu vulgarizama (leksičkih i sintaktičkih osobitosti pučkoga jezika) prema arhaizmima (leksičkim i sintaktičkim osobitostima starolatinskog jezika) imat će pravo Marouzeau tvrdeći da se vulgarizmi ne bi smjeli poistovjećivati s arhaizmom nego da bi vulgarizme trebalo više u tumačenju vezivati za svakidašnji razgovorni jezik.

Potisnutost pučkoga, narodskog izraza iz najvećeg dijela rimske književnosti ostavila je bez dvojbe duboke tragove na opći dojam o književnosti samoj i njezinu jezičnom izrazu. Jer nepostojanje obilnije nazočnosti pučkih elemenata, poglavito onih koji bi se bili organski razvili, sigurno je oduzelo od čara neposrednosti i afektivnih vrednota u izrazu nekih ostvarenja književnih, kakva imamo pred sobom ili kakva su mogla nastati. Rimska književnost s obzirom na jezični izraz u većini svojoj nije — narodska književnost, a to će reći da u njoj narodni (pučki) izraz nije ravnomjerno stopljen s istančanim osebjnostima visokoga književnog stila. Neki kao da su iz toga bili voljni izvoditi zaključak o artifičnosti rimske književnosti, tumačeći to njezinim neorganskim razvitkom, tj. tijesnim, osobito u početku, povodjenjem za grčkom književnošću. Taj je zaključak dakako neodrživ. Istina je samo to da visoko njegovani, normirani i stilizirani izraz književni u Rimljana napadno prevladava nad pučkim, čak i nad njegovanijim razgovornim jezikom.

Govoreći o grecizmima u latinskom jeziku spomenuli smo prije da im se visoko pjesništvo posve uklanjalo, jer je dostojanstvo vladajuće klase obvezivalo autore na to. Vladajuća su klasa patriciji (optimati) i njima bliski sloj rimskoga društva, koji su davali ton organizaciji javnoga života, dakle i književnosti, posebice na početku njezinu i u prvim stoljećima. I ne valja zaboraviti da je nakon pobjednički završena prvoga punskog rata u Rimljana silno porastao narodni ponos i samosvijest. Samosvijest ovdje znači i upiranje na izvorne predaje staroitalske i starorimske, a to će reći ne samo odricanje od svih stranih natruha — pa i grčkih — u jeziku, nego i inzistiranje na visokoj razini jezičnoj koja će odgovarati i ozbiljnosti tematike i dostojanstvu vremena i ugledu prvaka ratnih i političkih. Dakako da je na izbor jezičnoga tipa veoma utjecao način oblikovanja i književni rodovi i vrste, kako u bitnim razlikama između proznog i pjesničkog izražavanja tako i posebice u razlikovanju »nižih« vrsta književnih, npr. komedije, satire, mima, epigrama i basne, u kojima je bila moguća veća sloboda leksička i sintaktička, i »visokih« rodova i vrsta, npr. epa, tragedije, govorničke, historiografske i filozofske proze, gdje su pisci gotovo bez iznimke nastojali očuvati najvišu razinu biranoga književnog stila. Svojevrsni, dakle, tradicionalizam politički i društveni, koji je aristokracija u Rimu uvijek brižno njegovala, poklopio se nerijetko s tradicionalizmom estetskim i jezičnim. U taj bismo tradicionalizam jezični ubrojili i odlučnu težnju k strogoj normiranosti, a u društvenom pogledu strogu distanciranost prema pučkom govoru.

No bi li održivo bilo poistovjećivanje pučkoga jezika u književnosti s demokratizmom društvenim i visokoga, biranog književnoga jezika s aristokratizmom (ili isključivošću) društvenim, i suprotstavljanje tih dvaju idioma jezičnih i kategorija društvenih? Razloga nekih možemo naći, ali pravog opravdanja u cjelini rimske književnosti za to nema. Jest činjenica da su pripadnici plemstva među rimskim piscima često birali, zbog ugleda svoga podrijetla i društvenog položaja, teme i rodove visokoga stila i važnosti, zadirajući od »niskih« tema i »prostog« jezika. A plebejci doista jesu imali više smisla za tematiku i stil običnoga života i maloga čovjeka. Ali ako stалеško podrijetlo rimskih pisaca usporedimo s onim što su pisali, nećemo moći utvrditi ovakvu granicu: pisci plemenita roda stvaraju samo književnost visoku i dostojanstvenu i visoka stila, a pisci plebejskog roda stvaraju samo u književnim vrstama i jeziku niže vrijednosti. Štaviše, među najuglednijim i najboljim autorima rimskim naći ćemo više plebejaca nego nobila. Gotovo su svi važniji pisci u prva dva stoljeća rimske književnosti — plebejci (Livije Andronik, bivši ratni zarobljenik i rob; Plaut; Terencije, također bivši rob), zatim u 1. st. prije n. e. i kasnije: Ciceron (iz obitelji viteškoga staleža, ali *homo novus!*), Lukrecije, Vergilije, Horacije, Ovidije, Marcijal, Juvenal, itd. Književnost pak uzvišenih tema i najbiranijega jezika, bilo da su je gojili plebejci ili aristokrati, nije često ništa manje od one puku bliske i životne bila — životna, ništa manje zadirala u neke bitne, katkad i presudne probleme i naroda rimskog, i države njegove, i estetike rimske ili antičke u cjelini.

Borba, dakle, između »demokracije« i »aristokracije« — ostanimo uvjetno kod te opreke i naziva! — u rimskoj književnosti vodila se mnogo manje u okvirima staleškog i političkog opredjeljenja, a kudikamo najviše na liniji jezičnoj i stilskoj, što će reći ujedno i s obzirom na specifičnost književnih rodova i vrsta i tematike s njima povezane. Kolika samo razlika u izrazu dijeli Horacijeve razgovorne *Satire* od njegove lirike, i to razlika koja je nastala iz svjesnog postupka pjesnikova, iz tradicije kojoj se umjetnički pokoravao!

Tradicijom prožeta usmjerenost latinskoga književnog jezika i stila imala je i neslućene prednosti, kako u tijeku osam stoljeća trajanja književnosti tako i u krajnjem učinku u evropskoj kulturi. Jer biranost i stroga normiranost od leksičke do sintaktičke nametala je pojedincima stvarateljima i cijelim razdobljima osjećaj višestoljetne konstante, postojan smisao za odnos prema normi, pa i onda kad su tu normu stvaralački kršili. To će ostati stalnom osobitošću rimskoga književnog jezika. Govoreći o purizmu u leksiku, Ciceron (*Brut.* 132) ga definira »incorrupta Latini sermonis integritas« (neiskvarena čistota latinskoga stila). Dodajmo tomu još biranost (*elegantia verborum Latinorum*, Cíc. *Brut.* 161), izbjegavanje tuđica i dijalektizama, ritmiziranje u prozi, čvrsta načela metrička u pjesništvu, izvanrednu mogućnost jezgrovitosti u izražavanju. Zatim snagu strastvene invective i muževni patos oduševljenja, koji obiljevaju rimsku književnost, izvirajući donekle i iz duha jezika, koji je stiliziran do mjere kakvu nijedan drugi književni jezik ne poznaje. U strogosti sintaktičke subordinacije latinski rečenični periodi sadržavaju toliku razinu racionalnoga da su bili kadri nositi ne samo žar Lukrecijeve materijalističke filozofije, moćni polet Ciceronova genija i psihološke ponore Tacitove, nego i zgradu Augustinove *Države* i čuvstvenost *Ispovijesti*, kršćanski sustav Tomine *Sume* i vizionarski Boškovićev prodor

u materiju. Iz istoga je fundusa leksičkog i gibljivosti fraze rimski pjesnik izrazio široku i dojmljivu skalu čuvstava: od prštave razigranosti komedio-grafske i tananih preljeva ljubavi i strasti u lirici do krepčine epskog izričaja ili reskosti epigramatske i satiričke.

Kao nosilac sadržaja, vlastitih rimskih i naslijeđenih od Grka, latinski je jezik bio nosiocem kulture za veliki poluotok u Sredozemlju i za Carstvo koje je obuhvaćalo tada velik dio svijeta, on se pretočio u stoljeća srednjovjekovne i novovjekovne kulture, a usto je i duboko utjecao na oblikovanje književnih jezika evropskih. Lingvistički i kulturni fenomen prvoga reda, latinski jezik ima apsolutno prvenstvo među svim velikim kulturnim jezicima svjetskim po tomu što je najviše i najtrajnije utjecao na kulturu. Kulturni jezici vrijeđe — složimo se s Meilletom! — onoliko koliko vrijedi tip kulture kojega su nosioci. Tijesna uzajamna veza rimske (i latinske) kulture s latinskim jezikom, koji je nosiocem njezinim, neprijeporna je činjenica u posljednja dvadeset i dva stoljeća Evrope.

I na kraju: govorimo li o *latinskoj* književnosti ili o *rimskoj* književnosti? Očigledno je iz prethodnoga i svih stranica koje će slijediti da biramo izraz *rimska književnost*, i to ne prvenstveno zato što je takvo nazivanje tradicija u Hrvata. Ne rabimo izraz *rimska književnost* ni samo zbog toga što je država rimska, i republikanskog i carskoga razdoblja, nosila ime prema glavnom gradu, koji je kao ni u jednoj drugoj književnosti ostavljao snažan žig na cjelokupnom književnom stvaralaštvu, čak i u dva posljednja stoljeća Carstva. Poznato je da Rimljani sami svoju književnost zovu i rimskom (*Romanorum litterae*) i latinskom (*Latinae litterae*), čak možda češće drugim nazivom, dakle prema jeziku, pa se onda i povijest rimske književnosti zove poviješću pisaca latinskoga jezika ili poviješću latinskih pisaca (*Latinitatis scriptorum historia*, *Latinorum scriptorum h.*). To je vjerojatno razlogom što se i danas u nekih, poglavito romanskih naroda, rimska književnost naziva — latinskom, njezini pisci — latinskima.

No ako ćemo jasno lučiti, moramo reći ovo: iz današnjeg obzora književnopovijesnog sve što je u književnosti ostvareno na latinskom jeziku od antike do našega 20. stoljeća — jest latinska književnost, književnost latinskoga izraza; sve što je na latinskom jeziku ostvareno nakon 6. st. n. e. jest latinska ali — nije rimska književnost. Rimska književnost neodvojivo je vezana za latinski jezik, ali latinska književnost kudikamo je širi pojam od rimske. Nas danas jedino pridjev *rimski*, upotrijebljen uz književnost, nedvosmisleno upućuje na prostor i vrijeme antičkoga Rima.

Srednjovjekovna i novovjekovna latinska književnost vezane su doduše latinskim jezikom i stilsko-tematskim repertoarom za rimsku književnost, ali su podjednako, često i mnogo više, tijesno povezane s ozračjem društvenim, psihološkim, estetskim onoga naroda, države ili kraja u kojima su stvarane. Imaju, također, i srednjovjekovna i novovjekovna latinska književnost neke osobitosti koje ih — i kad izuzmемо zajednički latinski jezik — spajaju ne samo u vertikalnom smislu prema rimskom svijetu i književnosti, nego i u horizontalnom smislu prema istodobnom međusobnom odnosu. Ali uz tu nadnacionalnu komponentu, po kojoj su latinske književnosti srednjega i novoga vijeka specifičan fenomen evropske (i svjetske) književnosti, pripadaju one matičnim književnostima naroda u kojega su krilu nastale, kojega duhom dišu katkada jače, izrazitije negoli istodobna književnost narodnog izraza. U hrvatskoj književnosti npr. razlikujemo književ-

nost hrvatskoga jezičnog izraza i latinskoga jezičnog izraza, u talijanskoj talijanskoga i latinskoga, u poljskoj poljskoga i latinskoga, u mađarskoj ili francuskoj mađarskoga ili francuskoga uz latinski. Pridjev *latinski* razlikovni je element s obzirom na književnost istoga naroda na narodnom jezičnom izrazu. Stoga je primjereno da latinsko stvaralaštvo nakon 6. st. n. e. do danas nazivamo latinskom književnošću, dakle npr. hrvatskom (poljskom, talijanskom itd.) književnošću latinskog izraza ili hrvatskim latinizmom ili latinskom književnošću u Hrvata, i sl. A stvaralaštvo književno Rimljana, kojim se ovdje bavimo, jest *rimska književnost*.

Razdioba rimske književnosti

Tradicionalna je razdioba ova:

- 1) Prvo ili uvodno razdoblje: do 240. prije n. e.
- 2) Drugo ili arhaisko razdoblje: 240—80. prije n. e.
- 3) Treće razdoblje ili zlatni vijek: 80. prije n. e.—14. n. e., koje se dijeli u:
 - a) Ciceronovo doba: 80—30. prije n. e.
 - b) Augustovo doba: 30. prije n. e.—14. n. e.
- 4) Četvrto razdoblje ili srebrni vijek: 14—117. n. e.
- 5) Peto razdoblje ili stoljeća propadanja: 117—476. (odnosno 524) n. e.

Kako je vidljivo, u toj se periodizaciji miješaju književnopovijesni, društvenopolitički i jezični kriteriji. Zadržavamo je ipak uvjetno, uza sva ograničenja koja nameću, na primjer, poglavito termini »srebrni« u 4. i »mješteni« i »željezni« u 5. razdoblju, koji su očigledno nastali iz klasicističkih, kako rimskih, tako i kasnijih evropskih predrasuda jezičnih i stilskih. Prema njima su samo pisci zlatnoga vijeka pisali čistim, klasičnim latinskim jezikom, pa je sve što je bilo prije njih moglo biti samo pretklasično, a nakon njih poklasično, odnosno u usporedbi sa »zlatnim« — »srebrno« itd. Korijeni su tim metalnim etiketama, kako su duhovito nazvane, već u antici, osobito u autora Augustova doba koji su njegovali i proširili ideju klasicizma i nekog prezira prema arhaiskim piscima, svojim prethodnicima. A i iz mitološke predaje (vidi Ovidija!) potječe to vrednovanje kovina, i to u vezi sa stalnom degeneracijom ljudskoga roda: kad je već jedno razdoblje nazvano zlatnim, iduće je moralo biti manje vrijedno — srebrno. No kako god nazivali, činjenicom ostaje da su pisci iz zlatnoga vijeka rimske književnosti doista u punom smislu — *scriptores classici*.

Unatoč posvema relativnoj vrijednosti tradicionalne periodizacije, ne vidimo ipak prave svrhe u tome da se, kako neki autori čine, klasično razdoblje širi na još jedno stoljeće više, tj. da osim cijeloga 1. st. prije n. e. obuhvati i tradicionalni srebrni vijek, dakle cijelo 1. st. n. e. do smrti Tacitove. Doduše, time su za klasični period »spašeni« npr. Lukrecije, odnosno Seneka, Petronije, Marcijal, Juvenal i Tacit. Ali dvoje se nije moglo izbjeći: prvo, da izvan korpusa klasičnih autora ipak ostanu takvi velikani kao što su među »pretklasičnima« Plaut i Terencije ili među »poklasičnima« Jeronim i Augustin; drugo, da se unutar toga klasičnoga razdoblja nađu na okupu pisci koji se po strogim — doduše, i jednostrano purističkim —

kriterijima tradicionalne razdiobe ne bi mogli po jeziku svrstati među klasične, usp. primjerice Lukrecija s Vergilijem ili Tacita sa Cezarom i Ciceronom!

Iz istog razloga neprimjerenima smatramo i pokušaje da se podjela rimske književnosti na razdoblja poklopi još tješnje nego tradicionalna s društvenopolitičkim zbivanjima u Rimu, jer se time samo produbljuju izvan-književni kriteriji u razdiobi i ocjeni svake književnosti, pa tako i rimske.

U načelu je bezopasna poraba termina »republikanski, iz doba republike« i »carski, iz doba carstva« za sav onaj književni rad Rimljana nastao prije 30. prije n. e. odnosno nakon te godine do kraja rimske književnosti. Bezopasna onda kad uzima u obzir samo jednu veliku cezuru odnosno dva višestoljetna razdoblja u državnopolitičkom uređenju rimskom, ne uključujući a priori nikakve vrijednosne kriterije.

Još se dva pitanja ne smiju mimoći u vezi s tradicionalnom razdiobom, tj. unutarnja podjela 5. razdoblja (od 117. n. e. do kraja rimske književnosti) i krajnja godina rimske književnosti.

Najprije, krajnja godina: prije se većinom uzimala 476. n. e. kada je germanski vođa Odoakar svrgnuo posljednjega rimskog cara Romula Augustula, dakle godina kojom je prestalo opstojati Zapadnorimsko carstvo kao politička cjelina. Danas su neki skloniji birati čak godinu 568. n. e. kad su Langobardi provalili u Italiju, pa su se time prekinule i one posljednje tradicije rimske koje su još živjele. Drugi opet uzimaju 534. n. e., oko koje je godine Justinijan kodificirao rimsko pravo (*Corpus iuris*). U svakom slučaju, na mijeni 5. i 6. st. n. e., odnosno u prvim desetljećima 6. st., književna i stručna djela — ne samo zbog državne i političke organizacije — sve očiglednije gube glavne značajke koje su ih u idejnom, stilskom, tematskom pogledu vezivale za tradiciju antičke rimske književnosti. Sve očiglednije, dakle, djela pisana na latinskom jeziku prestaju biti rimska književnost, postajući srednjovjekovnom. Stoga mi kao krajnju granicu trajanja rimske književnosti biramo 524. n. e., godinu koja je također samovoljno odabrana, ali ima tu prednost što je tijesno povezana s književnošću, tj. sa smrću Boetija, pisca koji je svojim opusom ne samo neizmjenjerno snažno utjecao na srednji vijek, nego je u njemu i jezično i misaono još uvijek bogato saržan zbir najboljih antičkih tradicija, uključujući tu i kršćansku rimsku.

U pogledu unutarnje podjele 5. razdoblja, najrealnije je dijeliti ga na stoljeća, tj. književnost 2. stoljeća, 3. stoljeća itd. Doduše, ima u nekih autora zanimljivih pokušaja da se sva ta četiri stoljeća (u tradicionalnoj periodizaciji nesretno nazivana razdobljem propadanja) nakon srebrnog vijeka podijele u dva veća odjeljka, i to npr. od 117. n. e. do kraja 3. st. n. e. i od 284. n. e. (stupanje na prijestolje Dioklecijana) do kraja rimske književnosti, ili npr. od 117. n. e. do trijumfa kršćanstva s Konstantinom (tj. do 325. — koncil u Niceji) i od Konstantina do kraja rimske književnosti. Zanimljive i donekle upotrebljive, obje te podjele također imaju vrlo ograničenu vrijednost za povijest književnosti, jer se prva isključivo obazire na političku povijest, a druga na društvenu i političku ulogu kršćanstva u carstvu.

Kad već spominjemo kršćanstvo, valja ipak kazati da kršćanska književnost latinskog Zapada, koja je punim zamahom počela živjeti od kraja 2. i početka 3. st. n. e., u potpunosti pripada rimskoj književnosti. Pripada joj i po jeziku i tradicijama stilskim, i po čuvanju rimskoga nacionalnog duha i cjelokupne kulturne baštine antičke. Danas je takva interpretacija

gotovo jednostužno prihvaćena. Stoga ne moramo više braniti tvrdnju, jezično i estetski jedino opravdanu, da kršćanski autori latinski iz 4. i 5. st. n. e., zajedno s nekršćanima iz istih stoljeća, pripadaju rimskoj, a ne srednjovjekovnoj književnosti. Što su se misao, oblikovno-jezični postupci i specifična osjećajnost, posebice kršćanska, nekih od njih najdublje ugradili u svijest evropskoga srednjovjekovlja, dokazom je to, samo jednim više, o životvornosti rimske književnosti u stoljećima dubokih previranja i društvenih i političkih i duhovnih na širokim prostranstvima Carstva.

Kako su nam se očuvala književna djela Rimljana?

Odmah se može odgovoriti: samo od jedne petine autora očuvalo nam se po jedno ili više djela. Prema jednoj procjeni (Wert), u kojoj brojke ne moraju biti apsolutno točne, ostala nam je uspomena na ukupno 772 rimska autora: od toga su 276 autora samo puka imena, od 352 imamo samo ulomke, a od preostala 144 pisca imamo očuvano barem po jedno djelo.

Uzimajući u obzir sva stoljeća, najviše je djela očuvano iz Ciceronova i Augustova doba, dakle iz zlatnoga vijeka rimske književnosti; mnogo se sačuvalo od djela Salustijevih i Livijevih, većina Ciceronovih, Katulovih i Ovidijevih, sva djela Lukrecijeva, Vergilijeva, Horacijeva, Propercijeva, pa i Tibulova.

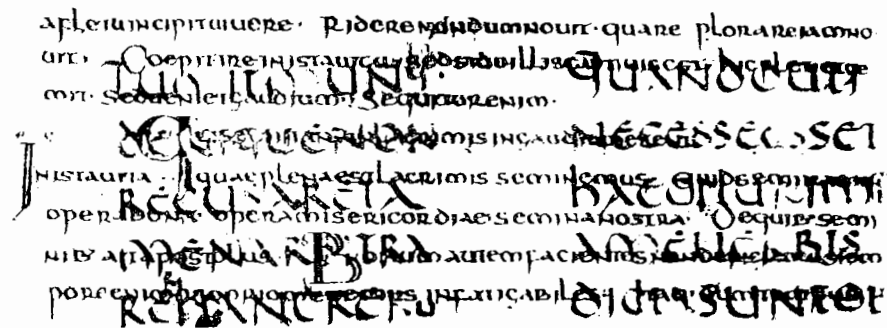
Kudikamo najslabije očuvana su djela iz arhajskog razdoblja: od proznoga stvaralaštva samo Katonov spis *De agri cultura* i Pseudo-Ciceronova *Rhetorica ad Herennium*, a od pjesništva samo Plaut i Terencije.

Koliko ta ruševina — možemo je slobodno tako nazvati, kakvu pred sobom od rimske književnosti imamo — negativno utječe na neke naše književnopolitičke zaključke o razvoju pojedinih razdoblja i književnih struja, pojedinaca pisaca i o njihovoj usporedbi sa suvremenima ili prethodnicima u istoj književnoj vrsti, nije potrebno ni naglašavati. Dostatno je samo da se podsjetimo, na primjer, koliko bismo za potpunu ocjenu Katula kao liričara morali više znati o izgubljenim tekstovima drugih pjesnika tzv. neoterika, ili za Cicerona govornika više o Gaju Grakhu i Luciju Liciniju Krasu, ili za Horacija satiričara o Luciliju, za Lukrecija i Vergilija o Eniju, za Tacita o analistima julijejsko-klaudijejske dinastije, itd.

Iako u Rimu i antici uopće nije bilo povijesti književnosti u našem smislu, mi ipak prema djelomično ili potpuno sačuvanim spisima rimskih filologa, retoričara i poetičara, zatim prema mnogobrojnim i dragocjenim kritičkim opaskama, što ih u svim stoljećima rimski pisci izriču o svojim suvremenima ili bližim i daljim prethodnicima, možemo tijekom rimske književnosti kudikamo bolje rekonstruirati negoli što bismo prema broju očuvanih izvornih ostvarenja mogli pretpostaviti. Ali ipak, u cjelini očuvana književna djela nezamjenjiva su svjedočanstva i o radu njihova autora i o vremenu u kojem su nastala.

No koji su negativni čimbenici djelovali da su toliki pisci rimski i tolike stotine djela netragom nestali, ne doprijevši mnogi ni do praga srednjega vijeka?

Uz nekoliko općih, koji prate svaku stariju književnost, navest ćemo neke specifičnije za rimsku književnost. Poznat je primjerice i često istican odbojan, nerijetko preziran stav pjesnika zlatnoga vijeka, osobito Augustova doba, prema jeziku i stilu arhajskih pjesnika. Odražavao se taj stav i u školstvu, u čitateljstvu, pa i izdavaštvu (tj. brojnosti, potpunosti i kvaliteti prepisanih rukopisa iz starijih razdoblja). A koliko bi tek taj proces zanemarivanja, dakle i propadanja, bio očigledniji da nije bilo arhaističkih struja u 1. i posebice u 2. st. n. e., koje su vraćale pogled upravo na starija razdoblja republikanske književnosti!

Glasoviti palimpsest: prvotni, donji tekst (s većim slovima u dva stupca) ulomak je iz Ciceronova djela O državi (*De re publica*) s kraja 4. ili početka 5. st. n. e., prvi mu redak glasi: tum id munus / quando uti; gornji tekst (s manjim slovima, pisan u 7. st. n. e. u Bobbiju), ulomak je iz Augustinovih Komentara uz psalme (*Enarrationes in psalmos*), a u prvom mu retku čitamo: a fletu incipit uiuere. Ridere nondum nouit. Quare plorare iam no-

Širenje kršćanstva u Rimu, po Italiji i širom Carstva od 1. st. n. e. također je jedan od činilaca koji je utjecao na stupanj očuvanosti nekih pisaca i djela. Negativan se njegov utjecaj očitovao kudikamo manje kao rezultat oštre, otvorene polemike, koju su kršćanski pisci vodili s nekršćanskim, poganskim autorima, i to osobito u onom prvom razdoblju, do uključivo 3. st. n. e., kada kršćanstvo uzima sve više maha u svim slojevima rimskoga društva, ali se još uvijek brani, čak i od fizičkog istrebljenja (ne samo za careva Nerona i Domicijana, nego još i za Dioklecijana). Najviše se taj negativan utjecaj na očuvanost rukopisa sastojao u ravnodušnosti kršćana prema djelima i piscima rimske književnosti, koji su bili izričito suprotni kršćanskom svjetonazoru ili se barem, u prvi mah, nisu činili estetski ili idejno podobnima da se uklope u taj nazor.

Ni u kojem slučaju samo s kršćanstvom, ali i s njim je povezana i tehnika tzv. palimpsesta (Rimljani ih zovu *codices rescripti*): to su npr. pergamentski rukopisi u kojima je bio istrugan prvotni tekst, a preko njega napisan novi. Brojni su stari tekstovi time u nepovrat propali, ali neke je, jer je prvi tekst bio slabo istrugan, bilo moguće naknadno pročitati.

Tako je kršćanstvo — ta snažna nova vjera i nova misao 1. st. n. e. koja je kao bujica plavila stoljeća Rimskoga carstva, zadobivši milanskim ediktom cara Konstantina 313. n. e. čak sva obilježja državne, ravnopravne vjere rimske — nosilo u sebi i silu razaralaštva koja je zauvijek upropastila neka djela i pisce rimske kulture. Razaralačka doista sila, ali više i češće usputna negoli namjerna i sustavna. Istini za volju valja reći i to da nisu tek dalekovidni crkveni oci iz 4. st. n. e., poput Laktancija, Jeronima i Augustina, bili najprisnije srasli sa svojom nacionalnom književnošću, sa cjelokupnom grčkom i rimskom kulturnom baštinom. Izvanrednu je sliku upotrijebio jedan autor (Norden), uspoređujući antičke književnosti s građevinama: kršćanske crkve nisu nastajale samo na ruševinama poganskih hramova nego su isto tako često bile i ugrađivane u njih ili su čak hramovi bili preoblikovani u crkve; tako su se u biti ponašali i prema književnosti: očuvan nam je čak i jedan palimpsest, u kojemu je nad tekstom iz poslanica apostola Pavla napisan ulomak iz Homera!

Iako mehanički, ali ne manje zanimljiv i značajan bio je još jedan čimbenik, za neka djela također negativan: naime proces prepisivanja književnih djela iz dotadašnjih svitaka papirusa (lat. *rotuli, volumina*) u novi oblik rukopisa, mnogo bliži današnjoj knjizi, tzv. kodeks (lat. *codex*) od pergamentne. Taj je proces tekao od kraja 1. st. n. e. do otprilike god. 400. n. e., kad je završen; najstariji nama sačuvani ulomci ili djela rimske književnosti svi su samo u obliku kodeksa. S tim je, dakle, mehaničkim čimbenikom prepisivanja iz jedne vrste rukopisa u drugu, moderniju i praktičniju, također vezan jedan stupanj očuvanosti antičkih djela. Što nije bilo prepisano iz jednog sredstva u drugo, bilo je izloženo bržem propadanju, pa mnoga djela i zbog toga nisu doprla do praga srednjega vijeka. I tu su svakako utjecali različiti književni ukusi, pa i idejni, koliko su bili vezani za kršćanstvo.

Napokon, još jedan čimbenik koji je nekim ostvarenjima rimske književnosti ili potpuno ili bar djelomice spriječio put do nas. Naime, već od ranog helenističkog razdoblja grčkog opstojala je praksa sastavljanja izvadaka ili kraćih sažetaka iz nekih djela, posebice povijesnih i gramatičkih, nazvanih epitome i periohe. Među njima tipičan su primjer epitome iz Livija, povjesničara iz Augustova doba, koji je do 4. st. n. e. doživio višestruka skraćivanja. Ili golemo i veoma značajno leksikološko i antikvarno djelo *O značenju riječi (De verborum significatu)* gramatičara iz Augustova i Tiberijeva doba Verija Flaka, koje nam je izgubljeno jer ga je potisnula epitoma (većinom sačuvana) što ju je prema njemu priredio gramatičar 2. st. n. e. Pompej Fest. Iz Festova izvatka sastavio je izvadak Pavao Đakon u 8. st. n. e.

Uza sve su navedene čimbenike, ma koliko bili specifični za rimsku (dakako, i za grčku) književnost, sadržani i elementi koji su zajednički svim svjetskim književnostima: mijene književnog ukusa i jezičnih norma, raznolika kulturna razina publike kojoj se književnost obraća i, dakako, potresi društveni i politički, razaranja, pljačke i paleži ratni kojima je posebno Rim u posljednjim stoljećima Carstva bio u pojačanoj mjeri izložen.

No, ako smo upozorili na neke čimbenike koji su negativno utjecali na očuvanost djela rimske književnosti, nužno je s jednakom pozornošću ogleđati i nekoliko činjenica koje su kapitalno bile važne u suprotnom, tj. pozitivnom smjeru.

Nije na prvom mjestu po važnosti, ali je svakako bio utjecajan položaj što su ga pojedini pisci rimski imali u školskoj nastavi tijekom stoljeća.

Utjecaj je bez dvojbe bio uzajaman: duh i ukus doba, idejna strujanja i katkada efemerne potrebe nametali su ovaj ili onaj izbor pisaca u gramatičkoj i retoričkoj naobrazbi, ali je i pretežit izbor pisaca u školama, osobito kad je bio stalniji, nemalo utjecao i na ukus publike i na stvaranje pisaca i na višestruko ponovljeno prepisivanje djela onoga pisca koji se u školi neprekidno čitao, što će reći utjecaj i na njegovu sigurniju transmisiju kroz stoljeća antike, srednjeg vijeka i dalje sve do danas.

Izdvojimo iz tog kompleksa dvije činjenice, obje nadasve značajne i za književno-kulturnu povijest rimsku i, neizravno, za povijest rukopisne tradicije. Prva podsjeća na dilemu u našim diskusijama o školskoj lektiri: da li s đacima proučavati samo starije i provjerene vrijednosti iz književnosti ili dopuštati u školsku nastavu prodor suvremenih, živih pisaca. Poznato je naime kako je, umalo nakon 26. prije n. e., Kvint Cecilije Epirota, rob-oslobođenik Tita Pomponija Atika, u svojoj gramatičkoj školi uveo čitanje Vergilija i drugih suvremenih pjesnika. A Vergilije je tada još živ, njegova *Eneida* bit će u cjelini izdana tek poslije smrti pjesnikove! Ta modernistička struja u školskoj praksi potrajat će cijelo jedno stoljeće. Imamo prilično vijesti o tomu kako su pjesnici od uspjeha još za života bili čitani u školskim razredima, npr. Ovidije, Stacije, nedugo nakon smrti Lukana, pa mnogi manji, danas zaboravljeni pjesnici. Potkraj 1. st. n. e. nastupila je arhaizirajuća reakcija, koje nam je glavni tumač Kvintilijan: vraćanje arhajskim pjesnicima, primjerice Eniju; reakcija prvenstveno klasiistička, s tendencijom sažetom u onoj poznatoj *ne varietur* (= neka se ne mijenja), tj. ustaljivanje školskog programa oko nekoliko velikih imena neprijeporne vrijednosti.

Što se tiče carskih stoljeća u cjelini — i to je druga, neobično važna činjenica na koju valja upozoriti — u programima gramatičke i retoričke nastave apsolutno pretežu ovi pisci: od pjesnika Vergilije i Terencije, od prozaista Ciceron i Salustije. Dakako da su se u školama čitali i drugi autori, npr. Horacije i Livije ili u doba arhajske reakcije Katon Stariji i brata Grakhi, ali su gore navedeni bili stalnom lektirou, neprestano su objavljivani i temeljito u svim stoljećima komentirani. Čak na samom kraju 4. st. n. e. retor Aruzijan Mesije (*Arusianus Messius*) objavljuje zbirku gramatičkih konstrukcija (*Exempla elocutionum*) — Kasiodor će je citirati pod naslovom *Quadrige Messii*, i to upravo na temelju gore spomenutoga »četveroprega« pisaca. Bez obzira na raznovrsne zaključke koje možemo izvući iz tog ekskluzivnog izbora, dvije su činjenice za povijest rimske književnosti i njezinih odjeka u Evropi neprijeporne. Prva: taj je izbor utjecao na rukopisnu tradiciju antičku i kasniju. Druga: uz ostale istaknutije autore, koje je školska praksa iz jezičnih i stilskih ili moralnih i političkih razloga zanezarivala, ta su četiri pisca ostavila višestruke tragove u književnoj kulturi evropskoj; među njima posebice dva u kojima je — s pravom ističe i H.-I. Marrou — sažeta cjelokupna kultura latinska: Ciceron i Vergilije.

Ma koliko se paradoksalnim činilo, moramo djelomice i kršćanstvo — kad ga ocjenjujemo u cjelini i interpretiramo prema nekim vrlo uglednim i utjecajnim predstavnicima — pribrojiti gradilačkoj i spasavalačkoj tendenciji rimske književnosti. Ta književna i intelektualna naobrazba kršćanskih pisaca rimskih potpuno je ista kao i u nekršćana. Čak ih i ne možemo dobro razumjeti, npr. Tertulijana, Ciprijana i dr., ako ne poznajemo suvremenu im profanu književnost. Doduše, oporbe je u kršćana bilo vrlo oštre, oporbe prema svemu što je sadržavala stara vjera, mitologija, književnost,

poglavito u krugovima i spisima propagandne namjene, i to u ime nove vjere i novog svjetonazora. Ali i ta je oporba bila izražena ne samo istim latinskim jezikom, nego i istim stilskim repertoarom izgrađenim u stoljećima prethodne rimske (i grčke) književnosti. Stoga nikako nije nerazumljiv kompromis do kojega je došlo nakon prvotnih oštro suprotstavljenih tabora, kompromis između kršćana i nekršćana, povezivanih sve više protiv zajedničke opasnosti od nadirućih barbarskih plemena sa sjevera Rimskog carstva. Posljedak te, od stoljeća do stoljeća sve jače izražavane povezanosti kršćana s tradicionalnom rimskom kulturom i sve jače izraženog kompromisa na planu državno-nacionalnom i kulturnom — bilo je i to što nam je upravo zaslugom nekih kršćanskih krugova ostao očuvan dio pisaca i djela rimske književnosti.

Sveti Jeronim, Dürerov bakrorez iz 1514. Slika odiše erasmovskim ugođajem, nastala je iste godine kad je Erazmo Rotterdamski završio izdanje Jeronimovih pisama.

Za cijeli kompleks nadalje je indikativan jedan primjer. U poslanici Eustohiji (ep. 22, 30) iz 384. n. e. pripovijeda Jeronim kako se prije više godina bio zaputio iz Rima u Jeruzalem da bi se u halkidskoj pustinji posvetio asketskom životu. Sa sobom je ponio i svoju knjižnicu: postio je, kaže, a čitao Cicerona; nakon besanih noći često je uzimao u ruke Plauta, a kad bi nakon te lektire posegnuo za prorocima, zgražao se zbog neuglađenosti njihova stila. »I jer slijepim očima ne vidjeh svjetlosti, mišljah da tome nisu krive oči nego sunce!« — riječi su pune samoprijekora, nakon kojih slijedi scena koja nas ovdje zanima. Obuzet unutarnjom groznicom, zanio

se Jeronim duhom u ekstatičnom snu pred sud Božji; na pitanje, tko je on, Jeronim odgovori: »Kršćanin«, a Sudac mu reče: »Lažeš, ti si ciceronovac, a ne kršćanin (u latinskom izvorniku: »Ciceronianus es, non Christianus«), jer gdje je tvoje blago, ondje ti je i srce«. I na to se Jeronim — sve u snu — pokajao, zaklevši se da nikada više neće posezati za knjigama poganskih autora!

Grgur Veliki i pisari. Korice knjige od slonove kosti, 10. st. Grgur, papa od 590. n. e., inače veliki organizator samostana i skriptorija u njima, bio je žestok protivnik poganskih pisaca rimskih, da se ne bi odvracala misao od Biblije i kršćanskih autora.

Zakletvi nije mogao do kraja ostati vjeran. U istoj poslanici, samo jedno poglavlje prije navedenoga, čitamo i ovo retoričko pitanje: »Što će Horacije s psaltinom, Vergilije s evanđeljima, Ciceron s Pavlovim poslanicama?« Oštra opozicija dvaju svjetova, dviju kultura uma i srca, kao da je prijetila da isključi jednu, staru, pogansku kulturu, a zadovolji se samo onom novom. No ta prijetnja nije više u Jeronimovo doba ni u Jeronima samog realna. Jeronim će ostati jednako gorljiv kršćanin i jednako oduševljen privrženik Cicerona: dokazuje to cijeli njegov život — ta katolička ga crkva ubraja u crkvene učitelje i slavi ga kao sveca; dokazuje to cjelokupan njegov opus — ta on je, s

Augustinom, nakon Kvintilijana i prije Petrarke, najutjecajniji ciceronovac u Evropi. Među njegovim najvećim poštovateljima bit će i Erazmo Rotterdamski.

Je li ipak, možemo se zapitati, Jeronim samo izdvojen slučaj ili je on izraz opće klime u nekim razdobljima i utjecajnim krugovima kršćanskim? Odgovor je potvrđan, u prilog određena pozitivnog stava prema nacionalnoj rimskoj kulturi. Cjelokupna naime povijest rukopisne tradicije navodi na zaključak da se tijekom stoljeća u krilu kršćanske književne publike rimske i u shvaćanju i postupcima nemalog broja književnika, gramatičara, egzegeta i prepisivača gojio — iz raznolikih motiva, doduše — odnos ili ispunjen poštovanjem ili bar podnošljiv i kritički objektivan prema onoj književnoj riječi rimskoj koja nije nadahnutu kršćanskom vjerom ili joj je čak suprotna. U svakom slučaju, odnos koji je nemalo pridonio da se očuvaju neka književna djela. Ta konstatacija, međutim, nikako ne može isključiti onu naprijed iznesenu tvrdnju o odbojnosti ili čak svojevrсноj razaralačkoj sili koja je, u ime iste kršćanske misli, bila uperena protiv vrednota tradicionalne rimske kulture.

A što se tiče Jeronima samog, navest ćemo još ovaj podatak koji je upravo dragocjen za razumijevanje njegova udjela i za ocjenu njegova utjecaja u čuvanju rimske književne baštine: u jednoj polemici Rufin će oštro prigovoriti Jeronimu što je u svojem samostanu nekim monasima dao prepisivati Cicerona i vrlo im skupo plaćao za to!

Za našu je temu od prvenstvene važnosti upravo Jeronimov osobni utjecaj, podržavan u tijeku stoljeća autoritetom crkvenog učitelja i izvanrednog umjetnika riječi. Visoka filološka sprema i vrsnost stilskog umijeća, talent prevodioca i vehemencija temperamenta, uz širinu intelektualnih interesa i osebjnost životnih okolnosti — sve se to steklo u Jeronimovoj ličnosti, ostavivši neizbrisive tragove u evropskoj kulturi.

Upozorimo na jednu drugu struju u 4. st. n. e., idejno suprotnu kršćanskoj, ali za očuvanje rimske književnosti prethodnih razdoblja kudikamo značajniju od kršćanske. To je u drugoj polovici stoljeća krug najuglednijih predstavnika staroga plemstva rimskog, i to žestokih poklonika nacionalne vjere i povijesne veličine rimske. Upravo na tlu sjeverne Italije, gdje je tada politički i književni život bio vrlo bujan (od kraja 3. st. n. e. i careva je rezidencija bila u Milanu), zbio se — da kažemo s E. Nordenom — posljednji čin dramatične borbe između helenizma i kršćanstva. Na čelu nacionalno svjesne manjine u senatu, koja se i na kulturnom planu pokušavala suprotstaviti plimi kršćanskog utjecaja, bio je Kvint Aurelije Simah, aristokrat, 391. i konzul, govornik čija je slava daleko prelazila granice Rima, o kojemu čak i kršćanski protivnici govore gotovo kao o novom Ciceronu. U Simahovu krugu sustavno su se priređivala, i to prema pouzdanim starim rukopisima, izdanja rimskih klasika, posebice Livija i Vergilija. Stoga, taj je rad toliko važan da ga u tekstološkom i književnopovijesnom pogledu ne možemo dostatno visoko ocijeniti.

U 4. st. n. e. bilo je u Rimu 28 javnih knjižnica, uz niz privatnih knjižnica u spomenutom Simahovu krugu i većih fondova u crkvenim središtima, npr. u Rimu, Ravenni i Veroni. Pouzdano se zaključuje da je oko 500. n. e. još bilo moguće dobiti prijepise većine rimskih autora.

Tijekom 6. st. n. e. srušili su se i posljednji ostaci onoga što se zvalo Zapadnim rimskim carstvom. Za cjelokupnu povijest rukopisne tradicije u tim burnim vremenima na pragu srednjega vijeka izvanredno je važna bila uloga Kasiodorova. Senator i dugogodišnji savjetnik ostrogotskoga cara Teoderika, Kasiodor se povukao iz javnog života ne dugo nakon 540. na svoja imanja na krajnjem jugu Italije i ondje osnovao samostan (Vivarium), gdje je skupio velik broj rukopisa iz cijele Italije. Značajnost se njegova za kulturnu povijest evropsku prvenstveno sastoji u tome što je, uz vlastit književni rad, benediktinskom redu — osnovao ga je Benedikt 529, sagradivši samostan na Monte Cassinu (Mons Cassinus) na ruševinama Apolonova hrama — u zadatak stavio širu, slobodniju duhovnu djelatnost, tj. proučavanje i prepisivanje rukopisa. Kasiodorova se djelatnost nadovezuje, s jedne strane, preko Benedikta i Kasijana (za samostane u Galiji) na Jeronima i, s druge, na egzegetske škole grčkog i sirijskog Istoka. Samo takvoj samostanskoj organizaciji Kasiodorovoj i Monte Cassinu kao rasadištu valja zahvaliti što je benediktinski red po samostanima, koji će se u srednjem vijeku osnivati širom Evrope, njegovao znanstveni rad. I da nije bilo takva prepisivačkog rada po knjižnicama i skriptorijima, još bi više djela antičke baštine bilo zauvijek netragom nestalo u ona dva najteža stoljeća, između 550. i 750, prije karolinške renesanse.

Ponovni procvat književnog i znanstvenog rada na dvoru Karla Velikoga, osobito pri kraju 8. i na početku 9. st. n. e., značio je i novu zoru klasika prošlosti: bio je to ujedno najkritičniji i najodlučniji trenutak u transmisiji rimske književne baštine. Jer vrlo mnogi rimski autori ostali su nam samo u rukopisima iz 8. i 9. i prve polovice 10. st. n. e., a i onome što imamo iz kasnije rukopisne tradicije pretpostavka je u tim razdobljima.

Sažmemo li dakle glavne faze u povijesti tradicije latinskih autora antičkih, naći ćemo ih za razdoblje kasne antike i ranog srednjega vijeka u ovima, međusobno povezanim: pripremanje pouzdanih tekstova u krugu rimskih aristokrata oko Simaha i kasnije od 4. do 6. st. n. e. (bez kojeg se konteksta ne mogu do kraja povijesno protumačiti ni Kasiodorove zasluge); Kasiodorova samostanska disciplina; propaganda irskih i anglosaskih misionara; klasicizam karolinškog razdoblja.

A u cjelini uzevši, srednji se vijek, posebice samostani u Italiji, Francuskoj i Njemačkoj, bolje brinuo za staru književnost negoli su to činila posljednja stoljeća antike.

U osvjet humanizma — pošto je već bilo proteklo tisućljeće i pô od početka rimske književnosti i osamsto godina od njezina kraja — Petrarca i toliki njemu slični oduševljenici širom će Evrope grozničavo tragati za rukopisima rimskih pisaca, prepisivati ih, komentirati. *Auctores* su iznijeli pobjedu nad *artes*. Kontinuitet tradicije klasika na Zapadu ponovno je u potpunosti osiguran. Upravo djetinjska radost u susretu sa svakim kodeksom nikada nije bila i neće se ponoviti tako čista i tako plodotvorna kao u to doba renesansno: nadahnuća drevne prošlosti kao da su se u svijesti i osjećanju humanista stapala sa sadašnjošću, a sadašnjost se vizionarski obraćala budućnosti moderne Evrope. I nije samo latinska Muza vodila pero humanista: u ognju rimskom kovalo se tada i oružje književnog izraza na narodnim jezicima evropskim. Da su književnost i jezik rimski duboko ugrađeni i u temelje kulture Hrvata, koji su u kolu s ostalim narodima bili i dionici i stvorci preporoda, ne bi trebalo ovdje posebno ni spominjati.

Rimska književnost prema grčkoj

Je li rimska književnost samo grana na grčkom stablu ili je posebno stablo u istom voćnjaku? Bez sumnje, ovo drugo.

Staro je to pitanje gotovo dva i po tisućljeća. Rodilo se zapravo i nametnulo u 3. st. prije n.e. kad je uz grčku, tada jedinu evropsku književnost, na pozornicu stupila još jedna: rimska. Ima smisla i danas odgovarati na takvo pitanje u nekim načelnim okvirima, jer su se u načinu kako se ocjenjivao odnos rimske književnosti prema grčkoj prvi put u Evropi i vrlo oštro prelamale prednosti i aberacije komparatistike.

Očigledno je da od konkretne ocjene svakog pisca posebno i stilskih razdoblja u cjelini prvenstveno zavisi stav prema međusobnom odnosu rimske i grčke književnosti. Ali i od načelnog stajališta o odnosima dviju književnosti zavisna je u nemaloj mjeri interpretacija pojedinaca i pojava u jednoj od njih, odnosno evropskih književnosti prema grčkoj i rimskoj.

Grčka i rimska književnost jesu za Evropu uzorne književnosti. Uzorne kako svojim »unutarnjim« razlozima, koji se tiču tematike i topike, metrike i stilskih postupaka, tako i »vanjskim«, koji se tiču načina kako se mlađa književnost i jezik, kasnije razvijeni, ugledaju u stariju.

Govori li se o uzornosti grčke književnosti za rimsku, nužno je, među ostalim, svakako uklopiti: problem izvornosti rimske književnosti i s njim usko povezan kriterij vrednovanja, i ocjenu tzv. posredničke uloge rimske književnosti i posebno uzornost njezinu za Evropu.

Pitanje je sada: valja li stupanj izvornosti rimske književnosti prosuđivati isključivo ili pretežito na temelju izjava što su ih o prvenstvu grčke književnosti davali neki rimski autori, a u novijoj Evropi romantičari, posebice njemački, ili pak moramo kompleksno motriti sav tijek rimske književnosti od 3. st. prije n. e. do 6. st. n. e., dakle u rasponu od osamsto godina. Očigledno, pravi se odgovor nalazi jedino u pomnijvu odmjerenju unutar njih zakonitosti razvoja rimskog. Danas je kritika sklonija umjesto o izvornosti govoriti o spontanosti, tj. o mogućnostima Rimljana da, unatoč obilnim poticajima grčkim, iz vlastitih pobuda književno stvaraju.

Znači li takav pristup zaobilaznje pravoga stanja, čak prikrivanje istine?

Prijepora doista nema oko toga da su se u Grka prvi put — bar za ovaj naš evropski kulturni krug — izvorno pojavila tri pjesnička roda (epika, lirika, drama). I ne samo u tim rodovima, za koje će Goethe smatrati da su jedina tri prava prirodna oblika pjesništva, nego i u filozofiji, govorništvu, teoriji retoričkoj i poetičkoj, historiografiji, razotkrili su Grci svijetu neke temeljne raspone Ljepote i Znanosti.

Ali spor je nastajao tek onda, a ima mu tragova i danas, kad su se te tri »Naturformen der Poesie« poistovjetile s magistralnim ostvarenjima grčkim. I zaključak se uvijek nametao ovaj: budući da su grčka djela najuže srasla s biti tih rodova, odnosno ti su se rodovi najprije i visoko umjetnički očitovali u grčkim djelima i piscima, grčka su ostvarenja nenadmašena, pa onda i nenadmašna. Krug se tu zatvara: prvenstvo i izvornost poistovjećuju se s vrijednošću, što je vrlo često i bilo, a vrijednost se uvjetuje izvornošću i prvenstvom, što počesto nije posrijedi.

Doduše, književni su rodovi i vrste u antici trajali i snagom konstante, pogotovu u teoriji, a u nekim odrednicama uvijek i u praksi.

No istovrsnost, a prema tomu i sumjerljivost estetska npr. *Eneide* s *Ilijadom* (i *Odisejom*), može li se provesti samo na tipološkoj razini junačkog, odnosno junačko-pustolovnog epa? Zar *Eneidu* od Homerovih epova dijeli samo vremenski razmak od sedamsto godina? Nije li idejna razina *Eneide* kao individualnog Vergilijeva ostvarenja jednako relevantna za sumjerljivost kao i razina tipološka, dakle Vergilijeva ostvarenja kao cjelovite pjesničke svrhovitosti u tematsko-motivskim sklopovima, u višeznačnoj simbolici likova, epizoda i sveukupne kompozicije, u konotativnosti jezičnoj?

Razlikovanje oblikovnih konvencija jednog roda i onoga što se njime izriče metodološki je, čini se, najkraći put do onoga što za rimskog pisca znači odnos, i to drukčiji odnos, prema tim oblicima grčkim. Odnos elastičniji, »otvoreniji«, pa i takav da u preuzetim oblicima funkcioniraju nove osobitosti u novom spoju. U tom je smislu rimska književnost i po oblicima stvaralačka (Bieler).

Ne bi trebalo spominjati velike stvaraoce rimske u naslijeđenim rodovima i vrstama kojih od Plauta do Boetija ima nekoliko desetaka što su se trajno ugradili u fundus evropske književnosti. Radije skrećemo pozornost na rodove ili vrste koji su iznikli isključivo, ili gotovo isključivo, iz rimske književnosti, npr. satiru (Horacije, Juvenal; satira je i prema Kvintilijanu *tota nostra*, dakle potpuno rimska), Propercijev tip ljubavne elegije, pjesničku poslanicu i prozno književno pismo (Horacije; Seneka, Plinije Ml., Jeronim), epigram (Marcijal).

S tim u uskoj vezi na poimanje izvornosti i vrijednosti rimske književnosti nije mogao ostati bez utjecaja običaj — koji se već od 4. st. prije n.e. uvrježio u Grka, postaviš nerijetko i manirom što su Rimljani brižno nastavljali — običaj, naime, da se ističe izumitelj, začetnik u nekom književnom rodu ili vrsti (Grci ga zvali *heuretēs*, Rimljani *inventor*). Tako se u Grka isticao Homer za epiku, neki liričari klasičnog razdoblja, tragičari, zatim začetnici u govorništvu, filozofiji, basni itd., koje su se korespondencije dosljedno nastavljale u Rimljana, i to s uvijek nazočnom i isticanom dilemom između takmacâ (*aemulatores*) i pukih oponašatelja (*imitatores*). I upravo je za taj problem izvanredno karakteristično jedno mjesto iz Horacijevih *Poslanica* (I, 19, 24—25): u polemici sa svojim kritičarima rimski pjesnik ističe da je, uvejši jambografsku vrstu u Rim, nasljedovao Arhiloha u metru (*numerus*) i tonu (*animus*), ali su tematika (*res*) i jezični izraz (*verba*) njegovi; u obranu svoju dodaje još: i Sapfa i Alkej poslužili su se Arhilohovim ritmovima, ali im nitko ne osporava pjesničku invenciju.

Gotovo bi se ta zaoštrena formulacija Horacijeva mogla primijeniti generalizirano na sve slične situacije u Rimu.

Među bezbrojnim izjavama, što ih Rimljani izriču o sebi i usporedbi s Grcima, vrijedi se zaustaviti na dvjema.

Prva je također Horacijeva, općepoznata: »Graecia capta ferum victorem cepit et artes / Intulit agresti Latio...« (*Epist.* 2, 1, 156—157: Osvojena Grčka osvojila je surova pobjednika i unijela umjetnosti u seljački Lacij). Postavši krilaticom za pojam vječnog duga rimske kulture Grčkoj, uz dodatak primjerice i: »Vos exemplaria Graeca / Nocturna versate manu, versate diurna«

(*Ars poet.* 268—269: Vi primjere grčke listajte noću, listajte danju...), imala je ta tvrdnja pjesnikova u prebrojnih interpretatora označavati samo jedno: Grci su apsolutni uzori (*exemplaria*), i ono što Rimljani jesu i što mogu biti jesu samo po Grcima. A što ako tu izjavu interpretiramo kao sublimaciju rimske samosvijesti, samosvijesti stvaraoca koji će — ne krijući ni najmanje prisnu saživljenost svoju i svog naroda s kulturom grčkom — završnu pjesmu 3. knjige svojih *Pjesama* započeti: *Exegi monumentum*... i u istoj pjesmi istaknuti: *Non omnis moriar!* Stoga, kao da tvrdi pjesnik: ja sam *aemulator*, za Rim i potomstvo i *inventor*, nikako *imitator*. Imao je pravo: za Rim i Evropu — *inventor!*

Druga izjava, po nastanku nešto starija i manje poznata od Horacijeve, glasi: »*Apógrapha* sunt, minore labore fiunt; verba tantum affero, quibus abundo.« Njome je Ciceron (u pismu Atiku 12, 52) sam ocijenio — pomalo pozerski — neke svoje filozofske spise. U slobodnijem prijevodu značila bi ta rečenica: »Ti su spisi parafraze (ili: kompilacija), malo mi je truda za njih trebalo; moja je samo stilizacija.« Osvrćemo li se samo na prvi dio (*apógrapha* — kompilacije), reći ćemo: eto, sâm Ciceron proglašava sebe kompilatorom grčkih filozofskih tekstova. I u tome ima istine. No promatra li se cjelokupnost opusa govornikova i u njemu bogat retoričko-teoretski rad, natopljen svojevrsnom filozofičnošću (kao što su i filozofski spisi u najpozitivnijem smislu retorizirani), dobiva se drukčija slika: tvorac rimske filozofske proze i filozofske terminologije — što mu nitko ne osporava — Ciceron ne postaje po tomu i mislilac izvornoga filozofskog sustava; ali da ima u sveukupnosti Ciceronovih retoričkih i filozofskih djela jedna zajednička, samo za Cicerona u cijeloj antici tipična misaona usmjerenost, uz to izričito antidogmatska, činjenica je koju također nije lako osporavati. A drugi dio gornje izjave (*verba tantum affero*... = dodajem samo riječi...), dakle: moje su u tim filozofskim spisima samo riječi, stilizacija, stilska obradba — je li to Ciceronova skromnost ili kompleks manje vrijednosti? Ne, jer od suviška skromnosti Ciceron doista nije patio! Ali što riječima, *jezikom*, može postići, do kojih mu je tajna i racionalne i emocionalne funkcionalnosti prodro, po čemu mu je malo koji među svjetskim prozaicima ravan — toga je Ciceron duboko svjestan.

Latinski jezik: jedan od kamenova međaša cjelokupne kulture evropske. Razigrao se on u blještavim bojama i sočnosti pučke i govorene intonacije već u Plauta, nastavljaajući se u takvoj obojenosti tek nakon tristo godina u Petronija i djelomice u prozi kršćanskih pisaca rimskih. Ali već u Scipionovu književnom krugu sredinom 2. st. prije n. e. jasno se nazire težnja za strogim uobličavanjem književnog jezika, koja će težnja u klasicitetu Ciceronova i Cezarova doba zadobiti snagu norme, presudnu za najveći dio latinškoga književnog izraza sve do kraja antike: *Latinitas* je imala biti i ostati *pura oratio*, jer je *lógos* uklopljen — na planu lingvističkom, u jezičnoj umjetnosti — kao najviši eksponent ideje humanizma (*humanitas*). A rimska se *virtus* stapala s tim pojmom *humanitas* koji kompleksno obuhvaća punu ljudskost individuuma u svim njegovim konkretnim društvenim odnosima.

Kada Norden ističe da je ideja humaniteta, koji će postati jednim od najvažnijih kulturnih čimbenika, u krajnjoj liniji fini cvijet antičke kulture, očigledno ne misli osporiti da će humanizam i kao pokret i kao građanska ideja

biti tijesno vezan uz Ciceronovo ime. I još nešto: ciceronizam od Petrarke do 19. st. ne može se, kako su neki htjeli, svoditi samo na Ciceronov jezik i stil. U ciceronizmu je, pod neizbrisivim dojmom Ciceronove ličnosti i sveukupnoga njegova opusa, sadržan i svjetonazor (eklektičan, ali — rekli smo već — i izrazito antidogmatičan), dubok osjećaj za pravdu i za tradicionalne vrednote, estetska dosljednost i tanana odgovornost prema napisanoj i izgovorenoj riječi. U ciceronizam je dakako, i to vrlo duboko, uklopljen i Ciceronov jezik i stil.

Gledajući u cjelini Ciceronovo književno (pa i životno) djelo, moramo samo jedno utvrditi: nema u Cicerona retoričke opozicije između *res* i *verba*, nema rascjepa koji bi smio opovrgavati duboku sadržajnost svakog izričaja, sintagme, intonacije rečenične. Tako i Horacije shvaća *verba*, izraz (v. *Pjesničko umijeće* i neke književne poslanice) — *sacrarium*, svetište, nazvat će Tacit Horacijev jezik! — tako će i Augustin riječi usporediti s izabranim i skupocjenim posudama (*vasa lecta et pretiosa*).

Je li u zabludi K. Büchner kad Ciceronov dijalog *De re publica* drži najoriginalnijim prikazom misaonog svijeta Ciceronova i — uz Horacijeve tzv. rimske ode (prvih 6 u 3. knjizi) i Vergilijevu *Eneidu* — najvišim izrazom nacionalnoga duha u rimskoj književnosti? Baš ta tri djela, kojih se rimljanstvo očito ne može tražiti u posuđenicama od Grka! A ne može se rimski nacionalni duh prvenstveno tražiti ni u većem ili manjem broju izravnih aluzija na društvene i neposredno političke prilike u Rimu pedesetih odnosno dvadesetih godina 1. st. prije n. e. Jasno je naprotiv da su u ta tri djela usredotočeni, naglašeno povezani, i pojmovi starorimske *virtus* i značenje *religio* i izričita okrenutost prema kulturnim, filozofskim i aktualiziranim mitsko-legendarnim, a to znači društvenim, preokupacijama Rima i rimskoga. Stoga, unatoč brojnim oslonima što su ih i Ciceron, i Horacije, i Vergilije našli u Grka, Büchner nije u zabludi. Morao je možda samo još više naglasiti sastavnicu jezika i psihološko-misaonih konotacija, koje teknu ne samo iz »sadržaja« u jezik nego i iz jezika u »sadržaj«.

U tom bismo smislu tumačili R. Katičića kad u ime načela suvremene lingvistike tvrdi da u pojmu jezika nije obuhvaćena samo struktura izraza nego, sasvim jednako, i struktura sadržaja. U naša tri djela, rodом i tematikom tako različita, doista je samo jezik ono što združuje, koncentrira, raznovršno u istovršno: rimljanstvo i latinstvo ovdje sudjeluju u igri mašte i zbilje, čime Ciceron kao da naslućuje što će ostvariti Horacije i Vergilije. Duboko u temeljima njihova jezika, u njegovoj oblikovno-sintaktičkoj i sadržajnoj jezgri, položena je perspektiva prošlosti, sadašnjosti i budućnosti. *Latinitas* i *Romanitas* stoljene su u jedno.

Možda će sada biti jasnije zašto smo na jednoj od prethodnih stranica uz posredničku ulogu rimske književnosti stavili oznaku: »takozvana«. Ne doista zbog toga što rimska književnost ne bi bila posrednička: ona je svoju ulogu posredovanja umjetničkog, misaonog i civilizacijskog između Grčke i srednjovjekovne, odnosno moderne Evrope obavila potpuno i časno. Stavili smo među navodnike posredničku ulogu zbog toga što smo u onom kontekstu mislili na istraživače rimske književnosti koji su joj, posebice u 19. st., osporavali, čak i posve odricali, samostalnu vrijednost. Prebacujući težište na posredništvo, takvo se istraživanje pitalo većinom samo o tomu kolika je prilagodljivost Rimljana na grčke teme i književne rodove i kakav je učinak njihova posredništva u Evropi.

Kao grčka književnost, i rimska je bila za Evropu uzorna. Nikad nije bilo prijepora, nema ga ni danas, da je grčka književnost uzorna. Nikad također nije bilo prijepora, nema ga ni danas, da je rimska književnost u povezanosti s grčkom — nazivali mi tu povezanost antičkom književnošću, grčko-rimskom kulturom ili bilo kako drukčije — uzorna. No sporno je počesto bilo, katkada je tako i danas, je li rimska književnost posebno uzorna: ne protiv grčke uzornosti, ali i bez nje.

Što razumjeti pod posebitom uzornosti rimske književnosti za Evropu? Mislimo na činjenicu, koju niječu ili mimoilaze oni što rimsku književnost promatraju isključivo ili pretežno u vezi s grčkom, da u svijesti Evrope od srednjega vijeka i pogotovu od humanizma, primjerice Plaut i Terencije djeluju prvenstveno, često isključivo književnim kvalitetama *svoga* teksta, a ne kao »prenositelji« nove antičke komedije; Vergilije majstorstvom *svog* umjetničkog izraza i svojom koncepcijom epskoga, a ne kao »čuvatelj« Homerova epskog stila; Seneka kao filozof tipično rimske stoičke usmjerenosti i kao tragičar osebnih kompozicijskih zahvata i psiholoških konotacija, a ne kao nastavljatelj grčkoga stoisizma i grčke, posebice Euripidove, dramaturgije, itd. To se tiče i književnih rodova, naslijeđenih ili u Rimu nastalih.

Samosvojne, dakle, vrednote rimske književnosti rasle su tijekom stoljeća ne samo u plodnu dodiru s grčkom kulturom nego i iz vlastite, spontane životvornosti.

Spomenimo uz te unutarnje vrednote još nekoliko čimbenika koji su tvorili posebitu uzornost rimske književnosti za Evropu.

Svakako je jedan od najvažnijih *univerzalnost* njezina, kako u tematskom i idejnom smislu, tako i u jezičnom (što nije lako odvajati jedno od drugoga): prostirući se, i jezik i književnost, osobito od doba Carstva, od Italije i sjeverne Afrike do Atlantika, rimska književnost i jezik čuvaju, s jedne strane, centripetalnu snagu rimskoga i, s druge, omogućuju difuznost odjeka, kojom će se poput rijeke ulijevati u srednji vijek i kao bujica narasti za humanizma.

Na još je jedan poseban način rimska književnost uzorno djelovala: djelovala je kao živ i nadasve poticajan primjer kako jedna književnost može prihvaćati vrednote prethodne kulture, prihvaćati ali ne i samo reproducirati, primati utjecaje ali i preporučati zatečene oblike, teme i izražajna sredstva, stvarajući dalje i novo iz sokova vlastita jezika, vlastita narodnog duha i nepovijljivih društvenih i psiholoških okolnosti. Činjenica je da i takva vrsta uzornosti jasno govori i o posebnoj vrednoti rimske književnosti, tj. ne govori samo o *onim* književnostima za koje je uzorna, nego govori i o *njoj* koja je uzorna.

Reći ćemo dakle: rimsko je posredništvo između Grčke i Evrope neosporivo i veoma značajno; osporiti valja samo tendenciju, danas doduše vrlo rijetku, da se posrednička uloga rimske književnosti ističe umjesto imanentnih estetskih, misaonih vrednota izniklih na tlu Rima i njegove književnosti.

Čini se po svemu da smo danas ipak lišeni i apriorističke grekofilije i apriorističke romanofilije: prve, koja se od Winckelmanna i romantičara, poglavito njemačkih, do njemačkih filologa 19. st. razvijala i u grekomaniju; druge, koja je s izrazitim crtama romanomanije od Scaligera (sred. 16. st.) gotovo dva stoljeća vladala Evropom, zadržavajući se uporno u nekih romanskih filologa 19. djelomice i 20. stoljeća.

Nismo, dakle, robovi predrasuda prema kojima bismo — sjetimo se opet Scaligera — apsolutnu prednost davali Seneki pred grčkim tragičarima ili uzdizali Vergilija kao »kralja pjesnika« pred Homerom, »majmunom prirode«. Podjednako, također, jednostranim smatramo oduševljavanje neoklasicista dostojanstvenošću i čistoćom linija, veličinom i mirnoćom grčke umjetnosti, kao i zanose romantičara za prirodnom, zdravom, iz »narodnog duha« izniklom poezijom Homerovom nasuprot lažnoj, otrcanoj, oponašatelj-skoj itd. poeziji helenističkoj i rimskoj.

Za opći zaključak o našoj temi plodotvorno je promotriti kako se primjere u interpretaciji Vergilija i Horacija prelamaju sve dotadašnje dileme i kako ih upravo njemački filolozi 20. st. uspijevaju istrgnuti iz spona ropske vezanosti za grčku kulturu.

Naime romanski, engleski i slavenski, posebice zapadnoslavenski, istraživači nisu nikad izgubili prisniji dodir s Vergilijevo umjetnošću. Zato je to zanimljivije da su upravo Nijemci, koji su počesto pokazivali odbojnost prema njoj, napravili odlučan preokret u istraživanju i interpretaciji Vergilijeve epske tehnike, u tumačenju umjetničkih tendencija iz Vergilija samog, u promatranju jedinstvenosti i povezanosti Vergilijeva opusa, osebnih osjećajnosti u njemu.

Slična je mijena ostvarena i u interpretaciji Horacija. Od prijašnjih stadija, u kojima je prevladavao postulat grčkoga motivskog i stilskog izvorišta, divljenje prema očuvanosti misaonog i umjetničkog kontinuiteta između Grka i Horacija, nastupio je zaokret prema istraživanju unutarnje adaptacije, prema mjeri kojom je rimski pjesnik mnogobrojne poticaje podvrgao svojem i rimskom pjesničkom etosu, pretopio ih u rimsku pjesničku tradiciju i aktualne krugove problema Augustova doba.

Na jednom mjestu *svoga* znamenitog eseja *Sto je klasik?* (1945) kaže T. S. Eliot: »Krv je evropske književnosti latinska i grčka, i to ne kao dva sustava optoka nego kao jedan, jer preko Rima moramo doći do traga našega grčkog očinstva.« Može se učiniti da se ta Eliotova teza o grčkom očinstvu poklapa s Wilamowitzovom o rimskoj književnosti kao kćeri grčkoj. No cjelokupan kontekst razmišljanja engleskoga pjesnika i kritičara, kojemu je toliko stalo da naglašava univerzalnost rimske književnosti i latinskog jezika i da proglasi upravo Vergilija klasikom cijele Evrope, ne dopušta da ga poistovjetimo s kontekstom razmišljanja njemačkoga grecista. Jedno je naime preko Rima ulaziti u tragove grčkog očinstva, a drugo je u Rimu tražiti otiske grčke. Ovo drugo bez dvojbe nije Eliotova misao.

O polazištu je, dakle, riječ: ako uočavamo skupnost i osobnost rimske književnosti, i u povijesnim relacijama i u formalno-estetskim kriterijima, onda i njezin odnos prema grčkoj književnosti nije prva, nego jedna od sastavnica za odgovor na pitanje: »Kako funkcionira rimska književnost?«.

Na takvoj razini promatranja mnogi su rimski pisci samo *imitatores*, kad i ne misle tako, ali mnogi su *aemulatores*, kad i nisu do kraja toga svjesni. Neka pak rimska razdoblja, neke književne vrste i skupina snažnih stvaralaca iz svih stoljeća jesu — *inventores*, u punini značenja za rimsku i dubini zračenja za evropsku književnost.

Prvo ili uvodno razdoblje: do 240. prije n. e.

Što se ovo razdoblje, koje obuhvaća punih pet stoljeća od osnutka Rima do sredine 3. st. prije n. e., često naziva i pretknjiževnim, razlog je samo taj što su Rimljani i drugi prema njima za službeni početak rimske književnosti uzimali godinu 240. prije n. e. Prema tomu je onda sve prije toga datuma — pretknjiževno, dapače neknjiževno: *aetas barbara et inculta* (barbarsko i neuglađeno doba) ili *pueritia, infantia* (djetinjstvo, nejak doba) zvali su ga Rimljani. Iz toga nije teško zaključiti dvoje: u tom razdoblju nije bilo jednog ili više individualnih stvaralaca ili važnijih anonimnih djela koja bi stvarala dojam razgranatoga književnoga rada; književnošću, dakle i umjetnošću, smatrali su prvenstveno ili čak isključivo djela pismeno fiksirana (*litterae*, doslovno: slova, zvali su Rimljani književnost, prema čemu se onda u svim evropskim jezicima naziva literaturom odnosno književnošću sav umjetnički rad izražen pismenima i većinom sadržan u knjigama).

A u ovom je razdoblju očigledno riječ o usmenoj književnosti koja nije bila samo u slaboj cijeni u rimskih pisaca nego je bila i slabo predajom očuvana, pa su je i zbog toga mogli slabije poznavati. Ne bi stoga bio sasvim čudan taj naziv »pretknjiževno razdoblje«. Tek nije primjereno nametati mu u interpretaciji svojstva, kojih nema, i oduzimati vrednote, kojih ima.

Ne možemo, stoga, danas dijeliti mišljenje romantičara, koje je ostavilo tragove i u nekih filologa u prvim desetljećima našega stoljeća, da samo ovo razdoblje prije polovice 3. st. prije n. e. označuje rimsku izvornost, dakle da bi sve ovo što je »pretknjiževno« bilo izrazito rimsko, narodno i izvorno, a sve što je književno, tj. od 240. prije n. e. i dalje, da bi bilo grčko, helenističko, helenizirajuće. Jer niti je baš sve pretknjiževno izrazito italsko i rimsko, a još je manje sve književno — grčko. To je očigledno iz onoga što smo u prethodnim poglavljima kazali.

Sva ta stoljeća zastrta su nam zapravo maglom. Uz pojedinačne vijesti u rimskih filologa i povjesničara, očuvano nam je svega nekoliko cjelovitih tekstova i pregršt ulomaka. I to je sve na temelju čega možemo bar donekle rekonstruirati začetke književnosti u Rimljana, ocjenjivali ih mi samo kao pismenost ili — što je znanstveno ispravnije — bar neke od njih kao književnost ili književnosti vrlo blisko.

Narodnoj lirici, i to obredne tematike, pripadaju dvije pjesme. Jedna je *Arvalska pjesma* (*Carmen Arvale*), nazvana prema prastarom svećeničkom zboru *fratres Arvales* (arvalska bratovština, *arva* znači »njliva«) koji je u pjesmu-molitvu pjevao u ophodu, mjeseca svibnja, na čast boginje polja Dea Dia. Zazivaju se u pomoć zaštitnici polja *Lases* (= *Lares*) i staroitalsko božanstvo raslinja *Marmar* (= *Mars*). Prva dva stiha glase: »Enos, Lases, iuvate! / Neve lue, rue, Marmar, sin sin currere in pleores« (= Pomozite nam, Lari! I ne dopusti, Marsu, da se kuga i propast sruče na većinu!), koji se svi ponavljaju po tri puta, a posljednji uzvik »Triumpe« pet puta. *Arvalska pjesma* pronađena je na jednom natpisu u Rimu, zapisniku sa sastanka bratovštine iz 218. n. e. Iako je prvotni tekst vjerojatno u tijeku vremena moderniziran, jezik

pjesme vrlo je star, upućujući možda na 6. st. prije n. e. Druga je očuvana *Salijska pjesma* (*Carmen Saliare*), koju su pjevali i u oružju plesali Salijci (zato im ime od *salire* = skakati), također vrlo star svećenički zbor, u ophodu na čast Marsovu u ožujku i listopadu.

Području religioznoga (obrednoga) pripadaju i sva zaklinjanja (*axamenta, indigitamenta*), kao npr. stih »Adesto Tiberine, cum tuis undis« (= Priđi, bože Tibera, sa svojim valovima), sastavljen u saturnijskom stihu (*versus Saturnius*), kojemu je u prvoj polovici ritam uzlazni, a u drugoj silazni, a akcenatski princip, čini se, metrički preteže nad kvantitetskim. Nazvan prema staroitalskom seoskom božanstvu Saturnu, saturnijski je stih bio jedini rimski narodni metar, u kojemu je građen ne samo dio narodnoga pjesništva (tako i *Arvalska pjesma*) i kasnije nadgrobnni natpisi (npr. znameniti pohvalni natpisi obitelji Scipiona, *elogia Scipionis*, iz 3. i 2. st. prije n. e.), nego će u njemu i Livije Andronik prevesti Homerovu *Odiseju* i Nevije ispjevati ep o punskom ratu. Posve će ga iz uporabe književne istisnuti grčki stih heksametar, koji je u 2. st. prije n. e. uveo Enije i jednom zauvijek ustalio u rimskom pjesništvu.

Molitve i čaranja, poslovice i pravne odredbe, javne izreke svećenika i činovnika — sve su to Rimljani u starije doba obuhvaćali izrazom *carmen* (dobar je stariji hrvatski termin: rijek), dakle ne samo ono što je u stihovima, nego sve što je stilizirano u formulaičnom govoru (*concepta verba*). I doista u nekom navedenim vrstama narodnoga stvaralaštva, osobito u poslovicama i molitvama, pa i u drugima kad nisu u stihu, razabiremo izričitu ritmiziranost rečeničnih dijelova, aliteracije i ponegdje srok, ponavljanje pojedinih članaka ili formula: ukratko, osobitosti ritmičke proze. Tek kasnije, i to pod grčkim utjecajem, *carmen* je značilo samo pjesmu, spjev.

Od posleničkih pjesama i dječjih uspavanki, iako kasniji rimski autori pretpostavljaju da su opstojale, također nam se nije gotovo ništa očuvalo. I o tužbalicama za mrtvima (*neniae*) imamo vijesti u pisaca.

Među epske i epsko-lirske narodne pjesme možemo ubrojiti gozbene pjesme (*carmina convivalia*), pjesme uz trijumf (*carmina triumphalia*) i ratničke pjesme, u kojima se — kao i u spomenutim tužbalicama — isticala slava predaka. O njima su nam također očuvane vijesti u pisaca ili neke slične tvorevine iz kasnijeg doba.

Neke su začetke dramskih prikazivanja označavali fesceninski stihovi, dramske satire i atelane. Fesceninski stihovi (*versus Fescennini*, prema faliskičkom gradu Fescenniumu u Etruriji) improvizirali su se prigodom ratarskih svečanosti, kasnije samo kao svadbene pjesme. Začinjeni su bili masnim šalama, pa Horacije tvrdi kako je u njima već očigledan »italski ocat« (*Italium acetum*), smisao Italaca za pošalicu, lakrdiju. Povjesničar Livije povezuje fesceninske stihove s počecima rimske drame i tvrdi da su ih sudionici naizmjenično dobacivali jedan drugome. To govori o dijaloškom obliku koji bi mogao biti star.

O dramskoj satiri (*satura*, rabimo i u hrvatskom taj oblik, za razliku od kasnije razvijene, posebne književne vrste — satire, iako im je jezično isti korijen, pa djelomice i tematika) imamo također nesigurne vijesti. Vjerojatno su to bile improvizirane scene, uz ples i pjevanje, sadržajem raznolikije od fesceninskih stihova.

Prema oskičkom gradu Atella u Kampaniji naziva se atelana (*fabula Atellana*, također i: *ludus Oscus* = oskička igra), italska pučka farsa, lakrdija, sadržavajući i vulgarnosti i opscene dvosmislenosti, improvizirano izvedena u obliku kratkih scena.

Iako ostavlja dojam umjetne rekonstrukcije, zanimljiva je jedna vijest u Livija (*A. u. c.* 7, 2). Naime, uz atelanu u kojoj su predstavljali rimski građani, riječ bi sada bila o profesionalnim glumcima. Prema starijoj predaji Livije izvodi podrijetlo toga iz 364. prije n. e. kad je Rimom harala kuga, pa su radi umilostivljenja bogova bili pozvani etrurski plesači. Njihov se ritualni ples neobično svudio rimskoj mladeži, te su se takve scenske igre (*ludi scaenici*), u koje Livije uključuje i fescenine i sature, stalno zadržale u Rimu i bez izričita povoda. I Livije tvrdi da je riječ *histrion* (glumac) etrurskog podrijetla.

Osim neizvravnih vijesti samo blijedu predodžbu imamo o proznoj pismenosti, koja uostalom nije ni mogla imati neke književne kvalitete, izuzevši možda klice književnoga u nadgrobnim pohvalnim govorima (*laudationes funebres*). Spomenimo samo važnije sastavke u prozi: ljetopise (*annales*), koje je iz godine u godinu sastavljao vrhovni svećenik; službene knjige (*commentarii, libri*) magistrata i svećeničkih kolegija; napokon, senatske akte, koji nisu bili namijenjeni javnosti, a tek će ih Gaj Julije Cezar iz političkih razloga objavljivati.

Jedini je čvrst datum u cjelokupnom uvodnom razdoblju i ujedno najvažniji spomenik rimske proze iz staroga doba *Zakonik na 12 ploča* (*Leges XII [= duodecim] tabularum*, kako ga zovu tek od 2. st., a rimski ga klasičari nazivaju većinom *XII tabulae* ili samo *XII*). Tekst tih zakona bio je 451/50. prije n. e. urezan na dvanaest mjedenih ploča i postavljen na forumu u Rimu. Dugo prije toga povlastica patricija, to je običajno pravo — privatno u povezanosti s javnim — objavljeno pod pritiskom plebejaca. Ulomci *Zakonika*, koji su nam se očuvali u citatima iz rimskih pisaca, potječu iz kasnije jezične redakcije, nastale vjerojatno oko 300. prije n. e. Stil mu je jezgrovit, zbijen katkada do nerazumljivosti, formulaičan. *Dvanaest ploča* još je i Ciceron kao dječak morao u školi učiti napamet (kao *carmen necessarium*, kaže on). Najugledniji rimski pravници bavili su se tumačenjem *Zakonika* kao temelja rimskog ustavnog prava, tako da je potpuno njegov tekst opstojao još u Justinijanovo doba, u komentarima glasovitoga pravnika Gaja (iz 2. st. n. e.).

Ako i jest cijelo ovo razdoblje rimske književnosti ispunjeno isključivo narodnim, dakle anonimnim stvaralaštvom, valja ipak reći da se pri kraju 4. st. prije n. e. izdvaja jedna ličnost, visoko značajna ne samo po svojem udjelu u vanjskoj i unutarnjoj politici rimske. To je *APIJE KLAUDIJE CEKO* (*Appius Claudius Caecus*), cenzor 312, konzul 307. i 296, graditelj po njemu nazvane *Apijeve ceste*. Možda je on sam objavio svoj govor iz 280. protiv sklapanja mira s epirskim kraljem Pirom. Kad ga je držao u senatu, bio je Apije već slijep (odatle mu i dodatak imenu *Caecus*). Taj znameniti govor, poznat još Ciceronu, prvi je spomenik rimskoga govorništva. Što je, nadalje, za ocjenu njegova rada posebno zanimljivo, Apije Klaudije nije — usprkos općem poimanju svih Rimljana, javnih djelatnika iz starijih razdoblja — smatrao da mu je ispod časti baviti se pjesništvom: sastavio je zbirku izreka (*Sententiae*) praktične životne mudrosti, u metričkom obliku. Jedna od nekoliko očuvanih glasila je u Apijevoj stilizaciji možda ovako: »Escit suas quisque faber fortunas« (= Svatko je kovač svoje sreće). Tom je zbirkom Apije Klaudije navijestio moralizatorsko pjesništvo, kojeg će tradicija živjeti tijekom cijele rimske književnosti.

Drugo ili arhaisko razdoblje: 240. do 80. prije n. e.

Odmah nakon pobjednički završena prvoga punskog rata započinje drugo ili arhaisko razdoblje rimske književnosti, a završava se godinom 80, kad je najveći govornik rimski postigao svoj prvi veliki uspjeh. Razdoblje od jednog i po stoljeća u kojemu su, da ne ponavljamo već u uvodnim poglavljima rečeno, Rimljani postali svjetskom velesilom.

Pobjednički narod širom je otvorio vrata grčkoj kulturi, ali i postajao sve svjesniji svoje ne samo vojničke i političke snage, nego i svojih mogućnosti stvaralačkih na kulturnom polju. U ovom razdoblju Rimljani su se okušali u svim vrstama pjesništva, u nekima čak magistralno, i u mnogim tipovima proznoga stvaralaštva. Dalo je ovo razdoblje rimskoj književnosti ne samo prvi nacionalni ep (Nevije) i prvi ep grčkoga tipa i grčkoga stiha heksametra (Enije), nego i najvećega komediografa rimskoga i jednog od najsnažnijih talenata svjetske književnosti (Plaut) i prvoga satiričara u pravom smislu riječi (Lucilije). Rimski su se pjesnici sada ozbiljno okušali u tragediji i ostvarili neke važne vrste proze, posebice govorničke.

Zanimljiva je jedna suprotnost, vrlo karakteristična za rane početke arhaiskog razdoblja: Grk Livije Andronik i Mesapljanin Enije tvorci su pjesništva na latinskom jeziku, ali najstariji povjesničari rimski, tzv. stariji analisti, pišu grčki. A kad je već riječ o podrijetlu pisaca, kažimo odmah da u toj generaciji nema Rimljanina, građanina grada Rima, čak ni Latina iz Lacija. Andronik je, rekli smo, podrijetlom Grk, Nevije je iz latinskoga grada u Kampaniji, Plaut je Umbrijac s umbrijsko-galske granice, Enije i Pakuvije rodом su iz Kalabrije, zemlje polugrčke kulture, Cecilije i Terencije oslobođenici, jedan galske, drugi afričke krvi. Ali moć rimske asimilacije bila je već na djelu: kad je Enije (rodом iz grada Rudija) kao priznanje za svoje stvaralaštvo dobio rimsko građansko pravo, s ponosom je istaknuo: »Nos sumus Romani, qui fuimus ante Rudini« (= Rimljani smo mi koji prije bijasmo Rudijci).

Najstariji pjesnici

Godina je 240. prije n. e. početak i ovog arhaiskog razdoblja i službeni početak rimske književnosti u cjelini. Pisac koji je tu godinu svojim imenom posebno proslavio i ujedno pisac koji se smatra najstarijim rimskim književnikom jest *LUCIJE LIVIJE ANDRONIK* (*Lucius Livius Andronicus*, oko 280 — oko 204), rob-oslobođenik grčkog podrijetla. Njemu su se naime spomenute godine obratili edili kad je zaključeno da se u rujnu za rimske igre (*ludi Romani*) prvi put izvede jedna grčka tragedija i komedija u latinskoj,

-obradbi. On je to i obavio, ali koja je to bila tragedija ili komedija, ne znamo. Imamo još nekoliko očuvanih naslova Livijevih tragedija, npr. *Achilles, Trojanski konj — Equos Troianus* i dr., i samo jedan pouzdan naslov komedije, *Mali mač — Gladiolus*. Je li bilo dramskih predstava i prije 240, ne znamo. Svakako, rimske igre bile su već od 366. godišnja svečanost. Valja istaknuti da su se rimski vojnici, stacionirani na Siciliji, mogli već prije upoznati s grčkim kazalištem koje se njegovalo još od doba sicilskog tiranina Hijerona. A osim toga Rinton, pisac tzv. hilarotragedija, živio je do 285.

Ako je Livije Andronik svojim dramskim radom označio početke rimske književnosti, ima još jedno njegovo djelo kojim nije malo utjecao na kasniju rimsku književnost i po kojemu je postao također začetnikom jedne vrste književnoga stvaranja i u Rimu i u Evropi uopće. To je djelo njegov prijevod Homerove *Odiseje (Odyssea, ili: Odusia)* u saturnijskim stihovima, od kojega imamo očuvanih samo nekoliko stihova i ulomaka. Prvi stih toga prijevoda-adaptacije glasi: »Virúm mihi, Caména, insecté versútum!« (= Kaži mi, Kameno, muža okretnoga). Označili smo u citatu ritam saturnijskog stiha, koji je mogao imati i ponešto drukčiju varijantu, ali je ova najčešća. Koliko možemo razabrati iz očuvanih ulomaka i kasnijih vijesti o tom prijevodu, Livije Andronik ostvario je adaptaciju, čini se, bez književnih skraćivanja, a dosljedno je romanizirao imena, npr. bogova, kako se vidi iz upotrebe rimske Kamene mjesto grčke Muze.

U jednom kritičnom trenutku drugoga punskog rata, 207, sastavio je Livije na zahtjev države neku kultsku pjesmu za ophod mladih djevojaka, kojom bi se odbila od Rima opasnost. Time se naš pisac okušao i u lirici. Kao zahvalnost za uspjeh te pjesme i ophoda senat je dopustio da se osnuje društvo književnika i glumaca (*collegium scribarum histrionumque*) sa sjedištem u Minervinu hramu na Aventinu u Rimu.

Djela su Andronikova bila poznata još potkraj republike, ali nisu bila u velikoj cijeni. Ciceron npr. uspoređuje latinsku *Odiseju* s primitivnim skulpturama Dedalovim, a za drame njegove kaže da ih nije vrijedno dva puta čitati. No bez obzira na te ocjene, Livijevo je djelo, kako dramsko tako i prevodilačko, bilo u tom trenutku visoko značajno i utjecajno, posebice u jezičnom i metričkom pogledu. A što se tiče odnosa prema grčkoj književnosti, spomenimo da je upravo godine 240, te presudne godine za rimsku književnost, u Grčkoj umro Arkesilaj, utemeljitelj srednje akademske filozofske škole, i možda iste godine Kalimah, a sam Livije Andronik bio vršnjak velikog aleksandrijskog filologa i geografa Eratostena.

Pet godina nakon prvog Andronikova nastupa u književnosti izvedeni su prvi komadi *GNEJA NEVIJA (Gnaeus Naevius, oko 270 — oko 201)*, rođena vjerojatno u Kapui. Nevije je sudjelovao u prvom punskom ratu i pri kraju ga života opjevao u epu *Punski rat*. U tijeku drugog punskog rata bio se zapleo u političku borbu s nekim uglednim aristokratskim obiteljima, pa je osobito došao u sukob s obitelji Metela, jer je u nekoj komediji imao stih »Fato Metelli Romae fiunt consules« (= Bez zasluge postaju Meteli u Rimu konzulima); na to su mu oni odgovorili i zaprijetili: »Malum dabunt Metelli Naevio poetae« (= Zlom će ošinuti Meteli pjesnika Nevija) i — dali su ga strpati u zatvor. Navodno se poslije Nevije iskupio jednom drugom komedijom, ali je zbog stalnih kritika protiv nobiliteta ipak potkraj života bio prognan u afričku Utiku i ondje umro.

No vratimo se njegovu književnom radu, u kojemu se također pokazuje pjesnikova jaka osobnost. Kako pokazuju rijetki ulomci, u komedijama, koje su također tzv. palijate, bio je Nevije u priličnoj mjeri dostojan takmac Plautu. Najbolje poznajemo njegovu komediju *Djevojče iz Tarenta (Tarentilla)*. Možda je komedijom *Gatar (Ariolus)* Nevije i začetnik tzv. togate, komedije rimskoga tipa i sadržaja.

Izrazito rimski duh provlači se njegovim djelima, pa stoga nije čudno što je upravo on začetnik nacionalne tragedije rimske, nazvane *fabula praetexta* prema službenoj odjeći (i kostimu glumaca u tragediji) rimskih magistrata (*toga praetexta* = toga s grimiznim obrubom). Od sačuvane nam dvije njegove pretekste (*Clastidium, Vuk — Lupus*) prva je bila svečana rodoljubna igra, a druga dramatizacija legende o Romulu. Ne možemo danas suditi o njihovoj umjetničkoj vrijednosti. Od tragedija grčkoga tipa spomenimo naslove dviju iz trojanskoga ciklusa: *Trojanski konj — Equos Troianus, Hektor polazi (u boj) — Hector proficiscens*.

Djelo njegovo, kojim je također začetnik rimske struje u književnosti i tvorac nacionalnog epa rimskoga, jest *Punski rat (Bellum Poenicum)*, napisan pod starost u saturnijskim stihovima. Ep je vjerojatno imao samo 4 000 do 5 000 stihova, opjevao je u njemu prvi punski rat, posluživši se dijelom povijesnim izvorima, a dijelom vlastitim iskustvima borca u punskom ratu, a u estetskom pogledu oslanjajući se i na Homera i na helenističko pjesništvo grčko. No kao junački ep stvorio je Nevije i po duhu i po stilu sasvim novo djelo kojega će se tradicija osjećati sve do kraja antike, poglavito preko njegova velikog nasljednika Vergilija. Čini se da se pjesnik *Eneide* u velikoj temi o Eneji i Didoni kao podrijetlu neprijateljstva između Rima i Kartage poslužio upravo Nevijem. *Punski rat* bio je dugo u Rimu čitan i cijenjen.

O Nevijevu nacionalnom rimskom ponosu i nekoj protugrčkoj usmjerenosti govorio bi i nadgrobni natpis pjesnikov koji je navodno sam Nevije sastavio: »Ovriti sunt Romai loquier lingua Latina« (= Zaboravili su u Rimu govoriti latinskim jezikom)!

KVINT ENIJE (Quintus Ennius, 239—169. prije n. e.) rodom je iz Rudija u Kalabriji, gdje su se grčki i oskički utjecaji miješali s rimskima, pa je zato kasnije i spominjao da ima tri srca, jer govori latinski, grčki i oskički. Posljednji je od univerzalnih arhajskih rimskih pjesnika koji su se okušali u više književnih rodova: pisao je epiku, tragedije i komedije, satire, epigrame i prozu. Od najmanje 22 tragedije i dvije komedije, što ih je napisao prvenstveno pod Euripidovim utjecajem (npr. *Hecuba, Iphigenia, Medea prognanica — Medea exul*), očuvalo nam se svega oko 400 stihova. Gotovo za polovicu tragedija birao je teme iz trojanskoga ciklusa. U rimsku je književnost uveo satiru, upravo sature (*Satire — Saturae*, u 4 ili 6 knjiga, očuvana samo dva ulomka), koja nije u pravom smislu »satirična«, nego u različitim metrima iznosi raznolike sadržaje.

Najsnažnije je djelovao i najviše traga ostavio u kasnijoj rimskoj književnosti povijesnim epom *Anali (Annales)*, u 18 knjiga, očuvano oko 600 od ukupno oko 30 000 heksametara; započeti su vjerojatno nešto nakon godine 189, djelomično i objavljivani). Dijelom u stilu kronike, dijelom u živopisnim slikama, ispriповijedana je u njemu povijest Rima od Enejina dolaska u Italiju do pjesnikova vremena (barem do 179), a iscrpnije je obrađena suvremena epoha. Uspon Rima do velesile glavna je tema epa, koju je Enije zaodje-

nuo u ruho homerskoga heksametra i epske dikcije. Time je prvi uveo i jednom zauvijek u rimskoj književnosti učvrstio grčki stih heksametar, suprotstavljajući se u tome svojim starijim suvremenikima Liviju Androniku i Gneju Neviju, koji su pisali u nacionalnom rimskom tzv. saturnijskom stihu. Oblikujući stih i dikciju prema velikom Homerovu uzoru, Enije je stvorio nove metafore, skovao uspjele složenice, obogatio repertoar glasovnih figura, vraćajući stari sjaj mnogim arhajskim riječima i oblicima. Latinski je pjesnički jezik njegovom zaslugom postao bogatiji i harmoničniji. *Anali* su postali nacionalnim epom i ostali su to sve do Vergilija, koji će u *Eneidu* ugraditi mnoge stihove svoga prethodnika, lagano ih stilizirajući, i tako očuvati perspektivu kontinuiteta, epskoga i nacionalnoga, i dah starodrevnosti. Bogati odjeci Enijeve dikcije nalaze se i u Lukrecija.

Govorili smo o Eniju zajedno s Livijem Andronikom i Nevijem, iako je Enije nešto mlađi od Plauta, jer su trojica spomenutih posljednji univerzalni pjesnici starijeg doba. Enijev opus, kao i Nevijev, obuhvaća i ep i tragediju i komediju, a on je pored toga uveo u rimsku književnost didaktički spjev, pjesmu pohvalnicu i saturu. Pakuvije i Akcije uglavnom će se ograničiti na tragediju, Plaut i njegovi sljedbenici na komediju, a Lucilije na satiru. Dakle nakon trojice spomenutih najstarijih pjesnika postat će pravilom ograničavanje na jedan književni rod.

O vrstama dramskoga stvaralaštva

Nećemo ovdje ponavljati već rečeno o trolistu najstarijih pjesnika, niti nizati podatke o komediografima Plautu i Terenciju ili tragičarima Pakuviju i Akciju, jer će o njima posebno biti riječ. Okupit ćemo samo neke zajedničke crte, ogledati terminologiju i natuknuti ponešto o manjim vrstama scenskog prikazivanja.

Počnimo od termina koje smo već dijelom upotrebljavali. Na području rimske drame nalazimo tragediju i komediju, i to obje vrste u verziji grčkoga i rimskoga tipa. Tragediju grčkoga tipa i tematike uveo je, vidjeli smo, u rimsku književnost Livije Andronik, a onu nacionalnu rimsku, koja se zvala *fabula praetexta*(ta), uveo je Nevije. Grčka komedija, koju nalazimo u svim Plautovim i Terencijevim komedijama, nazvana je prema grčkom ogrtaču *fabula palliata*; djelomično kao reakcija na helenistički utjecaj nastala je *fabula togata*, komedija u rimskom kostimu, s rimskom tematikom. Prema izjavama nekih rimskih filologa, tvorac bi togate bio već Livije Andronik, a Nevijev *Ariolus* odigravao se vjerojatno u Italiji. Ima doduše italskoga temperamenta već u Nevija pa pogotovu i u Plauta, ali je činjenica da su pravi tvorci komedije rimskoga kova, togate, ovi: *TITINIJE* (*Titinius*), *LUCIJE AFRANIJE* (*Lucius Afranius*) i *TIT KVINKCIJE ATA* (*Titus Quinctius Atta*, umro 77). Od njih nam je očuvano nekoliko desetaka naslova i nekoliko stotina stihova, po čemu možemo ipak razabrati da se fabula togata odigrava u Italiji, čas u Rimu, čas u provinciji, da su joj likovi Rimljani ili Italci, ali različito od pretekste ljudi nižega staleža, zbog čega se togata naziva katkada i *fabula tabernaria* (= komedija o daščarama). Među spomenutim pjesnicima

najizvorniji je pjesnik togate Titinije, u koga se provincijalni i rustikalni element osobito ističe, također i u jeziku, a čini se da je stvarao u svjesnom suprotstavljanju prema Menandrovu postupku, posežući za neotesanošću i otvorenosti starije antičke komedije. Afranije bijaše poklonik Terencijev. Spomenimo ipak ovdje da se pri kraju Augustove vlade razvijao i jedan oblik togate nazvan *trabeata* (= viteška komedija, prema svečanoj odjeći rimskih vitezova), koja je htjela uzdići komediju na višu društvenu razinu.

Rezimirajući ponovit ćemo: preteksta i togata bile su već od samoga početka rimska protuteža grčkoj tragediji i komediji.

Što se ugledanja tiče, rimska se tragedija grčkoga tipa posebice oslanja na Euripida: njegov retorički patos, možda i njegov racionalizam, duboko su se doimali u Rimu. Na drugom mjestu bio je Eshil i zatim postklasična tragedija. Sofoklo kao uzor bio je rjeđi.

Glazbeno su bogatstvo grčke korske lirike rimski tragičari ograničili. Njihove su lirske scene metrički povezanije, ali i jednobojnije. Rimljani su pjevanim ili uz frulu recitiranim partijama (*cantica*) dali više mjesta u odnosu prema govorenima tj. prema dijalogima (*diverbia*).

U rimskoj komediji, mislimo i na palijatu, nije odjek nalazila stara antička komedija Aristofana i prethodnika, nego gotovo isključivo nova antička komedija, prvenstveno Menandar, Filemon i Difil. Tu se, dakle, zrcali onaj pomalo sentimentalni građanski svijet helenizma, s ograničenjem na privatni život, na konvencionalni moral, svijet u kojemu su stvoreni stalni tipovi starog oca, raspusnog sina, zavedene djevojke, hvalisavih vojnika, parazita, dovtljivih robova, plemenitih hetera.

Kao ni rimska tragedija, nema ni komedija pravoga kora. Već je nova antička komedija grčka poznavala kor samo kao međuigru koja ne pripada samoj radnji. I rimska palijata razlikuje dijaloški dio (*diverbium*) i pjevani ili recitirani (*canticum*). U Plautovim, osobito kasnijim komadima, *cantica* zauzimaju mnogo više prostora, postajući većinom solo-scenama, arijama. Terencije će u tom pogledu biti sustezljiviji od svoga velikog prethodnika: imat će mnogo manje *cantica* od njega i kudikamo manje metričke raznovrsnosti.

Uz dramu grčkoga podrijetla opstojalo je i kazalište kojemu je korijenje u narodnim običajima. Spominjali smo već u uvodnom razdoblju rimske književnosti tzv. atelanu, lakrdiju, među začecima rimske drame. Razvijajući se kao književna atelana, našla je ona pri kraju našeg razdoblja dva poznatija pjesnika, *NOVIJA* (*Novius*) i *LUCIJA POMPONIJA* (*Lucius Pomponius*). Ova je književna atelana ustalila tipizirane likove i maske, kojih smo začetke već mogli naći i u onoj početnoj, italskoj pučkoj farsii; najkarakterističniji su ovi: Maccus (seljačina i lakrdijaš), Bucco (žderonja i brbljavac), Pappus (glupavi starac), Dossennus (lukavi grbavac). Te su atelane bile kratki komadi, koji su se kasnije, kao i mimi, dodavali na kraju tragedija (*exodia*), a improvizacija je u njima imala vrlo široku primjenu.

Među takvim manjim scenskim vrstama nalazi se i mim (*mimus*), realističko oponašanje prizora iz svakidašnjeg života. *GNEJ MACIJE* (*Gnaeus Madius*) još će u doba Sulino pisati realističke skečeve, mimijambe, prema uzoru na Grka Heronda.

Posljednji je pjesnik palijate *TURPILIJE* (*Turpilius*), koji se poput Terencija tješnje pridržavao svojih grčkih uzora. Umro je 103. prije n. e.

Veliki majstori komičke scene

Najveći rimski komediograf, *TIT MAKCIJE PLAUT* (*Titus Maccius Plautus*, između 254. i 251 — 184. prije n. e.) rodio se u umbrijskoj Sarsini, neko je vrijeme bio radnik na pozornici u Rimu, zatim se dao na trgovinu, propao je i, zadužen, morao raditi poput roba u mlinu. Oko tri desetljeća, nekako od prvih godina drugoga punskog rata (218—201) do smrti, traje plodno stvaralaštvo toga ljubimca rimske publike i najutjecajnijega posrednika između grčke i novovjekovne komedije.

Tradicija mu je pripisivala oko 130 komedija. Od njih je filolog Varon izdvojio zbirku od 21 autentične komedije (tzv. *Fabulae Varronianae*), koje su potpuno očuvane, osim jedne (*Vidularia*) samo fragmentarno. Najbolje su: *Menaechmi*, *Hvalisavi vojnik* (*Miles gloriosus*), *Tvrđica* (*Aulularia*, doslovno: Komedija o lončiću) — nastale vjerojatno prije 200; *Amfitrion* (*Amphitruo*), *Trogroška* (*Trinummus*), *Pseudolus* (točna godina: 191), *Mladi Kartažanin*, (*Poenulus*), *Bakhide* (*Bacchides*) — sve iz desetljeća prije pjesnikove smrti. Među uspješnijima još su i *Sužnji* (*Captivi*), *Konopac* (*Rudens*), *Stichus* (točna godina: 200), *Sablasti* (*Mostellaria*) i *Cásina*.

Malo je Plautovih komada koji se mogu izričito ubrojiti u komedije karaktera, kao npr. *Tvrđica*, s likom škrtice Eukliona koji ljubomorno čuva lončić s novcem (v. Držićeva *Skupa*, Molièreova i Fieldingova *Škrca*, pa i *Kir Janju* Jovana Sterije Popovića). Karakteristične su za Plauta komedije intrige, bogate situacionom i blještavom verbalnom komikom. U mnogih će evropskih pisaca naći odjeka neodoljivo komični *qui pro quo*-prizori iz komedije *Menehmi* (braća blizanci) i iz *Amfitriona*, travestije tragedije, jedine Plautove i rimske komedije s mitološkom temom (Jupiter i Merkurije pretvoreni u likove Alkmenina muža Amfitriona i njegova sluge Sosije). Tip helenističkog oficira dao je ime *Hvalisavom vojniku*, u kojem rob Palestriion spletkama nasamari priglupa i obijesna Pirgopolinika.

Plaut u potpunosti preuzima tematiku i tipove helenističke, i to osobito nove antičke komedije (Menandar, pogotovu Dofil i Filemon), aludirajući samo pokatkad na suvremene rimske prilike. Pritom se obilno služi kontaminacijom, tj. u izvornu grčku komediju, koju prerađuje, umeće jedan ili više prizora iz koje druge ili prekomponira različite komedije u jednu. Nastojanje oko efektivnosti pojedinih prizora, sklonost izrazitim bojama u stvaranju likova i komičnih motiva jedna je od bitnijih značajki Plautova postupka, koji antičku hranu — reče Varon — začinja češnjakom i crvenim lukom i tako je prilagođuje rimskoj publici. Vrlo se često time prekida fina nit radnje, koju će Terencije nastojati brižno očuvati. No i onda kad narušava promišljeni kompozicioni sklad grčkih uzora, kada karikira likove, nadomještajući fini humor lakrdijom i masnim šalama (pri čemu su italske pučke farse vjerojatno imale udjela), rimski pjesnik scenski živo vodi radnju iz prizora u prizor.

Umjereno stiliziran, sočan narodni govor nadahnut mu je neiscrpnom komičkom snagom, koja izvire iz nabujalog optimizma i vedre energije što prožimaju sva djela Plautova. Neslućene smislene i zvukovne ljepote jezika pretaču se u govorenim, recitativnim i pjevanim dijelovima komedije. Igre riječi i bujice metafora pršte iz dijaloga, kojih se scenska živost neće više ponoviti u rimskoj književnosti. Osim gipkoga i svježega jezika, Plautovo se kazalište još po nečemu bitno razlikuje od novoantičke komedije: to su *cantica* u raznovrsnim metrima — dijelom monodije (ili monolozii), dueti, terceti i

ansambli, pjevani uz glazbu, i, vjerojatno, pantomimski ples, a dijelom samo recitativi uz jednostavnu pratnju frule. Uzorom su mu za to donekle bile rimske tragedije, Euripid i, vjerojatno, helenističke mimičke drame 3. st. Na novu antičku komediju, koja se služila samo dijaloškim metrima, Plaut je stvaralački nakalamio mimodiju: raznovrsna čuvstva njegovih likova, mijene raspoloženja i zaokreti u radnji izraženi su na bogatoj potki metričkoj i glazbenoj. Ritam se slijeva sa stihovima, prati radnju i izvire iz nje: omogućuje kontinuitet scenskog doživljaja. Prožimajući se tako s tekstom, glazba u stihu i izvan njega stvara s tekstom kvalitativno novu cjelinu, tipično plautovsku, jedinstvenu u antičkoj i evropskoj komediografiji.

Nepresušna komika Plautovih likova i svježja imaginativnost scenskih rješenja bili su neiscrpnim vrelom nadahnuća talijanskoj renesansnoj komediji i našem Držiću, Camõesu, Shakespeareu i Molièreu, Holbergu i Goldoniju, Lessingu, Giraudouxu i drugima.

Ilustracije uz st. 593. i d. iz Terencijeve komedije *Heautontimorumenos*. U rukopisu, tzv. *Codex Ambrosianus H 75 u Milanu*, 10. stoljeće n. e.

Nepunih dvadeset godina nakon Plautove smrti javio se svojim komadima drugi veliki komediograf ovoga razdoblja i cijele rimske književnosti, *PUBLIJE TERENCIJE AFER* (*Publius Terentius Afer*, oko 195—159. prije n. e.). Rodom iz Kartage u Africi (po čemu ima nadimak *Afer* = Afrikanac), doveden je kao rob u Rim, gdje ga je gospodar dao obrazovati i oslobodio. Očuvano je svih šest njegovih komedija: *Djevojka s otoka Andra* (*Andria*, 166), *Svekrva* (*Hecyra*, napisana 165, u cjelini izvedena tek 160), *Čovjek koji sam sebe muči* (*Heautontimorumenos*, 163), *Eunučus* (161), *Phormio* (161) i *Braća* (*Adelphoe*, 160). Velik uspjeh postigao je komedijom *Eunuh*, u kojoj se mladić presvuče u eunuha da bi dopro do ljubljene ropkinje. U *Formionu* istoimeni, lukavi parazit uspijeva da se zaljubljeni mladić protiv volje obitelji vjenča sa siromašnom djevojkom (v. Molièreove *Scapinove spletk*). Posljednja mu je i jedna od najboljih komedija *Braća*. U njoj se razvija problem odgoja, psihološki i etički najbliži autorovim sklonostima: jednog brata odgaja otac strogo i kruto, a drugom adoptivni otac, stric, daje liberalan odgoj i postiže bolji rezultat. *Braću* je donekle iskoristio Molière u *Skoli za muževe*, a Lessing ih je držao uzornom komedijom.

Osim *Svekrve* i *Formiona*, sve su komedije preradbe Menandra, kojega se Terencije mnogo tješnje pridržava nego Plaut svojih uzora. Služeći se umjerenije kontaminacijom, Terencije čuva arhitektoniku kompozicije: radnju vodi ravnomjerno, nastojeći da joj se što kasnije nazre rasplet, karaktere

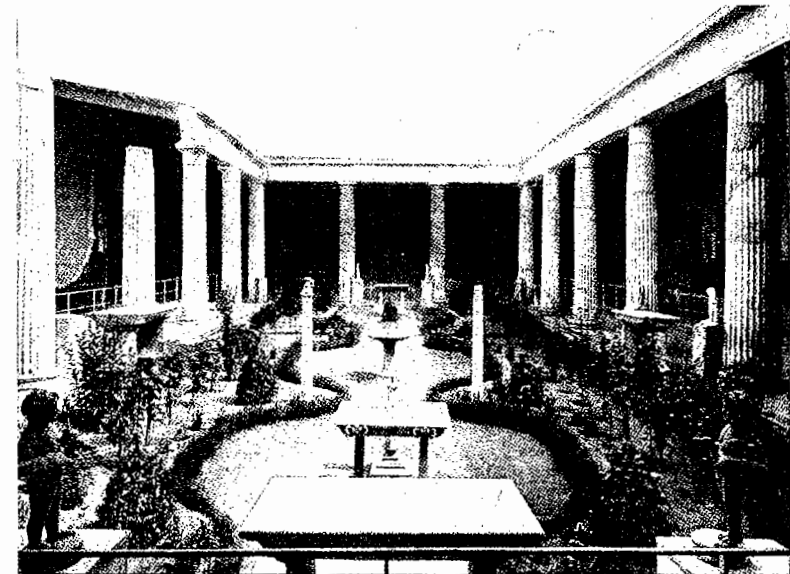
Prizor iz Terencijeve komedije *Hecyra*, st. 274. i d. U milanskom rukopisu, tzv. Codex Ambrosianus H 75, 10. st. n. e.

psihološki motivira i dosljedno ih razvija. U elegantnu konverzionom tonu, preuzetu iz grčkog izvornika, i ugladenim jezikom helenofilskoga književnog kruga Scipiona, u kojem se pjesnik kretao, govore Terencijevi likovi, prožeti nekom odmjerenom profinjenošću i humanom osjećajnošću. No to ujedno prigušuje komiku, u kojoj se on doista ne može mjeriti s blještavim stilom

svojega velikog rimskog prethodnika. Bujnost ritmičkih kvaliteta Plautova stiha također je u Terencija svedena na Menandrovu mjeru, tj. pretežno na recitativ.

U vrlo zanimljivim prolozima pjesnik ne daje više ekspoziciju, već se njima služi za polemiku s književnim protivnicima.

U Evropi je samo prema Terencijevim komedijama bila poznata dramska tehnika novoatičke komedije. Osobitu ulogu odigrao je Terencije u teoriji građanske drame 18. st. (usp. npr. Diderota i »plačljivu« dramu u Francuskoj).

Središnji pogled na peristil u kući Vetijaca iz Pompeja

Uz Plauta i Terencija još je jedan pjesnik pisao samo palijate, komedije prema uzoru nove antičke komedije. To je **CECILIJE STACIJE** (*Caecilius Statius*, umro 168), podrijetlom Insubrijac, prvi Gal u rimskoj književnosti. Živio je u istoj kući s Enijem. Bio je stariji od Terencija, a prema nekim vijestima iz antike da su mu 166. edili povjerali da kritički ocijeni Terencijev književni prvenac *Djevojku s otoka Andra* — što je on uz najveće pohvale i učinio — možemo jedino sigurno zaključiti da je nakon Plautove smrti Cecilije važio kao majstor rimske komedije. Čak mu jedan filolog i kritičar rimski, Volkacije Sedigit, daje među pjesnicima palijate prvo mjesto. Od otprilike četrdeset poznatih naslova njegovih komedija gotovo se polovica slaže s Menandrovim naslovima.

Tragičari

Za Cicerona najveći među rimskim tragičarima bio je *MARKO PAKUVIJE* (*Marcus Pacuvius*, oko 220 — oko 130), rođen u Brundiziju, nećak Enijev koji ga je i doveo u Rim. Napisao je dvanaest tragedija grčkoga tipa (*npr. Orest kao rob — Duloresses, Iliona, Teucer*) i jednu pretekstu (*Paulus*, u kojemu je vjerojatno proslavio pobjedu Lucija Emilija Paula kod Pidne 168). Njegov je jezik imao snage, ali i podosta traženih izraza, s puno arhaizama, neologizama i složenica. U jednom će stihu satiričar Lucilije parodirati njegov opis dupina: »Nerei repandirostrum incurvicervicum pecus« (= Stoka Nerejeva, naprijed zavinate njuške, šije zakrivljene), koji i Kvintilijan spominje kao primjer monstrozne tvorbe riječi. Njegove su tragedije, pune intenziteta u dramatskim situacijama i smiona sjaja jezičnoga, imale međutim vrlo mnogo uspjeha u Rimu. Izvodili su ga i nakon smrti i još dugo čitali. Pakuvije se bavio i slikanjem.

Mlađi mu je suvremenik i nastavljatelj njegova rada *LUCIJE AKCIJE* (*Lucius Accius*, 170 — oko 85), rođen u Umbriji. Mlađi ga je Ciceron još osobno poznao. Mnogo plodniji od Pakuvija, Akcije je napisao barem oko četrdeset i pet tragedija (očuvano oko 700 stihova) i dvije pretekste (*npr. Brutus*). Vrlo se mnogo ugledao osobito u Euripida, a po sklonosti za trojanskim temama vraćao se starijoj tradiciji rimske tragedije. Svoju je građu vrlo slobodno obrađivao. I u Akcija, toga po općem sudu najvećeg predstavnika dotadanje rimske tragedije, ima snažne patetike, impresivnih scena, smjelih pjesničkih izraza. Iako krepak, silovit, jezik mu je — čini se — ipak više discipliniran od Pakuvijeva. Iz tragedije *Atrous*, kojom se Akcije proslavio u tridesetim godinama 2. st., potječe i ona znamenita: »Oderint, dum metuant!« (= Makar i mrzili, samo neka me se boje!)

Dodajmo još da iz Akcijeva pera potječe, također neočuvan, didaktički spjev *Didascalica* s dokumentarnom poviješću grčke i rimske književnosti, prvenstveno drame. To je prvi nama poznati spis o povijesti rimske književnosti.

Scipionov književni krug

U četiri desetljeća, od trijumfa Emilija Paula 168. kod Pidne nad makedonskim kraljem Perzejem do smrti Scipiona Mlađega 129, Rim je u političkom i duhovnom pogledu postigao uspon koji je značio ne samo vrhunac dotadanjoj moći i snazi nego i karakterističnu prekretnicu.

Rimljanima je pripao silan ratni plijen iz Pidne, zatim vlast nad Sredozemljem nakon razorenja Kartage i Korinta 146, pa i Pergamsko kraljevstvo Atala III godine 133, ukratko: i moć i bogatstvo, i kao pratilice njihove raskoš i korupcija. Valja dodati da je taj sjaj kojim se Rim okitio imao i drugu, tamniju pozadinu. Nemilo je u to doba, naime, stradao italski seljak koji je propadanjem manjih imanja, zbog stalne ratne službe i zbog konkurencije veleposjednika, osiromašivao i zapadao u dugove: često mu nije ništa drugo preostajalo

nego da svoje imanje proda i preseli se u grad, gdje će onda taj proletarizirani seljak postajati opasnim oružjem političkih stranaka ili slavohlepnih pojedinaца, posebice i u najoštrijem obliku u 1. st. prije n. e.

Duša je i pokrovitelj književnoga i znanstvenoga kruga, o kojemu govorimo, sin Emilija Paula i adoptivni sin Kornelija Scipiona Starijega — pobjednik nad Kartagom 146. i nad Numancijom u Hispaniji 133, *PUBLIJE KORNELIJE SCIPION EMILIJAN AFRIČKI MLAĐI NUMANTINSKI* (*Publius Cornelius Scipio Aemilianus Africanus Minor Numantinus*, 185/4—129). Okupio je on oko sebe krug Grka i Rimljana helenofila, među kojima su osobito povjesničar Polibije i filozof Panetije, zatim Lelije (po kojemu će Ciceron nazvati svoju raspravu), Kvint Mucije Scevola, Kvint Elije Tuberon, pa komediograf Terencije i donekle satiričar Lucilije. Duh toga kruga za nas je onakav kako ga je doživio i prikazao Ciceron u djelu *O državi* (*De re publica*), smjestivši razgovor sugovornika i članova kruga u godinu 129. na imanju Scipiona Mlađega. Prema Platonovu uzoru prenio je Ciceron taj svoj filozofski dijalog u povijesnu situaciju, u trenutke kad je rimska država politički na vrhuncu, među društvo otmjenih, naobraženih i karakternih muževa, u kojima je naš autor gledao sintezu svega što je i sam najviše cijenio. Ciceron postavlja pitanje o najboljem obliku državnog uređenja i o najboljem građaninu. Država (*res publica*) jest stvar naroda (*res populi*). Ona nastaje iz čovjekove urođene težnje prema harmoničkoj zajednici. U 4. knjizi djela Ciceron skicira uzornu državu, ali različito, primjerice od Platona, brani pjesništvo i dramsku umjetnost kao zrcalo života. Ciceronova idealna država zapravo je idealizirana rimska država. Ciceronov upravljač države ne teži ni za kakvom zemaljskom nagradom ni za slalom: njegova je nagrada besmrtnost. Tom mišlju prelazi Ciceron na glasoviti dio 6. knjige, *San Scipionov*, u kojemu se javlja predak Scipionov, pobjednik nad Hanibalom, i prenosi mu pogled u onaj svijet u kojem veliki i dobri vječno žive u duhovnom promatranju harmonije svijeta.

S obzirom na helenofilstvo Scipionova kruga reći nam je da jači prodor grčkog utjecaja nastupa osobito nakon pobjede kod Pidne, pošto su mnogi Grci 167. kao taoci dovedeni u Italiju, među njima i tisuću Ahejaca, od kojih je jedan i povjesničar Polibije, pod čijim je velikim utjecajem bio Scipion Mlađi. Emilije Paul nakon bitke donio je sinovima kući kao ratni plijen samo — Perzejevu grčku knjižnicu! O udjelu nekih Grka u Rimu toga doba neka govore još i ova imena: znameniti filolog Krates, filozofi Karnead, Kritolaj i Diogen, i drugi koji su u Rimu boravili u okviru nekih diplomatskih poslanstava i držali ujedno brojna predavanja. Na povremenim otporima (koji nisu na dulji rok imali uspjeha) Rimljana tom sve jačem prodoru grčke filozofije i misterija nećemo se zadržavati, ali ih ipak ističemo. Inače, uporaba grčkoga jezika u govoru i pismu bila je obrazovanim ljudima u Rimu već dulje vrijeme sama po sebi razumljiva. Neko poznavanje grčkoga jezika pretpostavljaju i komediografi kod svoje publike, i to ne samo birane (kao Terencije) nego i one šire (kao Plaut).

U tom krugu nisu se više zadovoljavali samo s upoznavanjem grčkoga pjesništva u latinskom prijevodu ili obradbama, nego su se Grci čitali u izvorniku. I još nešto vrlo važno: do tada se uglavnom poznavalo grčko pjesništvo, sada se sve više svraća pozornost na historiografiju i filozofiju. U tomu su presudnu ulogu odigrali Scipionovi savjetnici i prijatelji Polibije i Panetije, prvi povjesničar, drugi — zajedno s Pozidonijem — predstavnik srednje stoičke filozofske škole. U središtu su Panetijeva filozofskog zanimanja upravo politički i privatni problemi, aktualni i u tadanjem rimskom društvu. I Panetije

i Polibije usvajaju platonsko-aristotelovsku teoriju o spoju triju temeljnih državnih uređenja (monarhističkom, aristokratskom i demokratskom) kao najboljem državnom uređenju. Pored toga upravo je u Scipionovu krugu jače dolazila od izražaja pitagorovsko-platonska misao o spajanju filozofske obrazovanosti i političke moći. S Panetijevim naukom Rim prvi put, s to intenzivno, dolazi u dodir s jednom velikom helenističkom filozofijom, sa svjetonazorom u okviru stoičke filozofije, koja se slobodno može nazvati religijom rimskih obrazovanih krugova. Panetijevu filozofiju reproducirao je također Ciceron, u djelu *O dužnostima (De officiis)*.

Rimski pojam *virtus*, sveobuhvatniji i ujedno specifičniji negoli »vrlina«, uključuje u sebi običaj predaka (*mos maiorum*) kao poseban rimski oblik jednoga općeg zakona. No rimska *virtus* sama nije bila više dovoljna, ona je u to doba — velikom zaslugom također Polibija i Panetija — ugrađena, razvijena i stopljena s pojmom *humanitas*: oba su životni pojmovi, ali je *humanitas* kompleksniji i teže odrediv jednom definicijom. O početku jezičnog rascjepa između književnog i narodnog jezika, osobito u vezi s pojmom *humanitas*, već smo govorili u jednom od uvodnih poglavlja. Ali spomenimo ovdje ipak nekoliko natuknica za bliže određenje toga pojma humaniteta, razvijenog upravo u ovom Scipionovu krugu, pojma koji će prvenstveno i najviše zaslugom Ciceronovom teći kroz stoljeća evropske kulture. Humanizam, *humanitas*, označavao bi, dakle, u poimanju ovoga kruga punu ljudskost individuuma u svim njegovim konkretnim društvenim odnosima: kako u biranoj životnoj kulturi — odijevanju, stanovanju itd., tako i u uživanju lijepoga u prirodi i umjetnosti; kako u cijeni koja se pridaje duhovnoj djelatnosti kao nečemu specifično ljudskom, tako i u poštovanju i shvaćanju čovjeka, svoga bližnjega, i svega onoga što se njega tiče; kako u spoznaji o ograničenosti pojedinca u svijetu i poimanju njegovih dužnosti prema bogovima i ljudima (*religio, pietas, virtus*), tako i u uskoj povezanosti pojedinca s užom i širom zajednicom ljudi. *Humanitas*, dakle, nije teorija nego način života.

U tom kontekstu i u okviru Scipionova kruga valja tumačiti i onaj glasoviti Terencijev stih (iz komedije *Heautontimorumenos*, st. 77): »Homo sum: humani nihil a me alienum puto« (= Čovjek sam, ništa ljudsko ne smatram stranim). Vjerojatno se Terencije oslanja tu na jedan Menandrov stih, pa Terencijev citat, shvaćen u gornjem kontekstu, nije prava sentencija, ali ipak ima nešto više programatsko značenje od grčkog pjesnika. I to je rimska crta u njemu.

Članovi Scipionova kruga bijahu muževi otvorena duha, uvjereni da će ugledanjem u grčke uzore samo još više pridonijeti svojem rimljanstvu. Njihov krug nije bio velik niti je djelovao u širinu, čak su svi oni svoje rasprave o grčkoj znanosti, filozofiji i estetici ograničavali na sebe same, a u javnom životu ostajali su tradicionalistima i konzervativcima. Ne upuštajući se u pojedinosti njihova doživljavanja grčke kulture, spomenimo ipak još jedan podatak, zanimljiv u filozofskom, psihološkom, pa i općedruštvenom pogledu: također uz pomoć Panetija slagali su se oni s mnijenjem, koje će kasnije formulirati pontifeks Kvint Mucije Scevola, da postoje tri vrste bogova: bogovi filozofa, bogovi pjesnika i bogovi države.

Recimo još i to da je obzor njihov kao kruga, ma koliko pojedinci u detaljima stršili svojim mislima, ipak bio na neki način ograničen. Krug je Scipionov kao cjelina ostajao čvrsto unutar jedne klase. To vrijedi i za pojam *humanitas*. Jer kako god Scipioni i njihovi sumišljenici nisu mogli ostati glu-

hi na društvene probleme svoga doba, ipak su, primjerice sam Scipion i Gaj Fanije, u ime senatske stranke zauzeli oštar stav protiv reformatorskog pokreta braće Grakha. Humanizam Scipionova kruga djelovao je kao ideja i dalje, ali je rimska država stajala pred stoljetnom krizom. Smrt Scipiona Mlađega, možda djelo političkog umorstva, označila je kraj jednoga razdoblja.

Ideje estetske, filozofske i jezične, koje su niknule ili sazrele u Scipionovu krugu, plodit će još cijelo jedno stoljeće rimsku književnost.

Prozne vrste, osobito historiografska i govornička

Iako bismo kao prvo prozno djelo na latinskom mogli uzeti Enijev spis *Euhemerus*, prijevod grčkoga spisa u kojemu se pragmatički obrađivala mitologija, moramo ipak reći da je Apije Klaudije dugo u Rimu ostajao bez nasljednika. Jer prvi su prozni spisi ovoga razdoblja pisani zapravo na grčkom jeziku, a autori su im povjesničari, tzv. stariji analisti, koji su obrađivali rimsku povijest, od osnutka grada Rima do svoga doba, po godinama. Ta su se djela i zvala *Annales*, dakle ljetopisi, prema čemu se i pisci njihovi zovu analisti. Među tim starijim analistima najugledniji su ovi: *KVINT FABIJE PIKTOR (Quintus Fabius Pictor)*, iz 3/2. st. prije n. e., *LUCIJE CINCIJE ALIMENT (Lucius Cincius Alimentus)*, nešto mlađi od Fabija, zatim *AUL POSTUMIJE ALBIN (Aulus Postumius Albinus)*, mlađi suvremenik Katonov, i *GAJ ACILIJE (Gaius Acilius)*, koji je poput svojih prethodnika još uvijek pisao na grčkom a poznato je i to da je 155. bio tumač u pregovorima senata i poslanstva atenskih filozofa kad su došli u Rim.

U doba Grakha pisao je *LUCIJE KALPURNIJE PIZON FRUGI (Lucius Calpurnius Piso Frugi)*, koji je imao sklonost prema racionaliziranju, a starinom zadojen nacionalizam povezivao ga je s Katonom.

Različito od starijih analista, koji su u podacima bili mnogo precizniji i pouzdaniji, mlađi su analisti manje pozornosti poklanjali brižljivom istraživanju izvora, a više smisla pokazivali za novelističko prikazivanje događaja. Najpoznatiji su među mlađim analistima: *KVINT KLAUDIJE KVADRIGARIJE (Quintus Claudius Quadrigarius)*, *VALERIJE ANCIJAT (Valerius Antias)* i *GAJ LICINIJE MACER (Gaius Licinius Macer)*, sva trojica iz Sulina doba.

Umetnimo još ovdje jednu vrstu proznu, i to iz 2. st. prije n. e., djelo *SEKSTA ELIJA PETA (Sextus Aelius Paetus, konzul 198) Tripertita*, prvi važni spis rimskoga prava. Zbirka je sadržavala tekst *Zakonika na 12 ploča* i različita tumačenja zakona, tako da je taj *Ius Aelianum*, kako su ga zvali, važio kasnijim pravnicima kao kolijevka rimskoga prava.

Prelazeći na govorničku prozu, istaknimo odmah da Rim do 2. st. prije n. e. nije poznavao ni teorije govorništva ni sustavne naobrazbe govornika. Daka-ko da je dobrih govornika u Rimu bilo, osobito u veliko doba punskih ratova, ali napisanih i objavljenih govora nemamo. Pa i onaj govor protiv mira s kraljem Pirom što ga je Apije Klaudije vjerojatno sam izdao, nije u prvom redu objavljen kao književnost nego kao manifest autorova političkog stava.

Prvi pisac koji je u rimskoj književnosti svoje govore objavljivao, ujedno i pisac najstarijega proznog spisa koji nam je iz rimske književnosti potpuno očuvan, jest **MARKO PORCIJE KATON** (*Marcus Porcius Cato*, 234—149), radi razlikovanja od Katona Utičkog koji se ubio 46, nazvan i **STARIIJ** (*Maior*). Vojnik u drugom punskom ratu, utjecajan političar, Rimljanin staroga kova, tradicionalist koji se žarko odupirao sve jačem prodoru grčke kulture u Rim, Katon je svoje govore sam izdavao, a bilo ih je više od 150, od kojih oko 80 poznajemo samo u ulomcima. Njegovo je stilsko načelo bilo: »Rem tene, verba sequentur« (= Drži se predmeta, a riječi će same slijediti), dakle načelo tipično naturalnoga govorništva. I očuvani ulomci potvrđuju nam Ciceronov sud koji u Katonovu stilu, bez ukrasa, hvali bogatstvo misli i jasnu kompoziciju, ozbiljnost, oštrinu i živost, a nedostatnu eleganciju izraza i glatkoću rečeničnog perioda ističe kao arhajsko nesavršenstvo.

Nešto je sasvim novo ostvario Katon u rimskoj književnosti kad je izdao svoje glavno djelo *Podrijetla (Origines)*, oštro prekinuvši s metodom analista i utvrši putove kasnijoj historiografiji. Ističući kao glavnu temu Rim i Italiju, Katon je u tom djelu sazeo povijest rimsku od osnutka Rima i početaka italjskih gradova do punskih ratova i svoga doba. Grecizirajućoj historiografiji analista htio je suprotstaviti nacionalnu rimsku. I njime i ostalim svojim djelima Katon je utemeljitelj latinske proze.

Samo nam je jedno Katonovo djelo potpuno očuvano i ono je ujedno najstariji prozni spis rimske književnosti koji imamo: *O poljodjelstvu (De agri cultura)*. Po stilu jedva da ga možemo ubrojiti u književnost. No to nam djelo ipak, s obzirom na živu sliku italjskoga poljodjelstva u 2. st., ostaje dragocjenim spomenikom i karakteru i svjetonazora i jezgrovi, krepkoga starinskog jezika svog autora.

Što se tiče Katonova odbojnog stava prema Grcima i njihovu utjecaju, dodati nam je i ovo: upravo je njegovim upornim zalaganjem postignuto da jedno grčko poslanstvo atenskih filozofa — koji su svoj boravak iskoristili i za brojna predavanja (156/155), naišavši na oduševljeni prijam u rimske mladeži — što prije napusti Rim. Nema dvojbe da je Katonu u najvećoj mjeri mogao biti sumnjiv skepticizam Karneada, utemeljitelja nove akademske škole koji je bio član toga poslanstva. A nemojmo zaboraviti — kolike li ironije sudbine! — da je upravo Katon 204. bio doveo u Rim Enija, koji će svojim *Analima* najviše pridonijeti da se u rimskoj književnosti zauvijek ustali tip — grčkog epa i grčkoga stiha heksametra!

Iz okvira političkoga Katonova djelovanja navedimo i onu često citiranu uzrečicu kojom je od 157. završavao svaki svoj govor u senatu: »Ceterum censeo Carthaginem esse delendam« (= Uostalom smatram da Kartagu treba razoriti). Dočekao je objavu trećega punskoga rata, ali je iste godine umro, ne doživjevši ostvarenje svoje želje da stoljetnu neprijateljicu rimsku vidi pokorenu.

Tek iz kasnijega carskog doba, vjerojatno iz 3. st. n. e., potječe zbirka s Katonovim imenom u naslovu, *Katonovi dvostihovi (Disticha Catonis)*, ili *Disticha moralia Catonis*, pisana u parovima heksametara, a ne u elegijskim distisima. Ta je zbirka, puna moralističkog životnog nauka, bila u srednjem vijeku pa i kasnije vrlo mnogo čitana, prevedena, prerađivana i upotrebljavana kao školski priručnik. U hrvatskoj književnosti imamo pet prijevoda njezinih, od kojih ističemo Marulićevo *Stumačenje Kata*. Vjerojatno je ta zbirka utjecala i na latinske *Distihe* Dubrovčanina Đura Ferića.

Tri su nam važna Katonova životopisa očuvana iz antike: Ciceronov (*Katon Stariji ili o starosti — Cato Maior sive de senectute*, u kojemu je veliki govornik dao doduše idealiziranu sliku Katonovu, istaknuvši ipak sve bitne crte Rimljanina staroga kova), pa Nepotov i Plutarhov.

Svratimo opet pozornost na govorništvo, i to od doba Grakha do Cicerona, kad se i završava ovo razdoblje rimske književnosti. Burna su to bila vremena za rimsku republiku, pogotovu u unutarnjoj politici. Radikalne društvene, agrarne reforme kojih su zatočnici bili braća Tiberije i Gaj Grakho, naišle su na najoštriju oporbu u senatskoj stranci, tako da su Grakhi i glavom morali platiti svoje ideale. Spomenut ćemo još s kraja 2. st. rat Rimljana s Jugurtom u Africi, zatim sve češće ustanke robova koji su rimsku državu potresali iznutra, a provala Cimbara i Teutona izvana, i krvavi građanski rat između predstavnika pučke stranke Marija i predstavnika optimata Sule. U toj krizi političkoj govorništvo je doživljavalo neobičan procvat.

Sjajan prikaz govorništva iz toga doba ostavio nam je Ciceron u svojem *Brutu*. Ciceron je mnoge govore još mogao čitati, a utjecajne govornike, npr. Antonija, Krasa i njihove suvremenike, sâm je još slušao.

U stilskom pogledu duboko je karakteristično svakako to da sada u govorništvo samouk prepušta mjesto učeniku retorske škole, da se prema uzoru na Grke oblikuje ne samo govorničko umijeće nego i latinska umjetnička proza. Braća **GRAKHI**, **TIBERIJE SEMPRONIJE** i **GAJ SEMPRONIJE** (*Tiberius Sempronius*, *Gaius Sempronius Gracchi*, stariji Tiberije pučki tribun 133, mlađi Gaj 123. i 122) bijahu ugledni govornici, posebice Gaj čije umijeće Ciceron visoko cijeni ističući u njega i žar govornički, udružen s naobrazbom, i patos s dostojanstvenošću.

U Ciceronovoj mladosti rimskim su forumom vladala dva govornika, oba izvrsno spremna u grčkoj retoričkoj tehnici i u punoj zrelosti latinskog izraza: **MARKO ANTONIJE** (*Marcus Antonius*) i **LUCIJE LICINIJE KRAS** (*Lucius Licinius Crassus*), vršnjaci, Antonije konzul 99, Kras 95. Ciceron ih je stavio kao glavne sugovornike u svojem najvažnijem retoričkom djelu *O govorniku (De oratore)*. Antonije se isticao živahnim duhom i osobito djelotvornim načinom iznošenja govora, svjestan ujedno da je najveće umijeće govornikovo u tomu da svoju umjetnost u tehničkom pogledu zna zatamiti. Kras se odlikovao brižljivom dikcijom i dostojanstvenom ozbiljnošću stila.

Prvi predstavnik latinske retorike, koju je pučka stranka pokušavala isticati umjesto grčke obuke govorničke, i to prema uzoru na rimske prethodnike i s latinskom terminologijom, bio je **LUCIJE PLOCIJE GAL** (*Lucius Plotius Gallus*). U tradiciji je tih *rhetores Latini* i priručnik retorike u 4 knjige, posvećen nekom Gaju Hereniju (*Retorika Hereniju — Rhetorica ad Herennium*), nastao vjerojatno između 87. i 82. Rukopisna tradicija pripisivala je to djelo Ciceronu. Pravog mu autora ne znamo (spominje se katkada retor Kornificije). Piscu je temeljem Hermagorin sustav retorički, ali se ograničuje na bitno i praktično, služeći se latinskom terminologijom i latinskim uzornim primjerima. Prikazivanje mu je jasno, ali je jezik nedovoljno gibak. U srednjem su vijeku Ciceronovo mladenačko djelo *O invenciji (De inventione)* nazivali starom retorikom (*Rhetorica vetus*), a ovu *Retoriku Hereniju* — novom retorikom (*Rhetorica nova*).

Izdvojit ćemo još iz stručne književnosti ovoga razdoblja jednu vrstu, filološku, koja je u najužoj vezi s književnošću. Začeci njezini potječu u Rimu od pergamskoga gramatičara Kratesa koji je 168. kao poslanik došao u Rim i za vrijeme svoga boravka držao i gramatičku obuku. Suprotno tekstualnoj kritici aleksandrijskih filologa, Krates je osobitu pozornost posvećivao inter-

pretaciji pjesnika. Pripadnik stoičke filozofije, bio je zastupnik alegorijske interpretacije, nalazeći u pjesnika skrivenu moralnu ili znanstvenu pouku. Vrlo je jak dojam ostavio Krates u Rimu svojim naukom. No tek će se pedeset godina kasnije istaknuti prvi majstor filološke metode u Rimljana, *LUCIJE ELIJE STILON* (*Lucius Aelius Stilo*, rođen oko 150), također stoičar, s posebnim interesom za etimologiju i sintaksu. Stilon se bavio studijama o strukturi rečenice, interpretirao je na širokoj kulturnopovijesnoj osnovi staru književnost (npr. *Salijsku pjesmu* i *Zakonik na 12 ploča*), kritički izdao Enijeva i Lucilijeva djela. Bavio se i Plautom; od njega uostalom potječe i ona oduševljena izjava: »Da su Muze htjele govoriti latinski, govorile bi Plautovim jezikom«. Njegov je jedan spis imao naslov *O jezičnom izrazu* (*De proloquiis*). Golem je bio njegov utjecaj u Rimu. Učenici su mu bili Varon i Ciceron.

U tom sklopu filoloških djela rimskih ističe se *O pjesnicima* (*De poetis*), pisano u stihu, puno obavijesti o životu i kronologiji starih rimskih komedioografa. Napisao ga je oko 100. *VOLKACIJE SEDIGIT* (*Volcacijs Sedigitus*).

Satiričar Lucilije

Vrlo blizak Scipionovu književnom krugu, materijalno i društveno nezavisan, helenofil, ali i izrugivač grekomanije, *GAJ LUCILIJE* (*Gaius Lucilius*, oko 180 — oko 102) začetnik je satire kao književne vrste kako je otada i u modernom smislu shvaćamo.

U zbirci, koju je kasnije redigirao, od trideset knjiga *Satira* (*Saturae*, ili *Libri saturarum*, ne zna se točan naslov; očuvalo se oko 1 300 stihova, među njima i cjeloviti odlomci), naknadno sređenoj prema metričkom obliku, upotrebljavao je npr. u prvih dvadeset knjiga heksametre, zatim distihe, pa poput Enija trohejske septenare i dr., ali se konačno sve više zadržavao na heksametrima i time utro put heksametru kao stalnom stihu rimske satire. Ima u Lucilija i tema poput Enijeve satire, tj. mješovita sadržaja, ali je najbitnije to da je Lucilije utisnuo enijevskoj satiri žig oštře, žestoke kritike društva, pojedinaca i skupina: satura je postala satira.

Kronološki datirane aluzije u njegovim satirama počinju godinom 132. i sežu sve do smrti pjesnikove. Počeo ih je dakle pisati kao zreo čovjek, nakon povratka iz Numancije. Pored invektiva na raskoš i pohlepu, bolesnu težnju za vlašću, praznovjerje i strasti svih vrsta, sve one mane što ih je napadala i kiničko-stoička popularna filozofija u dijatribama (v. Biona), nalaze se u našeg pjesnika i književni pamfleti, npr. protiv grekomana, retora, previše patetičkih tragičara.

Dijaloški elementi, primjereni podrijetlu te književne vrste, imali su u Lucilijevoj satiri važnu ulogu. Njegov je jezik snažan i živ, ali bez purizma. Dikcija mu je raznolikih boja: svakidašnji govor izmjenjuje se s elementima finijega konverzionog tona, posežući i za govorom ulice, bordela, vojničkih logora (*sermo castrensis*).

Diveći se elementarnoj snazi Lucilijeve satire, koja nikada više kasnije neće biti dostignuta, Horacije je u isto doba i kritizirao njezin oblik: nedotjeranu dikciju, neusklađenu kompoziciju, neobuzdanu indignaciju, što bi sve bili

rezultati improvizacije. U tomu je Horacije imao pravo. Ali kasnija rimska satira, ne samo »menipska« Senekina i Petronijeva, nego i Juvenalova, bila je bliža Luciliju nego Horaciju.

Unatoč poticajima, koji su joj mogli doći od Grka, rimska je satira nadovezivala na domaću tradiciju. Jer ona se od komedije Eupolidove, Kratinove i Aristofanove toliko razlikuje koliko i od jamba Arhilohovih ili Kalimahovih iako im je zajednički osobni napadaj. Rimska satira doista je rimska ne samo po imenu nego i po duhu i stilu. Scipionov krug, kojemu je pripadao začetnik satire Lucilije, svjesno je uklapao rimsku umjetnost u svoju estetiku. Lucilijeva je satira posljednja riječ toga kruga upućena novom doba.

Treće razdoblje ili zlatni vijek:

80. prije n. e. — 14. n. e.

Sve što se proteklih dvjesto godina rimske književnosti zbivalo, sve što se u začecima naslućivalo ili u nekim razvojnim stupnjevima i u nekih pojedinaca oblikovalo do više razine, u ovom razdoblju kao da je doseglo stupanj ispunjenosti, savršenosti u oblikovno-tematskom i jezičnom smislu. Zlatnim vijekom nazvao ga je, kažu, Voltaire, stavljajući ga po važnosti u isti red s Periklovim doba u Grčkoj i klasičnim razdobljem Ljudevita XIV u Francuskoj. No bez obzira na usporedbe, cjelokupan tijek rimske književnosti neprijeporno dokazuje da ni jedno razdoblje njezino ni prije ni u punih petsto godina kasnije od ovoga nije rodilo u ovako kratkom vremenskom razmaku tolik broj stvaralaca, visoko značajnih i po prodornosti tematike, koju su obuhvaćali, i po neslućenosti zaokruženosti jezičnog izraza u kojem su stvarali.

Zlatni vijek dijelimo u dva odsječka: *Ciceronovo doba* (od 80. do 30. prije n. e.) i *Augustovo doba* (od 30. prije n. e. do 14. n. e.). U Ciceronovo doba najviše se velikih talenata istaknulo u prozi, u Augustovo doba u pjesništvu. Kraj Ciceronova doba ujedno je i kraj rimske republike, početak Augustova doba ujedno i početak carstva u Rimu.

Ciceronovo doba: 80 — 30. prije n. e.

Ako se ijednom odsječku književnosti može na čelo staviti jedan autor, onda se ovo doba u najvišem smislu primjereno naziva Ciceronovim imenom.

Ciceron nije samo četrdeset godina gotovo neprekidno i bez premca vladao rimskom govorničkom tribinom, sudskom i političkom, nego je autonomno i magistratno prodro i u teoriju retoričku, pa i u filozofsku, stvorivši jednu cjelovitu viziju svjetonazora, kudikamo dublju i sveobuhvatniju nego što bi se iz njegova eklekticizma u prvi mah moglo zaključiti. Uz govorni-

štvo, retoriku i filozofiju, Ciceron prevodilac, plodan epistolograf i iznad svega — izvanredan talent, svojim je stvaralaštvom u jeziku i višestrukim razmišljanjem o jeziku kao sredstvu umjetničkog izraza oblikovao normu proznoga stila za Rim i mnoga stoljeća kasnije Evrope, normu kojoj će se u Rimu samo nekoliko kongenijalnih talenata uspjati othrvati odnosno suprotstaviti joj drugu, svoju.

Ciceron je dobar učenik rimskog filologa Elija Stilona i grčkih retora, posebice Apolonija Molona s otoka Roda, te jedine u to doba slobodne republike na mediteranskom Istoku, izvrstan poznavalac cjelokupne grčke književnosti i svekolike tradicije rimske, pozorno prateći i suvremeno književno zbivanje u Rimu.

Ciceron je moći latinskog jezika udahnuo takvu širinu i prodornost gibljivosti — od govorničkog patosa strasti i oduševljenja do šale i sarkazma, od misaone strogosti i nenametljive elegancije retoričkih ili filozofskih djela do neposrednosti i intimnosti korespondencije — da se djelomice već i svojem doba, a kasnijim naraštajima pogotovu morao nametati kao uzor. Jezični purizam, koji je u okviru svoje stilistike Ciceron i vlastitim djelom i teoretskim proklamacijama izričito zastupao, imao je u njegovo doba još jednoga velikog zatočnika, Gaja Julija Cezara. Iako pristaša suprotne govorničke struje, tzv. aticističke, koja traži jezgrovitost izraza i zbijenost rečničkog perioda, Cezar je jednako kao i Ciceron nametnuo visok i razvijen, promišljen i do kraja istančan smisao za normiranost književnog jezika, dakle i za purizam.

Da je izražajnost Ciceronova jezika, sve bogatstvo prelijeva kojim ga je oplemenio, djelovalo na prozne pisce, nije nikakvo čudo. No manje je poznato i u prvi mah manje pojmljivo da pjesnik *Eneide*, Vergilije, više duje Ciceronovu nego Lukrecijevu jeziku.

Književnoj je povijesti primjereno dakle nazivati ovo doba Ciceronovim, iako je u isto doba djelovalo na književnom polju nekoliko velikih umjetnika riječi — Cezar i Salustije u prozi ili Lukrecije i Katul u pjesništvu. Primjereno to više i zato — usprkos onima koji ovo doba nazivaju Cezarovim, dakle imenom glavne političke ličnosti, poput Augustova doba prema Augustu — jer je Ciceron bio i političar, ali prvenstveno i u biti svoga temperamenta — književnik, umjetnik.

Reći nam je, što se periodizacije tiče, da se ovo doba proteže i trinaest godina nakon Ciceronove smrti, i to ne bez temelja pod Ciceronovim imenom, jer se klima književna u glavnome zadržava ista, a zadržava se do granične godine i duh republikanizma za koji je sâm Ciceron živio i umro. Naziru se doduše u tim godinama između 43. i 31. i neki znaci prijelaznog doba, jer se pored Salustija i Nepota i Varonovih djela iz starosti javljaju i prvi uspjesi Vergilijevi i Horacijevi.

Djelovao je Ciceron između Sule i Cezara, jednoga koji je završio i drugoga koji je započeo veliku epohu u rimskoj povijesti. I Cezar i posinjak mu Oktavijan obećali su dati slobodu rimskom narodu, ali prvi mu je dao diktaturu, drugi principat. Borio se Ciceron, dokle god je mogao, protiv Cezara, a ovaj se na vrhuncu pobjedničke slave pokazao izvanredno tolerantnim prema velikom umjetniku rimske riječi. Ustvrdio je čak Cezar da je Ciceron za ime i slavu rimskog naroda učinio više nego svi vojnički trijumfi. Borio se Ciceron i protiv Antonija, u prilog Oktavijana — u ime istih svojih, tada već doista

preživjelih čežnja za spas republike. Nije dočekao živ niti posljednje okršaje suparnika na umoru republike niti samilost tih istih suparnika, među njima Oktavijana, koji su ga stavili na listu proskribiranih i time ga zauvijek ušutkali. I Cezar i Ciceron platili su glavom svoj politički angažman: Cezar zato što je postigao uspjeh, Ciceron zato što je doživio slom svojih političkih ideala.

Najsajjnija zvijezda govora rimskog

U Arpinu, u srednjoj Italiji, rodio se 106. prije n. e. *MARKO TULIJE CICERON* (*Marcus Tullius Cicero*), najveći rimski govornik i pisac koji je latinsku prozu uzdigao do neslućene izražajne snage. Zbog toga je »ciceronizam« od Petrarke do konca 19. st. bio pojam klasičnog latinskog jezika i stila. Presadivši na rimsko tlo mnoge zasade grčke filozofije i kulture, taj će mnogostrani talent, u kojem se sintetizirala grčka i rimska kultura, najviše od svih antičkih pisaca pridonijeti pojmu evropskog humanizma (*humanitas*), i kao pokreta i kao građanske ideje.

Gotovo 800 sačuvanih *Pisama* (*Epistulae*, 68—43), osobito pisma prijatelju Titu Pomponiju Atiku, intiman su Ciceronov dnevnik, koji uz brojna druga djela u punom svjetlu otkriva lik pisca i čovjeka, u kojem su se sukobljavale i spajale raznorodne društvene i umjetničke tendencije posljednjega stoljeća rimske republike.

Prvi velik uspjeh u javnosti postigao je govorom *Za Seksta Roscija* (*Pro Sexto Roscio Amerino*, 80), kojim je indirektno iznio oštru kritiku Sulina režima. Vrhuncem svoje slave smatrao je Ciceron godinu 63, kad je kao konzul u krvi ugušio Katilininu urotu i od senata bio proglašen ocem domovine (*pater patriae*). Iz te su godine i znamenita četiri govora *Protiv Katiline* (*In Catilinam*). Zbog približavanja optimatskoj stranci i rezervirana stava prema svemoćnim trijumvirima morao je (58—57) otići u progonstvo. U građanskom ratu pristao je uz Pompeja. Kad je Cezar ubijen (44), Ciceron stade na čelo senatskoj stranci, s nadom da će obnoviti prijašnje državno uređenje. U 14 strastvenih *Filipika* (*In M. Antonium orationes Philippicae*, 44—43), među kojima su najslavnije 2. i 14, nesmiljeno napada Antonija, podupirući Cezarova posinka Oktavijana, jer ga drži manje opasnim po republiku. No to je i posljednje veliko djelo rimskoga govorništva i labuđi pjev Ciceronov. Kad se Oktavijan s Antonijem i Lepidom udružio u tzv. drugi trijumvirat (43), Ciceron ostade sam: među prvima je proskribiran i ubijen. Veliki govornik nije bio i dalekovidan političar: u sebi je gajio preživjele ideale starorimske republike, pogrešno poistovjetivši veličinu senata i optimata s idejom republikanizma.

Ne samo politički govori, nego i većina sudskih usko je vezana za Ciceronovo političko djelovanje. Uz spomenute, između 58 sačuvanih govora najvažniji su: *Protiv Vera* (*In Verrem*, 70), *O vrhovnom zapovjedništvu Gneja Pompeja* (*De imperio Cn. Pompei*, 66), *Za Lucija Murenu* (*Pro L. Murena*, 63), *Za pjesnika Arhiju* (*Pro Archia poeta*, 62) i stilski najdotjeraniji *Za Milona* (*Pro Milone*, 52).

Ciceron je zauzimao srednje stajalište između dviju suvremenih struja u govorništvu: bujne, kičene i patetične »azijske«, i »aticističke« koja je prema ugledu na stariju atičku prozu tražila od govornika jedrinu misli i jezgrovitost izraza. Ovladavši svim stilovima tradicionalne retorike, Ciceron ih

Marko Tulije Ciceron

je podvrgao svom temperamentu. Do istančanosti osjetljiv na sadržajne nijanse i zvukovne preljeve latinskoga jezičnog blaga, komponirao je govore u »uzvišenom« i patetičnom ili »niskom« i jednostavnom stilu, usklađujući ga s predmetom i potrebama djelovanja na publiku. Jezik mu je bogat i gibak, slike iz svakodnevnoga života izmjenjuju se s najtananim igrama riječi, neiscrpnim humor s gorkom ironijom. Ipak, najveću je snagu postigao

u patetičnosti, čiji su odraz harmonično razgranati, kadšto razliveni, ritmizirani periodi s iscrpno razvijenim mislima. Kad je Kvintilijan uspoređivao Demostena i Cicerona, dva najveća govornika antike, s pravom je istaknuo da se prvom ne može ništa oduzeti, a drugome ništa dodati.

Retorički i filozofski spisi, većinom dijaloški komponirani, nastali su iz praktičnih potreba govornika i političara, koji je prema Ciceronovu shvaćanju javni i kulturni radnik u punom smislu riječi.

Spis *O govorniku* (*De oratore*, 55, u 3 knjige) možda je književno najuspjeliji po živosti i po stilskom karakteriziranju sudionika u razgovoru. U njemu je iznio novu koncepciju, po kojoj se retorika i filozofija, nakon stoljeća odvojenosti, ponovo shvaćaju jedinstveno. Na tom je djelu Ciceron vrlo dugo i brižno radio te ga je i sâm neobično cijenio.

Brut (*Brutus*, 46) i *Govornik* (*Orator*, 46) posvećeni su oštroj polemici s aticistima. Prvi od njih, u kojem je izložen razvoj rimskog govorništva do Cicerona, svojevrsna je povijest književnosti, prva u antici, s izrazitim smislom za promatranje individualnog stila kao povijesno uvjetovane pojave. Pisao ga je, kaže Ciceron, u mračno doba države (*nox rei publicae*)! Drugi od njih, *Govornik*, sažimlje u prvoj polovici spis *O govorniku*, u drugoj polovici pruža nam prvu i najopširniju raspravu o proznom ritmu. Oba su spisa povijesnokritički i estetski sastavljena da podupru i nadopune retorički sustav izložen u djelu *O govorniku*. Novije istraživanje nije više sklono rastavljati Ciceronov opus, u ime eklekticizma, u mozaik, nego se uspijeva uzdignuti do organske, sveobuhvatnije ocjene Ciceronovih osobnih zasluga i doprinosa povijesti retorike.

Nakon dijaloga *O državi* (*De re publica*, 54—51, u 6 knjiga fragmentarno očuvanih, među njima i znameniti *Scipionov san* — *Somnium Scipionis*), kojim je u duhu Platona, Aristotela i drugih izložio najbolji oblik državnog uređenja i dao najizvorniji prikaz svoga misaonog svijeta, Ciceron je većinu filozofskih rasprava, a ujedno i najbolje, napisao u razdoblju 46—44, pošto se povukao iz političkog života. Najuspjelije su i najzanimljivije: *O najvećem dobru i najvećem zlu* (*De finibus bonorum et malorum*, 45) i *Rasprava o akademskoj filozofiji* (*Academica*, 45), pa s područja praktične etike *Razgovori u Tuskulu* (*Tusculanae disputationes*, 45/44), *Katon Stariji ili o starosti* (*Cato Maior sive de senectute*, 44), *Lelije ili o prijateljstvu* (*Laelius sive de amicitia*, 44) i *O dužnostima* (*De officiis*, 44). Neoriginalan mislilac, eklektičar koji se priklanja skepticističkom učenju nove akademske i srednje stoičke škole 2. st. prije n. e., Ciceron u književnom obliku presaduje grčku filozofiju u Rim i postaje tvorcem rimske filozofske proze.

Kako u retoričkim, tako se i u filozofskim spisima osjeća da ih piše govornik i političar, književnik i praktičar. Filozofiju je Ciceron učinio više retoričkom, tj. aktivnijom, više rimskom i više društvenom. Retorički spisi prožeti su filozofijom, izrastaju nerijetko do filozofije govorničkog umijeća. Neki opći sklad i elegancija prelijevaju se njegovim teoretskim djelima, kao da su vrlo daleko, a opet tako blizu buri političke tribine i žaru govorničkom. U pismima ton je raznolikiji, riječi su manje birane, miješaju se familijarnost i govornički stil, građanska jednostavnost i politička strast.

U rimskoj književnosti nema pisca koji bi više i presudnije utjecao na evropsku kulturu od Cicerona. Augustin, Petrarca i Erazmo Rotterdamski označavali su uvijek nove renesanse Ciceronova stila i jezika.

Varon

Najučeniji Rimljanin i ujedno najplodniji i najsvestraniji pisac u cjelokupnoj rimskoj književnosti, *MARKO TERENCIJE VARON* (*Marcus Terentius Varro*, 116—27. prije n. e.), prema rodnom sabinskom gradu Reate nazvan i *REATINUS*, bio je poput Cicerona, a i više od njega most između dvaju razdoblja, Lucilijeva i Akcijeva s jedne strane do pjesničkoga uspona Vergilijeva i Horacijeva. U mladosti školovao se kod Elija Stilona i zatim studirao u Ateni, sudjelovao je nakon toga u nekim vojničkim službama, zatim se u građanskom ratu između Cezara i Pompeja borio na strani Pompejevoj, a pošto se izmirio s Cezarom, vratio se u Italiju i posvetio isključivo znanosti i književnom radu do duboke starosti.

Njegovi su se spisi, bilo ih je 74 u više od 600 knjiga, sve do kraja antike proučavali i kompilirali.

Cezaru je 47. posvetio *Starine* (*Antiquitates*, 41 knjiga), od kojih su 25 knjiga bile *libri rerum humanarum*, tj. obradba rimskih povijesnih starina, a 16 knjiga *libri rerum divinarum* o rimskim vjerskim starinama. To se djelo izgubilo, poznajemo ga samo iz ulomaka i brojnih citata, osobito kod Augustina. Drugo je važnije Varonovo djelo te vrste *Slike* (*Imagines*, ili: *Sedmice — Hebdomades*, oko 39), oko 700 slika glasovitih grčkih i rimskih ličnosti s različitim područja života s popratnim tekstom u prozi ili distisima. *Devet knjiga umijeća* (*Disciplinarum libri IX*) svojevrsno su enciklopedijsko djelo u kojemu pisac obrađuje mnoge struke, a među prvih sedam i one koje će se u srednjem vijeku zvati *artes liberales*, slobodna umijeća, kao zvatijske struke za opće obrazovanje slobodnog čovjeka, što će ih antika predati srednjem vijeku kao školski program.

Među Varonovim jezikoslovnim djelima posebno ističemo *O latinskom jeziku* (*De lingua latina*, u 25 knjiga, od kojih su nam se uz neke praznine očuvale knj. 5—10; objavljeno vjerojatno prije kraja 43), djelo upravo neocjenjivo za naše poznavanje staroga Rima, kako realija tako i riječi i stavova gramatičkoga. U obradbi građe Varon slijedi gramatička načela stoičke škole Kratesa i Elija Stilona.

Među stručnim spisima Varonovim neka je spomenuto *O poljodjelstvu* (*De re rustica*, u 3 knjige potpuno očuvane), pisano u dijaloškom obliku.

Književnosti u užem smislu pripadaju *Menipske satire* (*Saturae Menippeae*, ima ih 150, nastale su vjerojatno između 81. i 67), pisane u mješavini stiha i proze prema uzoru na kiničara Menipa iz Gadare. Stojeći po sredini između Enijevih i Lucilijevih satira, Varonove satire spajaju realno-mimetički element s moralizatorskim, šibajući općenito pojave nemoralna i iskvarenosti u novom Rimu, izvrgavajući ruglu filozofska i pjesnička piskarala svoga doba. Raznolikost njihova sadržaja izražena je često u dijaloškom obliku, s brojnim umecima grčkih riječi i cijelih izreka, u velikoj raznolikosti metričkoj, posebice jampskih senara. Jedrina misli i zdrav nauk za praktičan život vidljivo su svojstvo Varonovih satira.

Od spisa Varonovih kritički-filoloških spomenimo samo neke: *O Plautovim komedijama* (*De comoediis Plautinis*, gdje pisac razlikuje tri skupine komedija, od kojih samo za jednu skupinu od ukupno 21 komedije utvrđuje potpunu Plautovu autentičnost, pa se otada one prema njemu zovu »Varonske komedije«), *Problemi oko Plauta* (*Quaestiones Plautinae*), *O podrijetlu scenskih igara* (*De scaenicis originibus*), zatim *O pjesmama* (*De poematis*), *O pjesnicima* (*De poetis*), *O sastavljanju satira* (*De compositione saturarum*).

Povjesničari

Bez dvojbe jedna je od najznačajnijih ličnosti Rima i cjelokupne antike *GAJ JULIJE CEZAR* (*Gaius Iulius Caesar*, 100—44. prije n. e.), političar, vojskovođa i pisac. Premda iz stare patricijske obitelji (rođen je u Rimu), karijera mu je zbog nekih rodbinskih odnosa vezana za plebejsku stranku. Nakon brza političkog uspona osvaja godine 50, poslije osam godina ratovanja, Galiju i nedugo zatim stupa u građanski rat protiv Pompeja, nekađšnjeg sudruga u trijumviratu. Pobjeđivši njega i sljedbenike, 45. postaje samovladar u Rimu. Već iduće godine ubili su ga republikanci.

Gaj Julije Cezar.
Poprsje od crnog bazalta

Glavno su mu djelo *Zapisi o galskom ratu* (*Commentarii de bello Gallico*, 52/51), izrazit primjer memoarske književnosti, kojom pisac želi opravdati svoju tadašnju i buduću politiku. Borba Rimljana protiv Gala i Germana u 1. knjizi i hrvanje udruženih galskih plemena s nadmoćnim neprijateljem u 7. posljednjoj knjizi, okvir je djelu koje se ubraja u visoka ostvarenja latinske proze. Naizgled su samo objektivistički opisani politički odnosi, dramske strategijske situacije i etnografsko-geografske činjenice. Birana dikcija do krajnje je mjere jednostavna. Leksički purizam u skladu je s jasno-

ćom i prozirnošću stila. Znamenita je Cezarova rečenica: »Kao opasnu hridinu izbjegavaj nečuvenu i neobičnu riječ«, koju citira Gelijs iz Cezarova izgubljenog djela *O analogiji* (*De analogia*, 54), posvećena Ciceronu, u kojemu Cezar brani načela svoga jezičnog purizma. Spomenimo još u vezi s nastajanjem *Galskog rata* da se danas doduše priznaje da ga je autor djelomice pisao još u tijeku rata, ali ga je kao jedinstveno djelo objavio, recimo također: u cjelini stilski dotjerao, možda i retuširao, — tek nakon završena rata.

Slabije su i nedovršeno Cezarovo djelo *Zapisi o građanskom ratu* (*Commentarii de bello civili*, u 3 knjige), obrađujući godine 49. i 48. U tzv. *Cjelokupna djela Cezarova* (*Corpus Caesarianum*) pripada i 8. knjiga *Galskog rata*, kojoj je autor Cezarov legat Aul Hircije (*Aulus Hirtius*). On je možda napisao i anonimni *Aleksandrijski rat* (*Bellum Alexandrinum*). *Afrički rat* (*Bellum Africum*) i *Hispanki rat* (*Bellum Hispaniense*) djela su sigurno nekih Cezarovih oficira, zanimljiva za filologa po brojnim primjerima tzv. vojničkog jezika (*sermo castrensis*).

Ispuštajući neka manja djela, istaknimo da je Cezar bio i izvrstan govornik. Sâm Ciceron izriče najveće pohvale o njegovim govorima, koji nam se nisu očuvali.

Poviješću se bavio i *KORNELIJE NEPOT* (*Cornelius Nepos*, oko 99—24. prije n. e.), nesamostalan po historiografskoj metodi i stilist osrednje vrijednosti. Iz njegova glavnog djela, u najmanje 16 knjiga, *O znamenitim muževima* (*De viris illustribus*), gdje je objavio kraće životopise Rimljana i Grka po skupinama, očuvala nam se samo knjiga *O sjajnim vodama stranih naroda* (*De excellentibus ducibus exterarum gentium*) i dva životopisa, Katonov i Atikov, iz knjige *O latinskim povjesničarima* (*De historicis Latinis*). Najopsežniji je i najživlji životopis posvećen Atiku, Nepotovu i Ciceronovu prijatelju koji se punim imenom zvao *TIT POMPONIJE ATIK* (*Titus Pomponius Atticus*, 109—32). Atik je bio ne samo bankar nego i visoko naobrazen čovjek i u svoje doba najpoznatiji izdavač djela suvremenih književnika. Bavio se i pisanjem. Njemu je Ciceron uputio velik broj svojih, možda najintimnijih pisama.

U skladu s antičkom teorijom, historiografiju smatra umjetničkom književnošću *GAJ SALUSTIJE KRISP* (*Gaius Sallustius Crispus*, 86—35. prije n. e.). Rođen u Amiternu, iz bogate plebejske obitelji, vrlo je mlad došao u Rim. Najpoznatija su mu djela monografije *O Katilininoj uroti* (*De Catilinae coniuratione*) i *Jugurtin rat* (*Bellum Iugurthinum*), napisane u posljednjem desetljeću života. Nekadašnji pristaša pučke stranke, zapravo srednjih slojeva, i Cezarov, Salustije kritički slika moralni pad rimskoga plemstva i ujedno svih slojeva društva. Na toj pozadini izrastaju oštro karakterizirani likovi Katiline, lijepe i razvratne Sempronije, Cezara i Katona u prvom, a numidskoga kralja Jugurte i narodnog vođe Marija u drugom djelu. Povijesne činjenice pisac ne niže ustaljenim, kronološkim slijedom, već ih u živu pripovjedačkom tonu isprepleće i postavlja u zavisnost od glavnih aktera zbivanja, podvrgavajući ih subjektivnom tumačenju. Stil mu je zbijen, moralističke refleksije izražene su u antitetičkim rečeničnim skupovima. Pripovijedanje je isprepletено majstorski komponiranim govorima, koji psihološki motiviraju djelovanje glavnih likova i služe povijesnoj interpretaciji. Arhaička patina u rječniku kao da potcrtava etički strog stav autorov.

Pod Salustijevim imenom tradicija je sačuvala i dva njegova politička pisma Cezaru i jednu invektivu na Cicerona (uz Ciceronov odgovor na nju).

Ti su se spisi dugo vrijeme smatrali neautentičnima. Danas ima uglednih filologa koji im ipak priznaju Salustijevo autorstvo. Ne bi li ipak bio dosta jak argument protiv njihove autentičnosti, iznesen prije dva desetljeća (Fraenkel) da je samo Salustijev imitator mogao upotrijebiti njegov povijesni stil u političkom pamfletu? Samo su se četiri govora, dva pisma i nekoliko manjih ulomaka očuvali od Salustijeva djela *Povijesti* (*Historiae*), u kojemu se pripovijeda povijest rimska od 78. do 67, nastavljajući na povijesno djelo Salustijeva prethodnika Sizene.

Kao što je Salustiju bio Tukidid uzorom u pragmatičkom pristupanju historiografiji i u nekim osobitostima stila, tako će i Salustijeva koncentriranost misli i izraza naći odjeka u Tacita. Vidljivi su tragovi Salustijeve historiografske koncepcije i njegova stila u djelu *Commentaria de temporibus suis* hrvatskog latinista iz 15/16. st. Ludovika Crijevića Tuberona.

Najveći pjesnik didaktičkog epa

Filozofskim epom *O prirodi* (*De rerum natura*), u 6 knjiga, *TIT LUKRECIJE KAR* (*Titus Lucretius Carus*, oko 98 — oko 55. prije n.e.) zanosno je opjevao Epikurovu materijalističku filozofiju i ostvario vrhunsko djelo svjetske didaktičke epike. Prve dvije knjige objašnjavaju vanjski svijet učenjem o atomima i njihovim svojstvima, u trećoj i četvrtoj govori se o duhu i duši, osjetima i mišljenju, a posljednje dvije prikazuju kozmologiju, razvoj kulture i različite prirodne pojave.

Bremenito ekonomskim, političkim i moralnim previranjima, pjesnikovo je stoljeće bilo nadasve prijemljivo za Epikurovu filozofiju, koja u središte društveno-etičke problematike postavlja čovjeka. Lukrecijev je životni nazor materijalistički monizam: priroda i povijest, materija i duh čine jednu cjelinu, jedan povezani tijek materije u gibanju. Iz tog nazora izvire temeljni smisao njegove filozofije — sreća ljudskog života, koja se kao vječna težnja za duševnim mirom i zadovoljstvom može postići samo znanjem. Lukrecije prosvjetiteljskim žarom razotkriva zakonitosti prirode i smisao života u njoj, da bi ljude oslobodio od praznovjerja, te »noći duha«, od okova religije i straha pred bogovima i smrti. Oduševljeno slaveći učitelja Epikura i njegov nauk, rimski pjesnik gradi veličajnu poemu prirodi, snazi uma i napretka čovjekova, namjenjujući je kao pomoć u tegobama svom narodu u najburnije vrijeme njegove povijesti. Lukrecijev je svijet bez bogova, pa je i pjesnička dikcija gotovo sasvim lišena mitoloških asocijacija. Užitek u strasnom spoznavanju prirode i stvaralačka moć jezika, kojom se upravo čulno izražava realnost ili ono što se logički i teoretski zamišlja kao realno, natapaju ep ljepotom zornosti i neposredne uvjerljivosti. Plastične slike iz prirode i porredbe nisu samo med na rubu čaše, ispunjene gorkim lijekom znanosti, već su duboko doživljen izraz pjesnikova uranjanja u pojavnosti prirode. Arhaiski jezik i heksametar u skladu su s temeljnim uzvišenim stilom djela, kojega je kompozicija u cjelini pomalo opora. A kao što je ep uokviren, na početku, zanosnom invokacijom Venere, pjesničkog simbola ljubavi i stvaralaštva, i na koncu potresnim prikazom kuge u Ateni, tako je i cijeli spjev po-

Venera i Mars. Freska iz Pompeja

svuda prošaran slikama radosti i sjete, saučešća s ljudima i neke gorke ravnodušnosti.

Iako protivnik epikurovske filozofije, Ciceron će nakon pjesnikove smrti pomoći izdavanje epa. Lukrecije će oduševljavati i oploditi Vergilija, Horacija i Ovidija, bit će učitelj francuskih enciklopedista i davati brojne pobude velikanima prirodoznanstvenih istraživanja i filozofije od Galileja do Einsteina.

U Lukrecijevu djelu sadržani su temelji moderne slobodne misli.

U oba svoja filozofska epa, posebice u prvom o Descartesovoj filozofiji (*Philosophiae versibus traditae libri VI*, u Mlecima 1744) hrvatski se latinist Benedikt Stay nadahnio Lukrecijem u dispoziciji i u brojnim pojedinostima jezičnim. Sugrađanin pjesnikov, Dubrovčanin Vice Petrović nazvao ga je zbog toga »drugim Lukrecijem«, a naš stariji suvremenik »Lukrecijem epohe Pompadour«.

Katul i neoterici

Pod nazivom neoterici, koji potječe iz kasne antike, ali ga nalazimo već i u Cicerona (*poetae novi, neoterici*, tj. novi pjesnici, noviji), razumijevamo skupinu pjesnika, gotovo bismo rekli pjesničku školu, koja se u svom estetskom programu svjesno odvraća od Enija i starijega rimskog pjesništva, smatrajući klasicima grčke pjesnike aleksandrijskog razdoblja. Suprotstavljajući se njihovu programu, Ciceron ih ironički naziva Euforionovim pjevačima (*cantores Euphorionis*). Novija istraživanja pokazala su da termin *neōteroi* ima aleksandrijsku tradiciju (Aristarh je Homeru suprotstavio »novije«). Ciceronu je termin prešao iz epikurovca Filodema; pedesetih naime godina kad ga je upotrebljavao, bio je Ciceron u vezi s epikurovcima među kojima je postojao razdor između ortodoksnih i mladih. Čak i neki politički razlozi, a posebice suprotna shvaćanja o starom rimskom pjesništvu i o svrsi pjesništva uopće, o prvenstvu sadržaja pred oblikom, bili su glavnim razlogom Ciceronovu odbojnom stavu prema neoterici i Katulu. A uz to, Ciceron nije imao afiniteta prema lirici uopće, jer nije odgovarala njegovim nazorima o svrsi i funkciji pjesništva. I inače sve su simpatije njegove bile na strani »visokog« pjesništva — epa i tragedije.

U tome bi se dakle nazirala borba između starih i mladih na estetskom planu. Mi bismo neoterike nazvali modernima, modernistima. Neoterici smatraju da su sasvim prevladali Enija, koga Ciceron i Lukrecije poštuju. Oni njeguju pretežno male oblike, često prigodno pjesništvo, koje onda nazivaju *nugae* (= mali oblici, trice), i manje epilije. U tematskom pogledu njihovo pjesništvo poseže čas za temama vrlo udaljenim, pomalo bizarnim, uvijek prožetim učenošću u stilizaciji (voljeli su se zvati *poetae docti*, učeni pjesnici), čas za motivima najosobnije usmjerene doživljajnosti. Suprotno od aleksandrinaca, estetska načela neoterika nisu ih odbijala od sudjelovanja u javnom životu, potvrdom su za to brojne Katulove i drugih neoterika pjesme izričito politički intonirane.

U stilskom pogledu birana elegancija oblika odgovarala je u njih uvijek učenom sadržaju. Za melodioznošću kako ritma tako i pojedinih riječi svjesno su i uspješno težili. Odatle i sklonost prema refrenu i prema mekše oblikovanim heksametrima, tako da su neki heksametri iz tog doba među najmelodioznijima u latinskom jeziku.

Zanimljivo je spomenuti da neoterici tvore jedan naraštaj, a većina njih potječe iz transpadanske Galije. Kao glava njihove škole slovio je **PUBLIJE VALERIJE KATON** (*Publius Valerius Cato*), a među utjecajnijima bili su još i ovi: **GAJ LICINIJE KALVO** (*Gaius Licinius Calvus*, 82—47. prije n. e.), **GAJ HELVIJE CINA** (*Gaius Helvius Cinna*, ubijen 44), i **MARCO FURIJE BIBAKUL** (*Marcus Furius Bibaculus*, rođen oko 100).

Djelomice samo među njih pripada **PUBLIJE TERENCEJE VARON** (*Publius Terentius Varro*, 82—37), nazvan i **ATACINUS** prema rijeci Atax u rodnom mu kraju. Uz ep *Sekvanski rat* (*Bellum Sequanicum*, oko 55) u Enijevu stilu, glavno mu je djelo *Argonauti* (*Argonautae*), ep u kojemu se u velikoj mjeri oslanja na Apolonija Rođanina.

Od cjelokupnog rada neoteričke škole nije nam se očuvalo gotovo ništa. Poznajemo jedino lirski opus najvećega od njih, Katula.

GAJ VALERIJE KATUL (*Gaius Valerius Catullus*, oko 83—54. prije n. e.), došavši iz rodne Verone u Rim, kretao se u galantnom aristokratskom društvu, gdje je upoznao svoju životnu ljubav, zanosno lijepu, punu duha i ujedno raskalašenu Klodiju. Nije se upuštao u stranačke političke borbe. Ljubav, zabave i umjetnost zaokupljale su mlada pjesnika. Ubrzo je postao ugledan predstavnik tada modernoga književnog pravca neoterika (*poetae novi*). Ugladajući se u aleksandrijsku, i neoterička je poezija »učena«, s osobitom težnjom prema kultu forme, subjektivna i društveno malo ili nikako zainteresirana. Epilijima (malim epovima) iz sredine zbirke od 116 *Pjesama (Catulli Veronensis Liber)* Katul je platio dug aleksandrijskoj inspiraciji svoga kruga. To su brižno komponirane mitološke priče (npr. *Svadba Peleja i Tetide — De nuptiis Pelei et Thetidos*), metrički dotjerane, produbljene u metaforici. Prvi dio zbornika, prije onih osam dužih pjesama, ispunja 60 pjesama u raznovrsnim metrima; one se tematski ne razlikuju od drugoga dijela — epigrama i kraćih elegija, pisanih u elegijskim distisima.

Te manje lirske forme, kojih ima najviše u zbirci, njezin su najvredniji dio. Teme su im: pjesme prijateljima, gozbene, rugalice i osobno intonirani politički epigrama, koji su dikcijom utjecali na Horacija i osobito Marcijala. U zbirci prevladava, i brojem pjesama i kvalitativno, ljubavna tematika — ljubav prema Lezbiji, kako pjesnik zove Klodiju. Istinski je doživljena u Lezbijinu ciklusu pjesnikova sreća u strasnoj ljubavi (*Živimo, Lezbijo moja... — Vivamus, mea Lesbia, atque amemus...*), preko sjenki ljubomore (*Lezbija mi kaže — Lesbia mi dicit*), svađa, privremena pomirenja s dragom, gorčine prema nevjernici, mržnje i ljubavi ujedno do potpuna raskida (*Mrzim i ljubim — Odi et amo; Dovle je duša moja... — Huc est mens...; Ako je čovjeku užitak sjetiti se... — Siqua recordanti...*).

Katulovom lirom, koju su nadahnuli i Alkej i Sapfa, zazvučali su novi tonovi, nepoznati dotad u rimskoj poeziji. Iz dubina emocije rodio se intiman lirski izraz, kakvome po svježini i neposrednosti dojma ni poslije u rimskoj lirici neće biti ravna. Katul je utjecao na elegičare (Tibula, Propercija, Ovidija) i kasniju evropsku liriku, npr. na Byrona i Goethea; plodno se lektira Katula odrazila i u hrvatskih latinista I. Crijevića, I. Đurđevića, R. Kunića i drugih.

Književni mim

Nasljeđujući djelomice neke postupke komedije palijate i atelane, o kojima smo govorili u prethodnom razdoblju, sada se tzv. mim (*mimus*) od svojih začetaka razvio u književnu vrstu koje su najugledniji predstavnici Laberije i Publilije. *DECIM LABERIJE (Decimus Laberius*, umro 43) bio je poznat kao glumac koji je volio improvizirati, a od njegovih mima, brižno izrađenih, poznati su nam brojni naslovi, dijelom vezani za tematiku palijate, dijelom za tematiku togate i atelane. U očuvanim stihovima razabiremo brojne aluzije na filozofiju i na suvremeni politički život, osobito oštrice uperene na Cezara. Njegovi su mimi bili kod publike omiljeni, vjerojatno i zbog radnje, a sigurno zbog slikovita, pučkoga i opora jezika, primjerena mimu kao vrsti.

Na žalost još manje jasnu predodžbu imamo o stvaralaštvu *PUBLILIJA SIRIJCA (Publilius Syrus)* koji je bio na vrhuncu slave kad je Laberije umro. U 1. st. n. e. opstojala je zbirka uzrečica s Publilijevim imenom u naslovu (*Publili Syri mimi sententiae*), upotrebljavana i kao školski udžbenik, a od oko 700 uzrečica u njoj, većinom pisanih u jampskim senarima, samo dio pripada Publiliju.

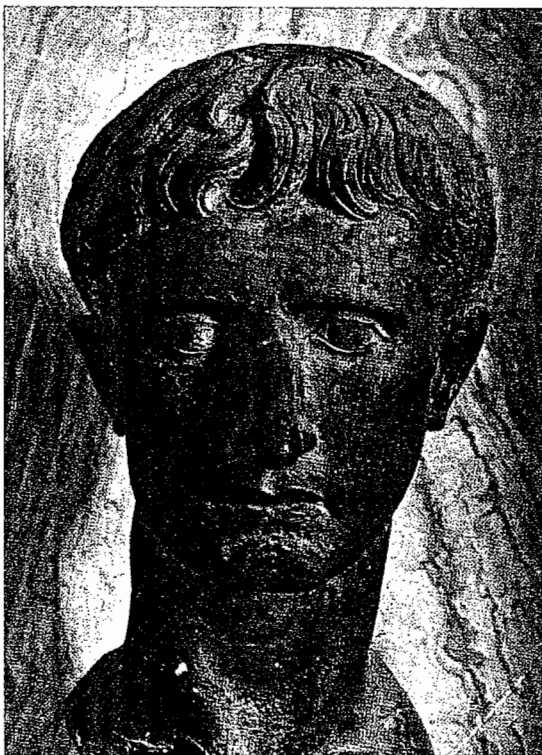
Augustovo doba: 30. prije n. e. — 14. n. e.

August i njegov odnos prema književnosti

Pobijedivši Antonija i Kleopatru u bitci kod Akcija 31, Oktavijan je zavladao i grčkim Istokom, postavši samovladar, ali ne po Cezarovim planovima vladar helenističkoga tipa, nego oslanjajući se, barem formalno, na rimske republikanske tradicije. Volio je da ga nazivaju *princeps*, tradicionalnim republikanskim nazivom za prvaka u senatu (*princeps senatus*). Time su završena desetljeća krvavih građanskih ratova u Rimu, ali time je prestala opstojati i rimska republika. Tradicionalnim datumom 13. siječnja 27. utemeljen je u Rimu principat i višestoljetno razdoblje carske vlasti. Tri dana nakon toga Oktavijan je od senata dobio ime *Augustus*, dakle Uzvišeni, što će otada i u njega i u njegovih nasljednika biti isticano kao stalni dio imena: *imperator Caesar Augustus*. Okupivši u svojoj osobi sve najvažnije časti, od konzulske do vrhovnog zapovjedništva nad vojskom i časti pučkog tribuna, August je postao samovladar, a u Rimu je zavladao mir, nazivan po njemu *pax Augusta*. Teško je jasnije izreći ocjenu prilika toga doba negoli ju je sažeo Tacit u 2. poglavlju na početku svojih *Anala*: »...kada poslije nasilne smrti Antonijeve ni Cezarovoj stranci ne preostane drugi vođa doli August, ovaj se odrekne imena triumvir, proglasi se konzulom i zadovolji tribunskom vlašću da zaštiti narod. Pošto pridobije za sebe vojnike svojom darežljivošću, narod obiljem žita, svekolike sladošću mira, stade se malo-pomalo uzdizati i sebi prisvajati vlast senata, zakona i magistrata. Nitko mu se nije protivio: najneustrašiviji republikanci bijahu izginuli u ratu ili u proskripcijama; od ostalih plemenitaša koliko je tko bio spremniji da ropski služi, toliko se više uzdizao u častima i bogatstvu, i kako su bili dobili u novom poretku, voljeli su sadašnjost i njezinu sigurnost negoli prošlost s njezinim pogiblima« (preveo J. Kostović).

AUGUST, pravim imenom *GAJ OKTAVIJE* (63. prije n. e. — 14. n. e.), a otkad ga je Gaj Julije Cezar 45. posinio — *GAJ JULIJE CEZAR OKTAVIJAN (Gaius Iulius Caesar Octavianus)*, vladao je kao car punih 40 godina. Pred smrt rekao je jednom prilikom da je Rim zatekao građen od opeka, a da ga ostavlja u mramoru. I doista, u njegovo je doba Rim i po vanjskom sjaju bio velegradom, ne samo s obzirom na gotovo jedan milijun stanovnika. August je, među ostalim, dovršio izgradnju foruma i bazilike Julija Cezara, podignuta su dva

kazališta i jedan amfiteatar, izgrađen je Panteon, oko 13. prije n. e. sagrađen je i znameniti žrtvenik mira (*ara pacis*), s prekrasnim reljefima. Mnogobrojnim građevinama August nije samo uzveličao sjaj svoje vladavine nego je i stanovništvu glavnoga grada dao posla, a besposleni gradski proletarijat smanjio je i time što je veterane vojničke naselio u 28 kolonija po Italiji i isto toliko po provincijama.

August, oko 14. n. e., bronca

Učvršćujući svoju vlast stezanjem vlasti senata, novom administrativnom podjelom provincija itd., August je inzistirao i na unutarnjim reformama društvenog života, npr. na zakonima protiv raskoši bogatih, za ozdravljenje bračnog života, protiv nerađanja djece i očuvanju odnosno vraćanju na neke tradicionalne vrednote života iz starorimske republike. Tim svojevrstnim tradicionalizmom kojim je August neprestano htio upozoravati na sve ono što je ostalo i živo i vrijedno u moralnom pogledu iz razdoblja rasta rimske republike, vezanosti za italjsko tlo i usmjerenosti k radu i višim ciljevima, August je pridobio za svoju politiku i neke vrlo ugledne negdašnje svoje protivnike, otupio oštricu opozicije, pa čak i osobnim utjecajem pridobio neku sklonost masa.

Doba Augustove obnove, kako se rado naziva, nametnulo je i naziv »Augustovo doba« ovom odsječku zlatnog vijeka rimske književnosti, tj. odsječku od 30. prije n. e. do smrti Augustove, 14. n. e. Kao što se prethodni odsječak, Ciceronovo doba, odlikovao izvanrednim usponom proznoga stvaralaštva, tako će ovo Augustovo doba zabilježiti najsajjnije vrhunce pjesništva u cjelokupnoj rimskoj književnosti. Tom su pjesništvu i August i njegovi bliski suradnici, posebice Mecenat, davali svoju punu podršku, kako moralnu tako i materijalnu.

Umjesno je stoga pitanje, koje se u literaturi neprestano obnavlja, je li to stvaralaštvo Augustova doba dvorsko pjesništvo. Jest dvorsko pjesništvo, ako se misli na poticaje opće i pojedinačne koji su tekli od cara samog i njegovih istomišljenika na planu kulturne propagande, koja se dijelom svodila na protežiranje tematike u okviru Augustove obnove, o kojoj smo prije govorili, dijelom i na slavljenje careve ličnosti i njegovih zasluga za rimski narod. Ovo pak pjesništvo ne možemo, u cjelini uzevši, nazvati dvorskim pjesništvom, ako pomišljamo na vrlo visok stupanj estetske slobode koju je uživao svaki stvaralac, bilo onaj bliži caru i njegovu krugu ili oni dalji. To više što su se mnogi izraziti republikanci u tijeku Augustove vladavine intimno složili s načelima mira i reda koja je provodio August, s načelima koja nisu morala biti nametnuta jer je velik dio pisaca Augustova doba u mladosti svojoj ili čak zrelosti imao prilike doživljavati krvavu stvarnost građanskog rata. Kao da se predah, osjećaj olakšanja nakon burnih vremena razabire u njihovu stvaralaštvu. A stekao se u to doba zbir svega onoga najboljega, što je rimska književnost stvorila u prethodnih dvjesto godina, najboljega u vladanju pjesničkom tehnikom i u potpunoj sazrelosti latinskoga pjesničkog jezika koji se baš zbog takve izražajnosti misaone i oblikovne, nastale iz pera visoko talentiranih pjesnika, smatra klasičnim dometom rimskoga pjesničkog stila. Stjecaj dakle sretnih okolnosti, i osobnih i jezičnih i estetsko-duhovnih, kojima sam August ili bilo koji drugi vladar ne bi doista mogao samom propagandom udahnuti dušu umjetničkoga.

Istini za volju valja reći da je najviše slobode bilo u pjesništvu. Historiografija je u ovo doba u priličnoj mjeri potisnuta, a potisnuto je posebice govorništvo, što je još jednim dokazom da pravo govorništvo može cvasti samo u potpunoj slobodi. Bio je August pokatkad, uza svu svoju relativnu liberalnost, preosjetljiv i na neke oštrije izražene kritike. Spomenimo stoga nekoliko izrazitih represivnih mjera kojima su neki književnici došli pod udar carskoga dvora. Jedan je od njih Tit Labijen (*Titus Labienus*), govornik i deklamator, inače protivnik novog poretka, proglašavajući se pompejcem, napisao pamflet protiv Mecenatova ljubimca, pantomimičara Batila. Jednom je prilikom javno čitao svoje povijesno djelo i, preskočivši jedan dio, rekao: »Što sam ispustio, čitat će se poslije moje smrti.« Na to su mu neprijatelji isposlovali kod senata odluku da se spale njegovi spisi. Očajan, Labijen se dao prenijeti u grobnicu svojih predaka i ondje umro. Drugi je u toj skupini Kasije Sever (*Cassius Severus*), koji je uz spaljivanje Labijenovih spisa primijetio: »Sada moraju i mene spaliti, jer te spise znam napamet!« Nedugo zatim August ga je dao ukloniti iz Rima na Kretu, a jer je i tamo bio buntovan, Augustov nasljednik Tiberije proglasit će njegovo progonoštvo i konfiscirati mu imovinu, pa će u siromaštvu umrijeti na otoku Serifu. Mnogo su poznatija dva imena među takvim progonjenim pjesnicima: elegičar Kornelije Gal, u početku bliski Augustov suradnik, koji je padnuvši u carevu nemilost počinio

samoubojstvo, i glasoviti pjesnik *Metamorfoza* Ovidije, koga je August, zbog nedovoljno razjašnjenih razloga, prognao 8. n. e. na Crno more, gdje je pjesnik i umro.

Nije prilično postavljati pitanje, jer se i ne može konkretno odgovoriti na nj, ne znači li bavljenje pjesništvom u autora ovoga doba samo — bijeg u pjesništvo. Činjenica je svakako da ni jedan od pjesnika nije sudjelovao u bilo kakvoj političkoj funkciji. Poznato je također da je Horacije odbio Augustovu ponudu da mu postane privatnim tajnikom, a u više je prilika odbio Augustove preporuke da se i on prihvati pisanja epa. Jer odbijanje epa vjerojatno ne znači samo Horacijevu estetsku ogradu, nego i političku. Zanimljivo je navesti u tom kontekstu primjedbu — kazuje nam je Svetonije u Horacijevu životopisu — koju je August uputio Horaciju pošto je pročitao njegove *Satire*, i u njima nije našao govora o sebi: »Ne bojiš li se možda da će ti u potomaka služiti na sramotu to što se čini da si nam blizak?« I Vergilija je August nukao, preklinjao i gotovo prisiljavao da što prije završi *Eneidu*, od koje je car očekivao najviši dokaz slave za svoj rod i sebe samog, ali nije uspio slomiti unutarne nezadovoljstvo pjesnikovo nad nezavršenim djelom, tako da je *Eneida* i nakon deset godina stvaranja ostala do smrti pjesnikove nezavršena, čak joj je Vergilije u oporuci odredio da bude spaljena. Objavili su je ipak postumno Vergilijevi prijatelji na inzistiranje Augustovo. Uostalom, ni *Eneida* nije ispunila sve ono što je August možda očekivao. Vergilijev je ep kudikamo nadrastao i efemernost političkog trenutka i Augustovu vladavinu, pa i Rim: *Eneida* je nadojena tolikom snagom višeslojne simbolike, konotativnosti psihološke i jezične, da je uz puninu nacionalnoga epa rimskoga postala i do danas ostala umjetničkim ostvarenjem općeljudskih vrednota.

I Horacije će, da mu se načas vratimo, doduše kasnije spominjati Augusta, posvećivati mu neka djela, osobito u *Poslanicama* i u 4. knjizi *Oda*, kojih se i prihvatio na Augustov nagovor, ali sve je to Horacijeva slobodna odluka, uvjerenje koje je u tijeku godina sazrijevalo, uvjerenje u specifičan nacionalno-politički zadatak Augustov i u misiju koju u to veliko doba može obaviti pjesnik, *vates*. Mjestimično slavljenje Augusta, kako je istraženo u novije doba, ima u Horacija i značajke stilskog postupka religiozno uvjetovanoga, naime helenističkoga slavljenja božanstva Svjetla.

August kao da je htio proklamirati da je sve što se u povijesti rimskoj zbivalo na bilo kojem području javnog života samo priprema do — njega kao vrhunca. Stoga, u cjelini uzevši, književnici nisu ispunili njegova očekivanja. O Vergiliju već smo govorili. Koliko je tek daleko od »programa« i sam Horacije, racionalan i nezavisan, čak u nekim ostvarenjima koja su naizgled izravno vezana za Augustovu politiku, o cjelini opusa da i ne govorimo! Elegičarima Tibulu i Properciju idilički ugođaj prirode ili krik strasti u ljubavnoj noći vrijedi više od svakoga vojničkog trijumfa. Nije to samo antimilitarizam, to je najdublje estetsko uvjerenje, prema tomu i ljudsko u čuvanju svoje osobnosti. A tek Ovidije, enfant terrible cijelog doba, kao da se posve iskopčao iz duha carevih obnoviteljskih namisli. Ovidijev je naraštaj o kaosu građanskih ratova znao samo po pričanju, za njega su blagodati mira same po sebi razumljive. U njegovim mnogim ljubavnim zbirkama, posebice u *Ljubavnom umijeću*, ima nekog nasmešljivog imoralizma, neke prpošne indiferentnosti prema etičkim vrednotama koje su javno proklamirane. Pa i Livije, stvaralac najsnažnijega proznog djela Augustova doba, u dubini je

svoga prikaza do te mjere oduševljen republikanskim junacima i vrednotama rimske povijesti da su ga prozvali slaviteljem prošlih vremena (*laudator temporis acti*).

Reći nam je da se i August sam okušao u pisanju. Ispuštajući manje važno, upozorit ćemo na njegov vrlo zanimljiv politički testament *Djela božanskog Augusta* (*Res gestae divi Augusti*), nazvan i *Spomenik iz Ancire* (*Monumentum Ancyranum*, prema prijepisu na mjedanim pločama gdje je bio izložen, u današnjoj Ankari). Spomenik je pronašao hrvatski humanist Antun Vrančić kad je zajedno s flamanskim humanistom Busbecqom 1555. boravio u Maloj Aziji kao poslanik habsburgovca Ferdinanda I. radi mirovnih pregovora sa Sulejmanom.

Estetsko ozračje klasicizma

U ocjeni ovoga doba, koje označuje najviši uspon rimskoga pjesništva, valja imati na umu dotadašnju, dvjestogodišnju tradiciju rimsku i plodan, kvalitativno nov odnos stvaralaca prema grčkoj književnosti.

Uz samo jednog velikog prozaista, Livija, stvara sada nekoliko izvanrednih pjesnika, među kojima i dva vrhunca cjelokupnog rimskog pjesništva. Vergilije i Horacije, koji će ostati estetskim idealom mnogih stoljeća književnosti evropske. Višestruki su i veoma plodni bili poticaji jezični i tematski, oblikovni i nacionalni iz stvaralaštva rimskoga, kako onoga što je augustovcima neposredno prethodilo (Ciceron, Lukrecije, Katul i neoterici), tako i onih iz arhajskog razdoblja. Zgusnuli su se sada pod perom majstora umjetničke riječi svi oni korijenovi, što ih je davnina izrazom tek nazirala, latinskoga jezika i duha njegova naroda. Zreo jezik provrio je neslućenom snagom u zrelosti civilizacije. Zreo jezik i zrela književnost stopili su se sa zrelošću duha i manire, rekao bi Eliot govoreći o Vergiliju kao univerzalnom klasiku.

O odnosu prema grčkoj književnosti već smo načelno govorili u posljednjem od uvodnih poglavlja. Dodati nam je ovdje da su uzori grčki svedeni sada na višu razinu, stopljeni i prevladani, izvorno sintetizirani kako u izražajnosti jezičnoj tako i u misaono-sadržajnoj komponenti rimskoj i aktualnoj životnoj. Pjesnici se ovoga doba u književnom pogledu načelno odvrćaju od aleksandrinaca: uzore u prvom redu traže u Homera i Hezioda, Arhiloha, Mimmerma, Alkeja i donekle Pindara. Put pojedinaca od modernijeg helenističkog pjesništva, čije se tehnike i motiva nisu nikad do kraja odricali, prema starijim, klasičnim razdobljima grčkim, vrlo se jasno očituje na Vergilijevu primjeru. Njegov razvoj teče od mladenačkih malih pjesama u katulovskoj maniri preko bukoličke Teokritove do djelā, *Georgika* i *Eneide*, u kojima želi biti rimskim Heziodom i Homerom. Težnja dakle, i to težnja vrhunskim umijećem ostvarena, u Vergilija i svih njegovih suvremenika, da se prevlada oponašateljstvo i da se ostvari umjetničko natjecateljstvo s Grcima.

Klasicizam je Augustova doba, što se tiče pjesničkih vrsta, umjetnički prisvojio ne samo bukoličku vrstu aleksandrijskog pjesništva, nego i jonski jamb i eolsku liriku. Jonskih i aleksandrijskih elemenata ima i u elegiji Ga-

lovoj, Tibulovoj, Propercijevoj i Ovidijevoj, ali je rimska ljubavna elegija, sada ostvarivana, nešto posve novo, posebice u novom osjećanju za prirodu i u novim jezično-psihološkim asocijacijama. Neoterička je pak baština sadržana u onoj brizi koja se posvećuje kompoziciji. Tiče se ta istančana kompozicijska brižljivost jednako epa i pripovjedačkog ciklusa (*Eneida* i *Meta-morfoze*), koliko i bukolicke i lirike, satire i elegije.

Došli smo putem toga kompozicijskog stilskog načela do pojma oblikovnog savršenstva, koje se s punim pravom vezuje ne samo za estetsku težnju nego i za umjetnička ostvarenja pjesnika ovog doba. Njihova djela, kako ih koncipiraju umjetnici i kako ih u ostvaraju iznose pred čitatelja, nose uvijek u cjelokupnosti svojoj smisao sklada i uravnoteženost jezika kao sredstva umjetničkog izraza emocije ili prodorne misaonosti. Emocija s ukusom ograničavana i racionalnost brižno podvrgnuta općem ugođaju pojedinačnog pjesmotvora također potpadaju pod načelo estetskog sklada, koji dakle nije sam sebi svrhom, ali svrhu ljepote kao nužne povezanosti svih komponenata jezične umjetnosti u sebi a priori uključuje.

Kad znamo da se pjesnici ovoga doba nerijetko nazivaju *vates* — proroci, tako se primjerice zovu i Vergilije i Horacije, nećemo to ocijeniti kao formalnost. Oni se doista takvima i osjećaju, oni u svom pjesnikovanju vide najviši uspon stvaralaštva, najviši uspon sudjelovanja u životu, pa ako hoćemo i u državnom, političkom životu. Pjesma je njihova dar koji pridonose na oltar domovine i nije baš stoga nepotrebno kazati ovdje s koliko ogorčenja pojedinci među njima reagiraju na slab odziv njihova pjesništva kod publike ili službene kritike. Poznato je ogorčenje Horacije zbog mlake i nepodobne reakcije čitateljstva na njegovu zbirku *Oda* u tri knjige. Ima doduše u stvaralaštvu većine pjesnika Augustova doba jedna izrazita komponenta — govorili smo prije o njoj u vezi sa savršenstvom oblikovnim — koja je odvrćala, da ne kažemo odbijala šire čitateljstvo od njihova pjesništva. Priznajmo, neki estetski ekskluzivizam ovog pjesništva doista nije mogao prodrijeti u najdublje slojeve čitateljske publike, ma koliko sami stvaraoci i mi iz današnje perspektive ocjenjivali taj »ekskluzivizam« drugim, za rimski narod i njegovu kulturu kudikamo životnijim mjerilima. Ima dakle u nekim, pa i najvećim ostvarenjima ovog doba, sasvim osjetljivih elemenata po kojima se književnost odvađa od širokog naroda. Ta je odvojenost bila vrlo rijetko od pjesnika proklamirana, ali je vrlo često u stvarnosti opstojala.

Ne možemo završiti a da ne dozovemo u sjećanje književnopovijesnu činjenicu da u ove 44 godine Augustova klasicizma, tako bogatoga sjajnim ostvarenjima, nema desetljeća, gotovo nema ni godine u kojoj se ne bi počelo stvarati ili do završetka bilo dovedeno bar jedno od uzornih djela, prožetih osjećajem sigurnosti ili snage, radosti zbog postignutih ili naslućenih ideala, samosvijesti stvaralačkog umijeća ili nadahnutih veličinom prošlosti i misaonim prodorom u čovjekov bitak sadašnji i budući. Dok je Horacije stvarao ode (objavio ih je 23), Vergilije je radio na *Eneidi*, Livije pisao svoju povijest *Od osnutka grada*, Tibul i Propercije zrelo pjevali. Koliko je književnost bila nadahnuta obnoviteljskim idejama Augustovim, a koliko se, i još više, vodila i podvrgavala svojim zakonima i težnjom za oblikovanjem nekih općeljudskih problema, vidjeli smo donekle iz dosadašnjih redaka, vidjet ćemo ih još bolje u prikazu pisaca samih.

Mecenatov i drugi književni krugovi

U plodnom stvaralaštvu pjesnika ovoga klasičnog doba rimske književnosti sudjelovali su i surađivali književnici i u nekim književnim krugovima, za koje su se opredjeljivali prema svojim estetskim sklonostima. Najvažniji je u svakom pogledu bio krug komu je zaštitnikom i pokroviteljem bio bliski Augustov suradnik *GAJ CILNIJE MECENAT* (*Gaius Cilnius Maecenas*, između 74. i 64 — 8. prije n. e.). Prema njegovu imenu od renesanse sve do danas opća imenica »mecenat« označuje svakoga pokrovitelja i promicatelja kulturnog i znanstvenog rada. Iz otmjenog etrurskog roda, na koji je bio veoma

Mecenat. Detalj iz ophoda znamenitih ličnosti s reljefa na Ara Pacis Augustae.

ponosan, Mecenat je u doba uspona Augustova obavljao i neke političke funkcije, među ostalim imao i posredničku ulogu u izmirenju Antonija i Oktavijana-Augusta god. 40, i dva puta bio zastupnikom Oktavijanovim u Rimu. Inače se držao daleko od državnih službi. Koncilijantna priroda i visoko nabražen, Mecenat je s puno takta i razumijevanja zastupao ideje Augustova

principata i obilno podupirao književnost, bitno pridonoseći procvatu pjesništva u Augustovo doba. Njegovu su književnom krugu, u kojemu je, čini se, Epikurova filozofija bila vezna nit, pripadali: Lucije Varije i Vergilije, koji su u krug uveli Horacija, a kasnije im je pridodao Propercije. Među književnicima drugoga reda sudjelovali su Mecenatov oslobođenik Gaj Melis (*Gaius Melissus*) i epigramatičar Domicije Mars (*Domitius Marsus*), zatim prijatelji Vergilijevi i Horacijevi Plocije Tuka (*Plotius Tucca*) i Kvintilije Var (*Quintilius Varus*). Koliko je brižno Mecenat bdio nad radom istomišljenika u svom krugu, opće je poznato. Recimo samo da su možda presudni bili njegovi poticaji da Horacije objavi svoje *Epode*, Vergilije da se odluči na *Georgike*, a Propercije da se poduhvati nekih većih tema.

Promatrajući ne samo obilan i stalan nego i visoko vrijedan Mecenatov poticateljski rad na području književnog stvaranja, ne možemo ocjenjivati samo kao izraz klijentske psihologije stih Marcijalov u kojemu će kazati: »Sint Maccenates, non deerunt, Flacce, Marones!« (= Neka bude Mecenatā, pa neće, Flako, nedostajati Maronā).

U isto doba studirao je u Ateni s Horacijem i mladim Ciceronom MARKO VALERIJE MESALA KÖRVIN (*Marcus Valerius Messalla Corvinus*, 64. prije n. e. — 8. n. e.), čijeg su književnoga kruga najugledniji članovi bili Tibul, Ligdam i pjesnikinja Sulpicija. I Mesala se bio priklonio Brutovoj strani i sudjelovao u bici kod Filipa, ali je tada prišao Antoniju i kasnije Oktavijanu. Bavio se i sam književnim radom, znamo npr. za njegove mladenačke bukoličke pjesme na grčkom, za govore njegove (u kojima je uglavnom po stilu ciceronovac), prijevode grčkih govora na latinski, ali je njegovo zanimanje u prvom redu bilo usmjereno na filologiju i antikvarne znanosti.

Treći je poticatelj kulturnoga i književnoga rada bio GAJ AZINIJE POLION (*Gaius Asinius Pollio*, 76. prije n. e. — 5. n. e.), najnezavisniji književnik svoga doba. Bio je konzul god. 40, što je Vergilije proslavio u svojoj znamenitoj 4. eklogi. Nakon trijumfa 39. povukao se iz političkog života, u kojemu je igrao važnu ulogu na strani Cezarovoj, a zatim Antonijevoj. Kad je Oktavijan zaželio da ga prati u bitku kod Akcija, Azinije Polion mu je odgovorio: »Moje su zasluge za Antonija prevelike, a njegova dobročinstva prema meni previše poznata; stoga ću ja ostati po strani u vašoj borbi i biti plijen pobjednika!« Kao mladić sudjelovao je Polion u krugu mladorimskih pjesnika. Iz ratnog plijena 39. osnovao je prvu javnu knjižnicu u Rimu, i to u atriju po njemu restauriranog hrama božice Libertas, gdje su se nalazila i poprsja književnika. Taj je važan čin Polionov ocijenio Plinije Stariji rekavši na jednom mjestu: »Osnivajući knjižnicu, Polion je prvi od ljudskog duha napravio javno dobro.« Njegova je umjetnička zbirka, u kojoj se nalazio i glasoviti farneški bik, bila svima pristupačna. Polionovom zaslugom prvi su put u Rimu uvedena i javna čitanja (*recitationes*) književnih djela. Azinije Polion i sam je pisao: tragedije u Pakuvijevu i Akcijevu stilu, govore, historiografiju. Kritičkim je okom pratio književno stvaranje i proizvode retorskih škola. Iznio je zamjerke Liviju s obzirom na *Patavinitas*, kako je on nazvao neke jezične osobitosti, vjerojatno potekle iz padovanskoga rodnog kraja velikog povjesničara. Dosta je kritizirao Salustijev stil, Ciceronov također, a Katulu prigovarao s obzirom na gramatiku. Oštro je sudio o vjerodostojnosti Cezarovih memoara.

Vergilije i Horacije — vrhunci rimskog pjesništva

Pjesnik nacionalnoga rimskog epa *Eneide*, PUBLIJE VERGILIJE MARON (*Publius Vergilius Maro*, 70—19. prije n. e.), najugledniji je predstavnik književnosti Augustova doba. Uz Cicerona, Vergilije je od rimskih pisaca ostavio najviše traga u evropskoj književnosti, tako da ga T. S. Eliot naziva klasikom cijele Evrope. Rođen blizu Mantue, školovao se u kulturnim središtima sjeverne Italije, a kasnije nastavio retoričke i filozofske studije u Rimu i Napulju. Burna vremena građanskog rata i razračunavanja trijumvira proveo je uglavnom na očevu imanju, koje je jednom prigodom jedva spasio od konfiskacije u korist veterana, a drugom mu je prigodom doista oduzeto i na zagovor Oktavijana (kasnijeg cara Augusta) i Mecenata nadoknađeno drugim u Kampaniji.

Mladenačke njegove pjesme — od kojih su neke, uz većinu neautentičnih pjesama, epilija i sl., sadržane u zborniku (sastavljen nakon pjesnikove smrti i nazvanu *Dodatak Vergiliju — Appendix Vergiliana*) — pokazuju očit utjecaj neoteričke pjesničke škole. Spoj tog aleksandrinizma i epikurovskog ideala o povučenu životu u prirodi odrazio se u prvom Vergilijevu znamenitom djelu, *Bukolikama* (*Pastirske pjesme — Bucolica*, kasnije u rukopisima nazvane i *Izabrane pjesme — Eclogae*; ukupno ih ima 10, oko 42—39). Njima je privukao pozornost Mecenatovu, u čijem će književnom krugu stvarati zajedno s Horacijem i Propercijem. *Bukolike* su dijelom tradicionalne pastirske idile, a dijelom političke alegorije u okviru krajolika »Arkadije« i bezbrižna pastirskog života. Dijalozi i monolozi pastira, snažna osjećajnost, plastičan jezik i blagoglasni heksametri natapaju djelo novim lirskim kvalitetama. Ekloge ne znače samo nasljedovanje Teokrita: u njima je produbljeno osjećanje prirode, a krajolik i raspoloženje stapaju se u jednu cjelinu. Legendarna Arkadija za pjesnika znači utočište mira pred živom aktualnošću, pred gorkim iskustvima u političkim previranjima upravo tih godina. Zato se u *Bukolikama* likovi iz legende ili mašte miješaju s likovima iz suvremena društva, transponiranim u istom planu, u atmosferi sna.

Poezija *Bukolika* izvire iz sukoba ljudske tragedije i idile, bolne realnosti i sanja. Motivi i ugodaji toga djela duboko su odjeknuli u kasnijim književnostima, u svijetu i u nas (Boccaccio, Sannazzaro, Tasso, Guarini, Sidney, Gessner; Hektorović, Zoranić, Ranjina, Bunić Vučić, I. Đurđević, Katančić i dr.).

Umjetnički poticaji Hezioda i Lukrecija, utjecaj epikurovske filozofije i postupno smirivanje političkih prilika, uz slavljenje Oktavijanova načela starijalske povezanosti sa zemljom, ogledaju se u didaktičkom epu *Georgike* (*Georgica = O ratarstvu*, pisane 37—29). Vergilije je u 4 knjige obradio poljodjelstvo, voćarstvo i ostalo drveće, stočarstvo i pčelarstvo. S *Bukolikama* i kasnijom *Eneidom* idejno ih povezuje isti temeljni motiv ljubavi prema italskom tlu i rimskom narodu. I u njima kao glavna prevladava ideja mira, ali ne više samo onoga arkadskog iz *Bukolika*, već stvaralačkog mira i povratka prirodi, u kojoj treba raditi, uz znoj i suze, što postaju izvor zdravih energija narodnih. Didaktičnost građe i obradbe gotovo se sasvim gubi, jer je ta organska poema prirodi i ljubavi prema rodnoj grudni natopljena lirizmom i humanošću, koja prožima stvari i prirodu.

Elegancija izraza i izbrušeni heksametri, upletene epizode, birana igra živih i harmoničnih slika čine *Georgike* najsavršenijim djelom Vergilijevim.

Vergilije u društvu s glasovitim suvremenicima: slijeva mu je možda Propercije, zdesna možda Horacije. Detalj reljefa na Ara Pietatis Augustae.

Od 29. do smrti radio je Vergilije na svojem posljednjem i najpoznatijem djelu, junačkom epu *Eneidi* (*Aeneis*, u 12 knjiga, ukupno 9 896 heksametara, izdana posmrtno). Sve dublje vezan za načela Augustove politike, uskladiвши — u čvrstoj kompozicionoj cjelini — mit i legendu sa suvremenom stvarnošću, opjevao je slavu rimskog naroda i preko Askanija-Jula, sina Enejina i Venerina unuka, u pjesničkom obliku proslavio rod Julijevaca, kojemu je

pripadao i car August. Ime i jedinstvo epu daje glavni junak Eneja, nosilac rimskog pojma vrline i pobožnosti: neprestano svjestan misije što su mu je namrli bogovi, bježi iz požara Troje i nakon mnogih lutanja stiže u Lacij, gdje ga kralj Latin lijepo primi i obeća mu kćer Laviniju za ženu; pobijedivši njezina bivšeg zaručnika Turna, rutulskoga kralja, združi se sa starosjedioci-

Orfej i Euridika, slijeva bog Hermo. Kopija, vjerojatno iz Augustova doba, izgubljenoga antičkog reljefa iz posljednjeg desetljeća 5. stoljeća prije n. e.

ma i osnuje novu postojbinu te tako postane praotac Rimljana; njegov sin Jul postat će utemeljiteljem Albe Longe — početka grada Rima. Eneja, ostali likovi i sva radnja podređeni su Sudbini, najvišoj božanskoj sili, kako je prikazuje Vergilije približavajući se sve više koncepcijama stoičke filozofije. S Homerom povezuje *Eneidu* kompoziciona shema (prvih 6 knjiga prema *Odiseji*, drugih 6 prema *Ilijadi*), neki likovi (npr. Turno i Latin prema Hektoru i Prijamu), epizode i prizori (npr. silazak u podzemlje u 6. knjizi, bitke radi

Lavinije u Laciju, kovanje Enejina oružja i prizori na štitu, smrt Turnova u dvoboju s Enejom), stilski postupci i elementi dikcije (npr. uvođenje radnje *in medias res*, Enejino pričanje o propasti Troje i lutanjima kao uokvirena pripovijest u 2. i 3. knjizi). No, po uvijek nazočnom rimskom nacionalnom osjećaju, istančanoj psihologiji likova i klasično zreloj jeziku i stihu *Eneida* je rimska, Vergilijeva i moderna. Važnije su još, osim spomenutih, epizode o Euandru i Palantu, Nizu i Eurijalu, Mezenciju i Lausu, o junačkoj djevojci Kamili. Najsnažniji su dijelovi čitava epa potresne scene propasti Troje u 2. knjizi i osobito 4. knjiga, u kojoj je, kao u zaokruženom epiliju, razvijena ljubavna drama Eneje i kartaške kraljice Didone, od prvih znakova njezine ljubavi do strasti što joj se razbuknula u srcu i dovela do samoubojstva, kad ju je dragi napustio. Uvodeći, poput Apolonija Rođanina, ljubav i njezinu psihologiju u junački ep, Vergilije ju je ostavio kao trajnu baštinu svoj kasnijoj epici. U *Eneidi* se osebjunosti Homerova i arhajskog rimskog epa stapaju s aleksandrijskom estetikom. Jezični je izraz Vergilijev jasan i sažet, rečenični periodi fino su raščlanjeni, neoterička istančanost dikcije i stiha udružena je s arhajskom krepčinom u zvonkim heksametrima. Epsko je pripovijedanje prožeto dramatskim zapletima, produbljenim slikanjem osjećaja, preliveno patetičkim tonom. Neke opće ljudske istine o životu našle su u Vergilijevu epu klasičan izraz.

Humanost i dostojanstvenost Vergilijeve umjetnosti otvorila mu je ubrzo kao klasičnom pjesniku put u rimske i kasnije škole, učinila ga sve do 18. st. vrhunskim uzorom epskoga pjesništva (Dante, Chaucer, Spenser, H. Sachs, Camões, Ronsard, Tasso, Milton, Voltaire i dr.). U hrvatskoj su starijoj književnosti *Eneidu* prevodili, a mnogi je prerađivali, dramatzirali, posezali za njezinim stilskim postupcima i dikcijom, npr. J. Palmotić, Jaketa Palmotić Dionorić, Gundulić, Hidža, Mažuranić. Od svih je rimskih pjesnika Vergilije s Ovidijem najdublje utjecao na pjesništvo hrvatskih latinista; spomenimo barem trojicu u kojih je jeziku, epskoj fakturi i gradnji heksametra plodno nazočan pjesnik *Eneide*: Jakov Bunić (u oba epa, *Otmici Kerbera* — *De raptu Cerberi* i *Kristovu životu i djelima* — *De vita et gestis Christi*), Marko Marulić (posebice u epu *Davidijada* — *Davidias*) i Rajmund Kunić (u prijevodu *Ilijade* s grčkoga — *Homeri Ilias Latinis versibus expressa*, Romae 1776).

Uz Vergilija najugledniji i najveći predstavnik klasicizma Augustova doba, KVINT HORACIJE FLAK (*Quintus Horatius Flaccus*, 65—8. prije n. e.), rodio se od oca slobodnjaka u Venuziji (južna Italija), obrazovao u Rimu i Ateni, gdje je nakon Cezarove smrti stupio u Brutovu republikansku vojsku, ali je poslije njezina poraza kod Filipa iskoristio amnestiju trijumvira, od kojih je jedan bio i kasniji car August, i vratio se u Rim. Vergilije ga je predstavio Mecenatu, koji će mu postati zaštitnik i prijatelj, darovat će mu imanje Sabinum za konfiscirano njegovo, upoznati s Augustom i postupno vezati za načela njegove vanjske i obnoviteljske unutarnje politike.

Sačuvan je sav pjesnički opus Horacijev. Stvaranje je započeo *Epodama* (*Epōdon liber*, 17 pjesama, izd. godine 30) i *Satirama* (*Saturae*, 1. knjiga izd. godine 35, 2. knj.: 30, ukupno ih ima 18, u heksametrima). *Epode* su nazvane prema metričkom obliku, jer su mnoge pisane u dvostihovima (prvih 10 u tzv. jampskim epodama, tj. kombinaciji jampskog trimetra i dimetra), od kojih je drugi kraći i prema grčkom zove se *epōidós* (= pripjev). Sam Horacije naziva ih *Iambi*, oponašajući djelomično metrički oblik i oštar, satirički ton grčkoga jambografa Arhiloha. Uz snažan protest protiv građanskih ratova (npr. *Kud, kud bezbožni srljate? — Quo, quo scelesti ruitis?*), Hora-

cijeva je oštrica usmjerena na neke tipove rimskoga društva (lihvar, skorojeviće, književne protivnike, čarobnice). Neke epode čine samo prijelaz na kasniju refleksivnu liriku. Nasljedujući u satiri kao književnoj vrsti Lucilija, zamjera mu nedotjeranost oblika, a njegov ton s karakterom političkog pamfleta i osobno zaoštrene poruge zamjenjuje blažim i vedrijim. Horacijeva je satira više peckava nego sarkastična, protkana je finom ironijom, neusiljena, intimna i oblikovana u pripovjednim heksametrima. Jezik joj je svakodnevn, metafore jednostavne. Zato *Satire* i kasnije *Epistule* Horacije naziva zajedničkim imenom *Sermones*, — tako je već Lucilije zvao svoje satire — dakle razgovorima, ćaskanjem, u kojima će kroz smijeh izreći životne istine (*ridendo dicere verum*). Pisane u vrijeme sloma republike u Rimu i sve jasnijih obrisa nove vlasti Oktavijanove, *Satire* i sva kasnija Horacijeva

Kvint Horacije Flak, medaljon

poezija zaokupljena je pitanjem osobne sreće čovjekove i njegova odnosa prema društvu. Pomirujući se s novim političkim sustavom koji je učinio kraj građanskim ratovima, Horacije u duhu Epikurove filozofije sreću nalazi u zlatnoj sredini (*aurea mediocritas*), koja u zadovoljstvu malim osigurava unutarnju samostalnost i umjereno uživanje životnih dobara. Upravo su zbog toga na udaru Horacijeve ironije živo ocrtani tipovi nametljivaca, lihvara, lakomaca, umišljenih filozofa, koji trče za prividnim dobrima. Satire su po tematici moralno-filozofske, književne i autobiografske. U 2. knjizi *Satira* oslabljena je osobna usmjerenost i izlaganje, pretežno dijaloški komponirano, zadobilo je više općenito značenje.

Drugom stvaralačkom razdoblju pripadaju Horacijeva lirska *Pjesme* (*Carmina*, prva zbirka u 3 knjige, izd. godine 23; 4. knjiga izd. godine 13; ukupno ih ima 103, u raznovrsnim metrima i strofama, osobito u alkejskoj, safičkoj i asklepijadskoj). Antički komentatori nazvali su ih prema grčkom *Odae*, pa se taj naziv udomaćio, premda se u mnogima ne poklapa s današnjim pojmom te vrste lirike. U težnji da na rimsko tlo presadi klasičnu grčku liriku,

Horacije reproducira metričku građu i opći ton eolske melike, u prvom redu Alkeja, Sapfu i Anakreonta. Horacijeve ode mogu imati od dvije pa do dvadeset strofa, odnosno desetak do sedamdeset i više stihova. Čvrsto su komponirane, dikcija im je klasično pročišćena, zgusnuta i nabijena smislom, a periodizacija do najtananijih pojedinosti promišljeno provedena u skladu sa stihom i strofom. Lirska tema gotovo se uvijek razvija u obraćanju nekoj drugoj osobi. Odmjerene i pomalo hladne u ljepoti kristalne jasnoće, rijetko su nastale kao izraz neposredna doživljaja. Refleksija u njima prevladava nad osjećajem. Ako se po snazi i prodornosti čuvstva i ne mogu mjeriti s Katulovim pjesmama, i njega i čitavo lirsko stvaralaštvo rimsko nadmašuju majstorstvom raznovrsnih ritmova, visoko umjetnički biranim prema tematici, i cizeliranjem jezičnog izraza. Horacije prožima ode idejama šireg, univerzalnijeg značenja, natapajući ih misaonošću i senzibilnošću, koja je dublja i bogatija od svih pjesnikovih klasičnih i helenističkih grčkih uzora. Po tim svojstvima mogu se *Pjesme* u artistskom smislu smatrati vrhuncom Horacijeva stvaralaštva i najvišim dometom rimske lirike. Tematika im je vrlo raznolika: ima ih refleksivnih (npr. *To pamti, mirne duše — Aequam mento...*), ljubavnih i vinskih (npr. *Dokle drag ti ja bijah — Donec gratus eram tibi*), upućenih prijateljima (npr. Mecenatu), socijalnih, političkih i rodoljubnih (npr. mnoge posvećene Augustu, osobito u 4. knjizi, pa u 3. knj. znamenitih prvih 6, tzv. *Rimske ode — Carmina Romana* s veličanjem starorimskih vrlina). I inače pobornik idejne sadržajnosti poezije, u nazoru na svijet materijalist s jakim primjesama eklektičkog stoicizma u zrelijim godinama, Horacije u odama izražava i osjećaj snage i sigurnosti što ga rimskom narodu omogućavaju Augustove reforme. U tome se pjesnikov stav sve više poklapao s carevim. Stoga počašćen prihvaća zadatak da za proslavu tzv. stoljetne igre (*saeculum*) godine 17, koja je morala značiti svršetak razdoblja građanskih ratova i početak mirne ere, sastavi *Pjesmu stoljetnicu — Carmen Saeculare*, hvalospjev bogovima s molbom za sreću rimskog naroda. Na nagovor Augustov izdao je Horacije godine 13. i 4. knjigu *Oda*, u kojoj, uz varijacije prijašnjih lirskih tema, u Pindarovoj maniri slavi Augusta i njegove pastorku.

Vraćajući se tematici i stilu mladenačkih *Satira*, objavio je godine 20. prvu i u posljednjim godinama života drugu knjigu *Poslanica (Epistulae)*, ukupno ih ima 23, u heksametrima. One obrađuju teme iz svakodnevna života kao prava pisma, pa moralnu i književnu tematiku. Razlikuju se od *Satira* time što su upravljene određenim osobama, nemaju više onakva izrugivanja ljudskim manama, ton im je mirniji, raspravljanje zrelije, a jezična i metrička obradba brižljivija, odnosno svjesno književnija. Najznamenitija je od njih 3. u 2. knjizi, *Poslanica Pizonima — Epistula ad Pisones*, koja je već u antici nazvana *Pjesničko umijeće — Ars poetica*, a obrađuje Horacijevu klasicističku estetiku s posebnim osvrtnjem na dramsko stvaralaštvo. Horacijeva pjesnička praksa potpuno je u skladu s tim teoretskim, možda posljednjim djelom njegovim. *Pjesničko umijeće* bilo je kanonom evropske normativne poetike (v. Vida, Boileau, Pope, Gottsched i dr.).

Neke su satire i osobito pjesničke poslanice ne samo najintimniji, najosebujniji izraz Horacijeve pjesničke ličnosti, nego i najzreliji plodovi rimskog pjesništva uopće. Golem je bio utjecaj Horacijev, osobito za renesanse i u 18. st. (v. npr. Ronsard, Kochanowski, Chiabrera, Jonson, Testi, Opitz, Klopstock, Parini, Foscolo, Fantoni, Lomonosov, Deržavin, Puškin; u nas npr. Vice Petrović, posebice B. Džamanjić i Dž. Rastić, pa I. Đurđević, Bruerević, L. Mušicki, St. Lazić).

Horacije je najviše prevedeni antički pisac. Ne samo u hrvatskoj nego u svim južnoslavenskim književnostima jedini je do danas potpuni prijevod Horacijeve lirike objavio Đuro Hidža 1849. u Dubrovniku: *Quinta Horacia Flaka Piesni liričke*.

Laudator temporis acti

TIT LIVIJE (Titus Livius, 59. prije n. e. — 17 n. e.), najsnažniji prozni pisac Augustova doba, rođen je u Pataviju (Padova), a kad se preselio u Rim, upoznao se i prijateljio s carem Augustom. U golemu djelu *Od osnutka grada (Ab urbe condita)* razvio je prikaz rimske povijesti od mitskih početaka do godine 9. prije n. e. Od 142 knjige sačuvana je samo četvrtina (knj. 1—10. i 21—45). Dramatski je komponiran i veoma zanimljiv prikaz drugog punskog rata protiv Hanibala u 3. dekadi djela. Livije je zadojen snažnim rodoljubljem i dubokim vjerskim i moralnim osjećajima, koji su nadahnjivali i pjesnika *Eneide*. Uzvišenosti temeljne ideje i sadržaja odgovaraju široki, harmonični periodi i bogat, pjesnički obojen jezik. Oduševljen republikanac, pomirivši se s političkim stanjem Augustove vladavine, obratio je pogled u idealiziranu prošlost i stvorio proznu epopeju slave i veličine Rima. Zbog toga je i nazvan slavitelem prošlosti (*laudator temporis acti*). Bezbrojnim govorima, kojima je reljefnije ocrtao karaktere junaka, Livije je pokazao svoje retoričko obrazovanje i umijeće kompozicije.

Mnogi Livijevi likovi nadahnuli su kasnije evropske književnike (npr. Lucrecija Petrarku u epu *Africa* i Shakespearea u *Silovanju Lukrecije*; Virginija Alfierija, Sofonizba Trissina, pa Corneillea, Alfierija i dr.). Prvaci francuske revolucije i pisci oduševljavali su se ne samo Plutarhovim, nego i Livijevim junacima rimske republike.

Elegičari

Ako je temelj elegiji u Rimljana udario Katul, njezin je pravi tvorac bez dvojbe *KORNELIJE GAL (Cornelius Gallus, 69—26. prije n. e.)*, od čije nam se zbirke, koja se možda zvala *Ljubavi (Amores, u 4 knjige, posvećene dragani Likoridi)*, nije ništa očuvalo. Gal se vrlo rano bio priklonio Oktavijanu u ratu protiv Antonija, postavši 30. i prefektom u Egiptu, ali kad je pao u carevu nemilost, počinio je samoubojstvo. Tvrdi se da je Vergilije tada izbacio iz druge polovice 4. knjige svojih *Georgika* pohvalnu pjesmu u čast Galovu i nadomjestio je epizodom o Aristeju i sjajnim prikazom mita o Orfeju i Euridiki unutar te epizode.

Elegija pjesnika Augustova doba — razabrat ćemo to jasno iz prikaza majstora te vrste koji slijede nakon Gala — bitni sadržaj nalazi u privatnoj sferi dokolice (*otium*). S grčkim elegičarima povezuje rimske prvenstveno metrički oblik, elegijski distih, i nekoliko tema, npr. suprotnost smrti i lju-

bavi, ljubavne patnje i radosti, zatim mitološka ljubavna pripovijest kao zrcalo vlastita pjesnikova ljubavnog doživljaja. No s obzirom na središnji motiv subjektivne ljubavne elegije nema rimskoj elegiji ničega sličnog u grčkoj književnosti, iako je ljubavni doživljaj u helenističkoj epigramatici imao važno mjesto. Svakako smijemo pretpostaviti neke veze rimske elegije s erotičkim epigramom helenističkim, uz srodne elemente potekle iz bukolskog pjesništva, epilija i tzv. objektivne elegije, kojih je i u Katula već bilo.

Uz Propercija najistančaniji pjesnik ljubavne elegije u Rimljanima, *ALBIJE TIBUL* (*Albius Tibullus*, oko 54—19. prije n. e.), rodio se vjerojatno u Gabiju (Lacij), iz ugledne obitelji. Od 36 *Elegija* (*Elegiae*), sadržanih u tzv. *Tibulovu zborniku* (*Corpus Tibullianum*), sigurno mu pripadaju prve dvije knjige (16 elegija) i neke elegije iz 3. i 4. knjige; ostale je napisao Ligdam, pripadnik istoga Mesalina književnoga kruga, i Sulpicija, jedina rimska pjesnikinja kojoj poznamo pjesme. Sve elegije — a nastale su u posljednjem desetljeću života — Tibul je ispjevao u elegijskim distisima, harmoničnim i nježno intoniranima. Jezik mu je jednostavan i biran; lirski ustreptala dikcija gotovo je posvema lišena »učenosti« i mitološke građe helenističkih elegičara.

Plavokosa Delija (pjesnički pseudonim za Planiju) u prvoj zbirci i Nemeza u drugoj izvori su ljubavnih zanosa, gorke patnje i nemira sentimentalnog pjesnika. Zadržavajući ton Vergilijevih *Bukolika*, Tibul osebujnim stilom pjeva svoju čežnju za idiličnim seoskim životom, tka svoj san o ljubavnoj sreći. Iz težnje za mirom, jednostavnom pobožnosti i malim zadovoljstvima često se s nostalgijom obraća mitološkom »zlatnom vijeku«. Sanje, što su se izvile iz stvarnosti i nad nju, lepršaju u prijelazima od teme do teme i u mijenama raznolikih ugođaja. Povezuje ih vodeći motiv elegije i čuva jedinstvo njezina melankoličnog tona.

Bogati su odjeci njegova pjesništva u hrvatskih latinista, npr. I. Crijevića i R. Kunića.

SEKST PROPERCIJE (*Sextus Propertius*, oko 49 — oko 15. prije n. e.) rodio se vjerojatno u Asiziju (Umbrija). Mlad je došao u Rim gdje je stvarao u Mecenatovu književnom krugu. Kao Katulu Lezbija i Tibulu Delija, tako je osobito Properciju lijepa i koketna Cintija (pseudonim Hostije) bila životna ljubav. Po njoj je nazvao prvu zbirku (oko god. 28) *Elegija* (*Elegiae*, ukupno 92 u 4 knjige, sve u elegijskim distisima). Njoj je kao središtu života i pjesničke inspiracije posvetio i većinu elegija druge i treće zbirke, a u posljednjoj (najranije god. 16), osim ljubavnih elegija s nostalgičnim uspomena na mrtvu dragu, ispjevao je i nekoliko pjesama gdje se slavi bračna ljubav; znamenita je posljednja, tzv. »kraljica elegija«, u kojoj mrtva Kornelija zaziva muža.

Oduševljen Vergilijevom *Eneidom* i pod utjecajem nacionalnih ideala Augustove politike, Propercije je napisao u četvrtoj zbirci i nekoliko elegija sa suvremenim i legendarno-mitološkim rimskim temama (»rimske elegije«). U uporabi mitološkog aparata i »učenosti« među svim je rimskim elegičarima najviše zavisao od aleksandrijskih pjesnika (npr. Kalimaha), pa stoga i stilizacija ljubavnih motiva ima u njegovim elegijama važno mjesto.

Po tematici, različito od suvremenika Tibula, izrazito gradski pjesnik, Propercije je uzbuđenom patetikom i bogatim slikama izrazio ljubav koja ga je svega prožimala. Uz rijetke ushite radosti, odjekuju elegijama krikovi strasti i patnje, ljubomore i bijesa na hirovitu Cintiju. Koncentracija misli i jaka osjećajnost, smion jezik i osebujna sintaksa u gipkim stihovima značajke su njegova stila.

S Katulom i Tibulom Goethe je Propercija ubrojio u »trijumvire Amoroze« i njime se oduševio za pisanje *Rimskih elegija*. Carducci i D'Annunzio, među ostalima, također su se njime nadahnuli; u starijoj hrvatskoj književnosti latinist I. Crijević, pa u prepjevima i prijevodima D. Ranjina, M. Bruerević i dr.

Ljubavni zagrljaj.
Freska u Pompejima

Za života najčitaniji pisac u Rimu i cijelu carstvu, *PUBLIJE OVIDIJE NAZON* (*Publius Ovidius Naso*), rodio se 43. prije n. e. u Sulmonu, iz obitelji staroga viteškog roda. Nakon retoričkih studija u Rimu, Grčkoj i Maloj Aziji odrekao se službene karijere i posvetio se književnom radu. Odrastao je i sazrio u doba kad je Augustov principat već bio učvršćen i opći mir zavladao Rimom i carstvom. Bez nacionalnih, moralnih, vjerskih načela, koja su ga-

jili njegovi stariji suvremenici Horacije i osobito Vergilije, sklon prolaznim vrednotama života u mondenom velegradu, sretan što se rodio »upravo sada«, Ovidije svoje prvo stvaralačko razdoblje započinje zbirkom *Ljubavne pjesme* (*Amores*, sačuvano 2. izd. u 3 knjige, 19—16. prije n. e.), posvećenom nekoj (fiktivnoj) Korini. »Šaljivi pjevač ljubavne nježnosti«, kako je sam sebe nazvao, u tim ljubavnim elegijama prpošno, s finom ironijom i humorom, psihološki istančano parafrazira mnoge motive iz Katula, Tibula, Propercija i helenističkih epigramatičara. Prvi u rimskoj književnosti uveo je u pjesništvo elemente retoričko-deklamatorskog stila: variranje iste teme, brojne

Ljubavni prizor.
Freska u Pompejima

digresije, poentiranje misli. U zbirci *Heroide* (*Heroides*, ili bolje: *Postanice junakinjâ* — *Epistulae heroidum*) pjesnik je, majstorski slikajući ugođaje i psihologiju ljubavi, okupio niz pisama što ih tobože pišu znamenite mitske junakinje (npr. Penelopa, Fedra, Medeja, Didona) svojim muževima ili dalekim dragima. Osim izgubljene tragedije *Medea* (oko 22), koju je antička kritika neobično cijenila, i još nekih zbirki, u ovo razdoblje pripada parodično-didaktički ep *Ljubavno umijeće* (*Ars amatoria*, nazvan i *Ars amandi*, izdan 2. ili 1. prije n. e.), najviši domet Ovidijeva stvaralaštva. U prvim dvjema knjigama poučava muškarce, a u trećoj žene, kako će naći predmet svoje ljubavi, postići je i zadržati. Parodičnost i šaljivost pjesnik je izrazio i naslovom i sadržajem: čulna ljubav žena iz polusvijeta obrađena je kao znanost, vrlo ozbiljno, a u toj ozbiljnosti neprestano izbija fina ironija, kojom se, bez dublje socijalne ili etičke pozadine, potcrtava lakomislenost i ispraznost života mno-

gih krugova u tadanjem Rimu. Neopisiva lakoća izraza i tečni, lepršavi stihovi spajaju se u skladnu cjelinu, a vrhunac je parodičnosti upravo u sukobu sistematičnosti izlaganja i predmeta koji se izlaže.

Najizrazitije osobine Ovidijeva stila — prozirna misao, izraz bogat bojama, brz i gladak stih, osjetljivost za psihologiju likova i mijene ugođaja — u punoj će mjeri zadržati i Ovidijevo najpoznatije i najveće djelo, *Metamorfoze* (*Metamorphoses* — *Pretvorbe*, u 15 knjiga, ukupno 11 995 stihova), koje je — uz *Faste* (*Fasti* — *Kalendar*, u 6 knjiga, nedovršeno i izdano posmrtno), gdje je opjevao vjerske i nacionalne svetkovine Rima i priče s njima pove-

Apolon i Dafna.
G. L. Bernini, oko 1625.

zane — pisao u drugom stvaralačkom razdoblju. Sakupivši oko 250 priča iz mitologije, od prijelaza kaosa u kozmos do pretvorbe Julija Cezara u zvijezdu, Ovidije je zapravo ostvario pjesničku novelističku zbirku, nižući mitove po ciklusima tematski ili kao uokvirene pripovijesti. Znamenite su npr. novela o Apolonu i pretvorbi Dafne u lovoriku, mit o Faetontu, o Narcisu, o ljubavi Pirama i Tizbe, o Jazonu i Medeji, o Niobi, o Dedalu i Ikaru, idila o Filemonu i Baukidi, priča o Orfeju i Euridiki, o natjecanju Ajanta i Odiseja za Ahilejevo oružje. Ovidije ih je preuzeo iz mitološke baštine grčke i rimske, izatkao bogatstvom svoje mašte i osigurao sebi mjesto najvećeg pripovjedača u rimskoj književnosti. Pjesnika privlači stalna mijena i sjaj prolaznosti, vanjska po-

javnost svijeta koju vrijeme izjeda, pa su heksametri u kojima su ispjevane *Metamorfoze* potekli iz želje da se i metrički istakne težnja za stvaranjem svojevrsnog »neprekinutog epa« (*carmen perpetuum*). Inače su sva Ovidijeva djela (ovdje spomenuta) pisana u nadasve tečnim elegijskim distisima, u kojima pentametar prirodno slijedi prethodni heksametar kao njegova sadržajna nadopuna ili suprotnost. Zbog njihove muzikalnosti i spontanog sklada glasovnih i ritmičkih odnosa Ovidije je u rimskom pjesništvu nenadmašen majstor elegijskih distiha. U *Metamorfozama*, kao i u drugim djelima, pjesnik mondene galantnosti znao je izabrati i raznovrsno ispreplesti graciozne, patetične ili dramatične situacije, natopiti ih stvaralačkom svježinom izraza i upravo neutaživom radošću pripovijedanja. A što bi tek Ovidije bio postigao — kako već ističe i Kvintilijan u vezi s njegovom *Medejom* — da je radije obuzdavao svoj talent negoli mu se divio!

Tek što su *Metamorfoze* bile završene i *Fasti* napisani do polovice, zadesila je pjesnika neočekivana nesreća: zbog nedovoljno razjašnjenih razloga car August ga je 8. n. e. poslao u progonstvo (*relegatio*) u Tome (današnja Constanza) na Crnom moru, gdje je 18. n. e. i umro. Iz tog razdoblja potječu dvije zbirke elegija: *Tužaljke* (*Tristia*, 8—12. n. e., u 5 knjiga) i *Poslanice iz Ponta* (*Epistulae ex Ponto*, 12/13—16. n. e., u 4 knjige), prva bez imena, a druga s imenima adresata. Prepune su žalbi na gorku sudbinu u progonstvu, molbi za povratak u Rim i variranja nekih prijašnjih tema. Osim u nekoliko elegija s toplim naglascima autobiografskoga karaktera, pjesnik većinom nije uspio dublje izraziti bol prognanika i stvoriti djela koja bi bila stilski na visini prijašnjih ostvarenja.

Ovidije je izvršio golem utjecaj u evropskoj književnosti, likovnim umjetnostima i glazbi (ljubavni rječnik srednjovjekovne lirike, Boccaccio, Lope de Vega, Shakespeare, Marino, Goethe, Puškin, D'Annunzio). U Hrvata, uz brojne prijevode i preradbe u starijoj književnosti (npr. Lucić, Karnarutić, J. Palmotić, I. Đurđević, Betondić), nijedan rimski pjesnik nije toliko koliko Ovidije, uz Vergilija, djelovao na oblikovanje jezičnog i stilskog repertoara, posebice u hrvatskih latinista.

Dramsko pjesništvo i govorništvo

Jedino drama u Augustovo doba nije ni izdaleka dosegla onu estetsku razinu do koje su se vinule mnoge druge pjesničke vrste. Dvije najviše cijenjene tragedije, obje za nas izgubljene, bile su tada *Tijest* (*Thyestes*) Varija Rufa i *Medeja* Ovidijeva. *LUCIJE VARIJE RUF* (*Lucius Varius Rufus*, oko 70—15. prije n. e.) izveo je svoju tragediju godine 29. u povodu proslave Oktavijanova trijumfa kod Akcija i bio nagrađen od cara upravo golemom svotom od jednog milijuna sestercija. Ugledan predstavnik Mecenatova književnoga kruga i, kako je poznato, zajedno s Plocijem Tukom izdavač Vergilijeve *Eneide* nakon pjesnikove smrti, Varije Ruf objavio je i didaktičku epsku pjesmu *O smrti* (*De morte*) u tradiciji epikurovaca Lukrecija i Filodema. Na druge dramske autore koje smo usput spominjali ili ostale pisce drugoga ili trećega reda nećemo se osvrtnati. Dodajmo samo da je u ovo doba nastala i veliko zani-

manje pobuđivala scenska vrsta pantomim, s gradivom iz mitologije i udruženim plesom, pjevanjem i glazbom, koju su vrstu u visokoj mjeri dotjerali *BATIL* (*Bathyllos*) i *PILAD* (*Pylades*).

Iako je u razdoblju o kojemu je riječ bilo i vrsnih govornika (npr. Azinije Polion, Mesala Korvin, Marko Vipsanije Agripa), glavna je značajka govorništva — očigledno u tijesnoj vezi s političkim prilikama — da govori (*orationes*) sve više ustupaju mjesto retoričkim vježbama (*declamationes*), a istinski govornici (*oratores*) retorima (*rhetores*). Doduše, izvanredna se pozornost obraćala u tim govorima na jezik i na vanjsko oblikovanje, ali je sadržaj njihov sve više postajao sam sebi svrhom, zatvoren u uskom krugu retoričkih učionica, bez mogućnosti da djeluje na široku publiku. Najdragocjeniji nam je izvor za govorništvo Augustova i Tiberijeva doba djelo *Mnijenja, raščlambe i stilska sredstva govornikā i retorā* (*Oratorum et rhetorum sententiae, divisiones, colores*, u 11 knjiga, od kojih je 10 knjiga tzv. *controversiae*, prijepori, izmišljeni pravni slučajevi, i jedna knjiga tzv. *suasoriae*, nagovori, izlaganje izmišljenih situacija) *LUCIJA ANEJA SENEKE* (*Lucius Annaeus Seneca*, oko 54. prije n. e. — oko 39. n. e.), nazvanog i *STARIJIM* ili *RETOROM*, za razliku od njegova sina, filozofa Seneke. Sastavio je Seneka svoje djelo, koje nam je uglavnom u cjelini očuvano, na nagovor svojih sinova potkraj života, sjećajući se izvanredno brojnih detalja iz proteklih desetljeća, slijedeći kao stilski ideal Cicerona. A imao je, isticalo se, Seneka upravo čudesno pamćenje u mladosti: mogao je istim redom ponoviti dvije tisuće imena i u obrnutom redoslijedu dvjesto stihova.

Historiografija i stručna književnost

Među proznim piscima Augustova doba povjesničari zauzimaju svakako prvo mjesto. Poviješću se, vidjeli smo, bavio i sam car August, pa Vipsanije Agripa, Pompej Trog i drugi, ali ih je sve kudikamo natkrilio Tit Livije.

U jednom smo od uvodnih poglavlja već govorili o povijesno-antikvarskoj enciklopediji *O značenju riječi* (*De verborum significatu*) *MARKA VERIJA FLAKA* (*Marcus Verrius Flaccus*, umro u doba cara Tiberija), djelu vrlo opsežnom i značajnijem nego što mu sam naslov govori. Među antikvarima i jezikoslovcima valja nam spomenuti i *GAJA JULIJA HIGINA* (*Gaius Iulius Hyginus*, oko 64. prije n. e. — 17. n. e.), slobodnjaka Augustova i predstojnika Palatinske knjižnice, vrlo plodna pisca u nekoliko disciplina, među ostalim i komentatora Vergilijevih djela.

Odličnog je zastupnika u graditeljstvu našlo ovo doba u *VITRUVIJU POLIONU* (*Vitruvius Pollio*), Cezarovu i Augustovu graditelju, koji je u starosti između 25. i 23. prije n. e. sastavio i caru posvetio spis u 10 knjiga *O graditeljstvu* (*De architectura*), jedino djelo te vrsti koje nam se očuvalo. Vitruvijevo djelo bilo je velikim uzorom renesansnim arhitektima. Jezik i stil nisu mu dosljedno dotjerani ni uravnoteženi, ali su zanimljiv izvor latinskoga razgovornog jezika. Autor je vrlo načitan u svojoj struci i ujedno izvrstan praktičar.

Četvrto razdoblje ili srebrni vijek: 14 – 117. n. e.

O etiketi »srebrni« za ovo stoljeće govorili smo već, etiketi koja se podjednako tiče razlikosti jezičnog izraza u usporedbi s klasično zaokruženim, odmjerenim i strogo normiranim jezikom zlatnoga vijeka, kao i tematskih raspona u stvaralaštvu ovoga doba, raspona koji nisu više mogli odgovarati veličini trenutka povijesnih iz Ciceronova i Augustova doba. Ma koliko neispravnom smatrali površinsku interpretaciju ovoga stoljeća, koja se nameće iz stalne usporedbe s klasicima jezika i stila zlatnoga vijeka, — ta ono je dalo rimskoj književnosti genijalne stvaraoce Seneku i Petronija, Tacita i Marcijala! — ipak kao bitnu značajku ovoga četvrtog razdoblja osjećamo to da je ono u sjeni velikoga prethodnog razdoblja. I to bez obzira na to, jesu li se stvaraoči suprotstavljali prethodnicima, kao Seneka ili Lukan, ili su slijedili svoje uzore, iscrpljivali i varirali njihove mogućnosti, kako je činila većina.

U književnim vrstama donijelo je ovo doba kao novo: basnu, što su je smatrali nižom vrstom, roman kao dio zabavne književnosti i usavršenje, upotpunjenje malog oblika — epigrama, dakle sve vrste za koje se smatralo, iako estetski neopravdano, da stoje na rubu književnosti. Lirika i elegija bile su zapravo s Horacijem i Ovidijem dovedene do završenosti svoga razvoja. S druge pak strane, istaknuti nam je da je utjecajem stoicizma i drugih činilaca, o kojima će još biti riječ, u ovom stoljeću silno razvijen smisao za individualnost i za realizam u životu i umjetnosti (dovoljno je samo upozoriti na Petronija i Marcijala!), pa ga u tom smislu smijemo smatrati najizvornijim razdobljem u cjelokupnoj rimskoj književnosti.

Grci kao uzor u ovom književnom razdoblju gube od važnosti, iznimka je mladi Stacije. Među sljedbenicima vergilijevskog epa i horacijevske satire ima u 1. st. i znatnih talenata, ali nema velikih pjesnika, izuzevši Juvenala koji i nije slijedio trag Horacijeva tipa satire. Uistinu veliko bit će u ovom stoljeću ostvareno u prozi: Tacit.

Prva je i neobično važna značajka, koja se nameće pri ocjeni pretežnog dijela književnosti srebrnog vijeka, retoričnost, tj. retoriziranje pjesništva, čemu smo začetke nalazili već u Ovidija, i prodor pjesničkih stilskih postupaka i dikcije u prozu, dakle prožimanje pjesništva i proze, gdje retorika nerijetko prevladava u obje. Svi su težili, a mnogi i postigli, zavidan stupanj retoričke vještine i uz nju povezanu savršenu tehniku stiha. Druga je značajka, u tijesnoj vezi s prvom: miješanje stilova i književnih rodova. I inače književna je produkcija ovoga doba rasla u širinu.

Takozvani novi stil u prozi, komu je glavnim i najosobnijim predstavnikom bio filozof i tragičar Seneka, razvijao se u izravnoj suprotnosti prema Ciceronovim stilskim načelima. Specifičnim ritmom rečeničnim, poentiranjem misli i antitetičkom kompozicijom perioda, sentencijama u okviru i poglavito pri kraju misaonih cjelina kao i rečeničnim paralelizmom, Seneka je doista ostvario nešto sasvim novo, vrlo utjecajno i upravo zarazno za suvremenike i neke ugledne stvaraoce u kasnije doba. Kvintilijan će u tom stilskom pogledu označiti izričitu reakciju na Senekine postupke, vraćanje ciceronizmu. Iako

ni on sam ni Plinije Mladi, obojica deklarirani pristaše velikoga majstora rimske govornice, nisu se mogli u svemu oduprijeti stilskoj atmosferi svoga doba. Ima naime u Plinijevim djelima, kako u *Panegiriku* tako i u pismima, nadasve zanimljivih i ne rijetkih dijelova u kojima naziremo i neku njegovu bliskost prema modernima »novoga stila«. To bi, s jedne strane, bile one kraće, sažetije rečenice, s poentiranim sentencijama i brojnim antitezama, i s druge (u *Panegiriku*) nabujalost azijskog stila koju je Ciceron u svojem razvoju bio prevladao. Naziremo tu djelomičnu sklonost Plinijevu prema modernome i u onom pismu, gdje se kritički i ironički osvrće na govornika aticista riječima: »Nihil peccat, nisi quod nihil peccat!« (= Ni u čemu ne griješi, osim što ni u čemu ne griješi). I kao zaključak o dilemama njegovim i njegovih suvremenika neka posluži također indikativna misao iz jednoga pisma Plinijeva: »Ja jesam među onima koji se dive starima, ali ipak ne prezirem, poput nekih, talente našeg doba«.

U ocjeni srebrnog vijeka kao cjeline društvene i književne sasvim se očito nadaje dojam da to razdoblje slijedi iza Augustova doba, kojim je završen bio period neke, recimo, zanesenosti poslije Augustova trostrukog trijumfa, nekog osjećaja radosti kojim se u Rimu — bez obzira uz koji politički predznak — pozdravljao kraj građanskog rata. Nema u 1. st. n.e. više onog očekivanja mira, sredenosti. Također za razliku od prethodnog razdoblja, u kojemu je rimska književnost bila italska, u ovom stoljeću vlada u književnosti šira suradnja romaniziranih provincija, sada posebice Hispanije. Ta će suradnja ostati stalnom u sva kasnija stoljeća. A što se tiče psihologije stvaranja, nastupilo je sada doba nemira i pomućenosti duševne, relativiziranja svega, skepse i — pogotovu za nekih careva, npr. Kaligule, Nerona i Domicijana — apsolutnog straha. Kulminirali su ti raznovrsni osjećaji u tragedijama Senekinim i u genijalnom Tacitovu proznom opusu, *Analima* posebice.

Monarhija se u Rimu učvršćuje, počinjući od nasljednika Augustova Tiberija preko ostalih članova julijevsko-klaudijevske obitelji do Nerona i kasnije prelaznih careva i flavijevaca do Trajana. Neki su se carevi i sami bavili književnošću, umjetnošću ili se zanimali za gramatička pitanja. Neki su od njih vrlo okrutno postupali prema književnicima, a tek će Trajan na kraju ovoga razdoblja postupati prema književnicima prijateljski, čak toplo. Terorističkom vladavinom pojedinih careva treba tumačiti neka laskanja u književnosti. Filozofski skepticizam koji se još održava ustupa u pokojeg pisca pred stoičkim panteizmom. Stoički pak stav republikanske aristokratske opozicije često je samo izraz političke rezignacije. Stoička opozicija lošoj monarhiji bila je u ovom stoljeću identificirana s kiničkom opozicijom svakoj monarhiji, pa su stoga stoičari bili progonjeni.

Stoicizam je favorizirao znanstveno istraživanje, te je i cijelo stoljeće puno takvih djela, od Senekinih do Plinija Starijega, Kolumele, Frontina i pravnika, uz procvat astronomije, astrologije, pa i magije. Sve očigledniji je sinkretizam italske i grčko-orijentalne religioznosti, s mnogo većim utjecajem mističkih orijentalnih kultura Izide i Mitre, a slabijim za ovo prvo razdoblje utjecajem kršćanstva.

U malog svijeta u Rimu vrlo je popularno bilo kiničko učenje i dijatriba, pa su mnoga djela puna motiva dijatribe, npr. u Fedra, Seneke, Petronija, Marcijala.

Seneka i Petronije

Najizrazitiji je predstavnik rimske književnosti 1. st. n.e. i najbolji majstor tzv. novog stila, koji se razvijao kao reakcija na Ciceronov, *LUCIJE ANEJ SENEKA* (*Lucius Annaeus Seneca*, oko 4. prije n.e. — 65. n.e.), filozof, tragičar i satiričar. S ocem, retorom (od kojega kasnoantička i srednjovjekovna tradicija našega Seneku razlikuje često nazivom *SENEKA FILOZOF*), nećakom Lukanom, pa s Kvintilijanom, Marcijalom i drugima — Seneka tvori onu toliko značajnu skupinu pisaca, što ih je u ovom stoljeću Hispanija dala rimskoj književnosti. Rodio se u Kordubi, a odrastao u Rimu, gdje je kasnije neko vrijeme bio odgojitelj i savjetnik Neronov. Kad je okrivljen za saučesništvo u uroti protiv cara, »dopušteno« mu je da se sâm ubije.

Od očuvanih prozih spisa, gotovo isključivo moralno-filozofskih, u šestom su desetljeću 1. st. nastali npr. *O blagosti* (*De clementia*, od 3 knjige očuvale se 2) i *O dobročinstvima* (*De beneficiis*, 7 knjiga), zatim iz zbirke *Dijalozi* (*Dialogi*, 10 spisa u 12 knjiga, različite kronologije, nisu svi u dijaloškom obliku) npr. *O gnjevu* (*De ira*, 3 knjige) i *O blaženu životu* (*De beata vita*), i popularno djelo s moralističko-filozofskim ciljem *Prirodoznanstveni problemi* (*Naturales quaestiones*, očuvano 7 knjiga, 62/63) po kojemu se do duboko u srednji vijek učila fizika.

Posebno je zanimljiva zbirka od 124 sačuvana *Pisma Luciliju* (*Ad Lucilium epistulae morales*), napisana posljednjih godina života. Ti filozofski eseji iz područja praktične etike raznovrstan su, najpotpuniji i književno najzreliji izraz Senekine stoičke filozofije. Misli izražene u kratkim, izbrušenim rečenicama; duhovite sentencije ili neočekivani obrati, antitetički komponirani; poente na kraju odjeljaka — to su neke značajke Senekina i »novog« stila, koje će mnogo utjecati osobito u Francuskoj (Montaigne) i Engleskoj (Bacon).

Kako za Senekinu prozu, tako će i za tragedije biti osobito važna još jedna osobina u stilu 1. st. n.e. i književnosti carskog doba uopće: prodor elemenata pjesničkog jezika u prozu, a proznih, retoričkih, u pjesničko tkivo. Već i naslovi devet sačuvanih tragedija (*Bijesni Herkul — Hercules furens*, *Trojanke — Troades*, *Feničanke — Phoenissae*, *Medea*, *Phaedra*, *Oedipus*, *Agamemnon*, *Thyestes*, *Herkul na Eti — Hercules Oetaeus*), što ih je vjerojatno sve, osim posljednje (koju mnogi ne smatraju autentičnom), napisao nakon 62, očito pokazuju za kojim je temama velikih grčkih tragičara, osobito Euripida, posegao rimski pjesnik. Senekine tragedije nisu bile određene za izvođenje na sceni, već su pisane za javne recitacije. Time je dijelom uvjetovana i njihova struktura: radnja im nema unutarnje dinamike, a likovi se ne razvijaju u tijeku radnje; efektni prizori, bogati patetikom, izmjenjuju se s pregnantno stiliziranim i nerijetko sofistički koncipiranim dijalozima; u monolozima prevladava težnja za retoričko-deklamatorskom analizom osjećaja; korske su pjesme u raznovrsnim metrima, većinom moralno-filozofskog sadržaja. Iako na trenutke fino psihološki analizirani, Senekini junaci, prožeti jakim strastima, ipak ostaju jednobojni, jer su odmah na početku drame dani u svim nijansama. Zbog toga je i radnja jednolika i svedena na nekoliko situacija. Središnja su mjesta u njima patetički monolozi i jezoviti opisi ili prizori užasa (ubojstva i samoubojstva, opisi podzemlja, dozivanje mrtvaca, magički obredi i sl.).

Upravo su Senekine tragedije, najviše od svih antičkih, utjecale na talijansku renesansnu dramu, na Shakespearea i suvremenike, na Calderóna i Camōesa, na tragediju francuskog klasicizma (Corneille, Racine), Voltairea, Alfierija.

Poprsje Seneke, s dvostruke herme Seneka-Sokrat

Nakon smrti cara Klaudija (54) Seneka je objavio duhovitu i oštru satiru *Pretvorba božanskog Klaudija u tikvu* (*Apocolocyntōsis divi Claudii*, drugi naslov: *Satira o Klaudijevoj smrti — Ludus de morte Claudii*, ili: *Klaudijeva apoteoza u satiri — Claudii apotheōsis per saturam*). U obliku menipske satire, gdje se miješaju proza i stihovi, pisac se ljuto osvetio caru za osmogodišnje progonstvo, u koje ga je bio 41. poslao na Mesalinin nagovor.

Pouzdanik cara Nerona i rafinirani *elegantiae arbiter* (sudac ukusa) na njegovu dvoru bio je *GAJ (?) PETRONIJE ARBITER* (*Gaius Petronius Arbiter*, umro 66. n. e.). Kad je pao u nemilost, prerezao je sebi žile. Očuvali su se samo ulomci iz 15. i 16. knjige satiričkog romana *Satire* (*Saturae*, ili: *Satiricon*). Glavno lice, skitalica Enkolpije pripovijeda zgone i nezgone, što ih je s dječakom ljubimcem Gitonom i drugima doživio po južnoj Italiji. Komponirane, poput helenističkih romana, kao niz pustolovnih epizoda, *Satire* su i svojevrsna travestija *Odiseje*: kao što je Odiseja progonio Posidon, tako i

Enkolpija progoni bog plodnosti Prijap. Ne samo živa slika društva u 1. st. n. e., nego i uspjele parodije mitova i suvremenih umjetničkih tendencija došle su u romanu do puna izražaja. Tome je pridonijela i već tradicionalna forma mješavine proze i stiha. Široka panorama tipova i čitavih slojeva stanovništva ogleda se u djelu, protkanu nekim nadmoćnim humorom frivolnog aristokrata, ironijom profinjena esteta prema bogatim i nekulturnim skorojedićima. Variranje književnog, familijarnog i prostonarodnoga govora jedinstvena je pojava u cijeloj rimskoj književnosti. Znamenita je i najcjelovitija epizoda tzv. *Trimalhionova gozba* (*Cena Trimalchionis*), pogl. 27—78. iz cijelog romana, u kojoj se plastičnim bojama crta lik bogata skorojevica, bivšeg roba Trimalhiona, koji svoje goste muči nadmenim hvalisanjem.

Ta je epizoda o Trimalhionu na poseban način vezana za hrvatsku kulturu. Pronašao ju je naime oko 1653. u nekom trogirskom rukopisu obitelji Cipico Marin Statilić, pa je objavljena, posebice zaslugom Ivana Lučića-Luciusa, prvi put u Padovi 1664, iste godine u Parizu, iduće u Uppsali, zatim u Leipzigu itd. Taj se znameniti rukopis (razred H, 15. st.) nalazi i danas u Nacionalnoj biblioteci u Parizu (*Codex Parisiensis lat. 7989 olim Traguriensis*).

Basna

Tvorac je basne i njezin najveći pjesnik u rimskoj književnosti *FEDRO* (*Phaedrus*, oko 15. prije n. e. — oko 50. n. e.). Podrijetlom je iz Pijerije u Makedoniji. Rano je kao rob došao u Rim, gdje ga je August oslobodio. Za cara Tiberija (oko 20. n. e.) počeo je izdavati *Ezopovske basne* (*Fabularum Aesopiarum libri*, oko 140 basana u 5 knjiga, pisane u jampskim šesteracima). Najprije se držao Ezopova tipa životinjske basne, a kasnije ga proširivao originalnim pričicama iz života, povijesnim i suvremenim anegdotama, pjesmama opisna ili poučna sadržaja. U izboru predmeta, obradbi i moralnim poukama prvih dviju zbirki osobito dolazi do izražaja društvena satira, usmjerenost basne protiv moćnih, a u obranu »nižih« i potlačenih. Fedrovo je pripovijedanje sažeto, dikcija jednostavna i čista. Prve su dvije knjige očigledno nastale prije 31, kad je pao u nemilost zločudni Tiberijev savjetnik Sejan, zbog čijih je optužaba Fedro imao mnogo neprilika. U ostalim knjigama satira je pjesnikova mnogo blaža i nevinija.

U cjelokupnom zborniku možemo razabrati tri vrste basana: prijevode i parafraze Ezopovih, anegdote s moralističkom tendencijom (svježe, sa živim opisima mjesta, osoba, događaja te su možda najosobniji dio Fedrova djela) i preostale basne, koje su ezopovske, tj. vjerne grčkoj vrsti, ali ipak s novim sadržajima.

Rimski pjesnik piše u donekle sličnim političkim i društvenim prilikama kao Ezop, u doba Tiberijevo kad je sloboda govora bila sasvim potisnuta. No pismenost i obrazovanje postajali su svojnom širokih slojeva naroda. Jampski senar Fedrovih stihova bio je doduše već izašao iz uporabe u visokoj književnosti, ali je bio običan i blizak masovnom posjetiocu rimskoga kazališta, a i njegova melodija i intonacija bila je bliska razgovornom jeziku.

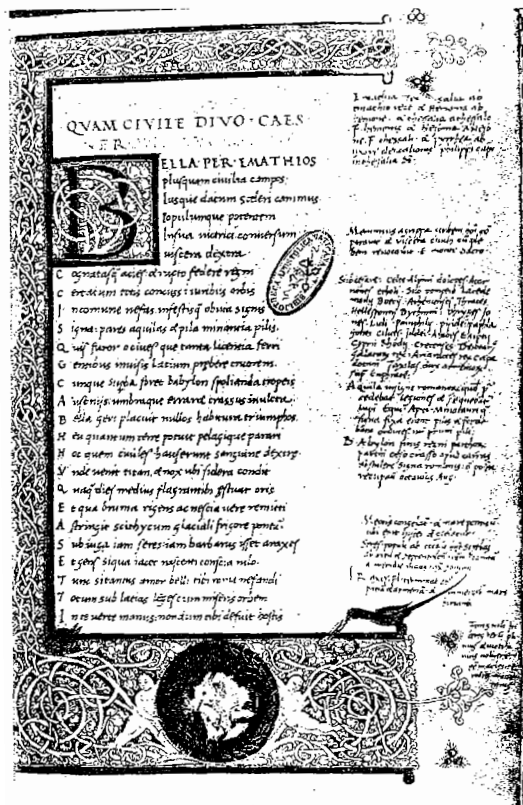

Ilustracije iz zbirke *Aesopus Latinus*, rukopis 11. stoljeća n. e.

Seneka četrdesetih godina Fedra ignorira, govoreći za basnu da se Rimljani još nisu u njoj okušali, Kvintilijan ga također ne spominje, prvi ga spominje tek Marcijal. Slava Fedrova počinje istom u kasnoj antici, a pogotovu od 16. st. dalje. U kasnoj antici i srednjem vijeku mnogo su se čitale preradbe Fedra u prozi (npr. zbirke *Aesopus Latinus*, *Romulus*). Izvorni i prerađeni Fedro bio je posrednik između Ezopove i novovjekovne evropske basne (La Fontaine, Lessing, Krilov; u nas: Đuro Ferić, Dositej).

Lukan i Perzije

Najistaknutiji rimski epičar poslije Vergilija, **MARKO ANEJ LUKAN** (*Marcus Annaeus Lucanus*, 39—65. n. e.), rodom je iz Kordube u Hispaniji, a u Rimu se rano istaknuo svojim talentom. Sačuvan mu je samo nedovršen povijesni ep u 10 knjiga *Farzalija* (*Pharsalia*; drugi naslov: *O građanskom ratu — De bello civili*), u kojem je opjevao rat između Cezara i Pompeja.

Rukopis početka Lukanova Građanskog rata (*Pharsalia*), iz sredine 15. st., pisan rukom humanista Julija Pomponija Leta, a sa strane su i Pomponijeve sholije. Čuva se u Vatikanskoj knjižnici.

Gradeći fabulu na povijesnoj tematici i nadomjestivši bogove kao aktivne sile stoičkom idejom Sudbine, Lukan je prekinuo s homersko-vergilijevskom tradicijom epa. U kasnijim pjevanjima pjesnik je, sa stajališta aristokratske opozicije carstvu, u liku krvožednog Cezara zapravo prikazao Nerona, suprotstavljajući mu idealizirane likove Pompeja i Katona kao borbe za republikanske slobode i protiv despotizma. Kad je pao u nemilost carevu, morao se ubiti. Stil pjesnikova strica Seneka i njegova doba duboko se odra-

zio u kompoziciji i dikciji *Farzalije*. Lukan je mnogo utjecao na španjolsku renesansnu epiku, posredno na dikciju Góngore i njegove škole; bio je omiljen pisac Shelleyjev. Engleski i francuski revolucionari 17. i 18. st. zanosili su se njime kao ideologom republikanizma.

Privrženik je stoičkog svjetonazora i **AUL PERZIJE FLAK** (*Aulus Persius Flaccus*, 34—62. n. e.), čijih je šest *Satira* (*Satirae*) u antici i srednjem vijeku izazivalo nepodijeljeno divljenje, kojemu se današnja kritika gotovo u potpunosti suprotstavlja. Samo mu je prva satira (o ukusu pjesnika i publike njegova doba) po vrsti prava satira, a sve su ostale zapravo rasprave o općim etičkim pitanjima sa stajališta stoičkog morala i u tematici preuzetoj iz stoičke dijatribe. Pisane su u nekom suhom poučnom tonu, jezikom zakučastim, tamnim, maniristički pretrpanim (zbog čega je toliko bio cijenjen od suvremenika). U izrazu miješa Perzije razgovorni jezik s pregnantnim formulacijama, toliko modernim u njegovo doba. Uzori su mu u satiri i Lucilije i Horacije, ali cijela zbirka — uz pojedinačne proplamsaje talenta — ipak ostavlja dojam nedovoljne dozrelosti, i estetske i ljudske.

Klasicistička reakcija na novi stil

U ovom stoljeću, kad se »novi stil« u mnogih autora u vrlo jakoj mjeri očitovao ili su mu bar neki bili skloni, nalazimo skupinu pjesnika (Valerija Flaka, Stacija i Silija Italika) koji u svojim djelima ponovno afirmiraju Vergilijev utjecaj i, zajedno s Kvintilijanom, označuju reakciju protiv novoga stila.

U doba flavijevaca, vjerojatno oko 70, napisao je **GAJ VALERIJE FLAK** (*Gaius Valerius Flaccus*) svoj ep *Zgode Argonauta* (*Argonautica*, u 8 knjiga nedovršenih ili nepotpuno očuvanih). Ep je očigledno ispjevan po uzoru na istoimeno djelo Apolonija Rođanina, ali u usporedbi s učenošću helenističkog pjesnika ovdje više dolazi do izražaja karakterizacija likova i psihološka motiviranost. Valerije Flak mnogo je naučio u Ovidija i posebice Vergilija, čijim se jezičnim blagom osobito nadahnio. Dakako, Valerije Flak vrlo je slobodan u obradbi građe, kako mitološke tako i one šire što ju je stilizirao Apolonije Rođanin. Jedina vijest koju iz vanjskih okolnosti pjesnikovih imamo jest rečenica Kvintilijanova oko 92: »Mnogo smo nedavno izgubili s Valerijem Flakom.« To očito upućuje na doba Vespazijanovo, a ima i u samom djelu ponekih aluzija kojima je pjesnik mitsku temu svjesno doveo u vezu sa svojim doba.

PUBLIJE PAPINIJE STACIJE (*Publius Papinius Statius*, oko 40—oko 96. n. e.) rodio se u Napulju, a živio u Rimu, kao profesionalni književnik nemilo laskajući caru Domicijanu i mogućnicima oko njega. Glavno mu je djelo ep u 12 knjiga *Tebaida* (*Thebais*, pisana vjerojatno 80—92), u kojem je Vergilijevom tehnikom i uz stilske virtuozitete svog doba prikazao pohod sedmorice junaka protiv Tebe i borbu Polinika s bratom Eteoklom. Vrijednost epa nije ni u kakvu razmjeru sa slavom što ju je uživao u srednjem vijeku. Svježiji je u izrazu, ali nedovršen Stacijev ep *Ahileida* (*Achilleis*,

sačuvan samo do polovice 2. pjevanja). Pjesnikov se talent očitije odrazio u zbirci *Silvae* (značenje: mnoštvo drveća i bilja, raznovrsna građa, ovdje: nedotjerane skice, improvizirane pjesme; izdavanje od 92. dalje, 5. knj. postumno). To su 32, većinom heksameterske, prigodne pjesme sa čestitkama za rođendane i svadbe, pjesme saučešća, opisi zaselaka, umjetnina i sl. Samo lijepe strane života ogledaju se u njima. Katkada se Stacije (npr. u pjesmi *Zeni Klaudiji — Ad Claudiam uxorem*, u *Žalobnici za mrtvim ocem — Epi-cedion in patrem*, u pjesmi *San — Somnus*) dovinuo do visoka stupnja lirske neposrednosti.

Odjeka Stacijevih, osobito iz njegovih epova, ima u Dantea, Chaucera, u Hrvata Marulića, J. Palmotića i I. Đurđevića.

Tragom Vergilijevim ispjevao je *TIBERIJE KACIJE SILIJE ITALIK* (*Tiberius Catius Silius Italicus*, oko 25—101. n. e.), u kasnijim godinama Domicijanove vlade, ep *Punski rat* (*Punica*, 17 knjiga). U građi oslanja se pjesnik prvenstveno na Livija, a po tehnici epskoj slijedi homersko-vergilijevsku tradiciju. U izvedbi ep je deklamatorski rastegnuto i vrlo bogat epizodama, u kojima ćemo naći i lijepih mjesta. Jezik i gradnja stiha strogi su mu gotovo do monotonosti. Retorička školovanost Silija Italika osjeća se pogotovu u obradbi govora u epu, opisima, pretjeranom prikazivanju čudesnoga i u patetičnosti. Za razliku od Lukana, koji je također posegnuo za povijesnom temom, ali nagnan unutarnjom potrebom da u povijesnom iskaže probleme gorke sadašnjice, Siliju Italiku prvenstveno je stalo da u stihu prikaže reprezentativan ulomak rimske povijesti i istakne rimsku veličinu i vrlinu. Inače naš je autor, o komu nam je živu sliku ostavio Plinije Mlađi u jednom pismu (*Ep.* 3, 7), nadahnut rodoljubljem i sav uronjen u veliko doba rata s Hanibalom.

Marcijal i Juvenal — najviši domet epigrama i satire

Najveći je rimski i svjetski epigramatičar *MARKO VALERIJE MARCIJAL* (*Marcus Valerius Martialis*, oko 40 — oko 104. n. e.). Iz rodnog Bilbilisa (Hispanija) došao je kao mladić u Rim, gdje je živio kao klijent bogataša, las-kajući caru Domicijanu i ostalim utjecajnim ličnostima. Današnja cjelokupna zbirka *Epigrama* (*Epigrammaton libri*) ima 1555 epigrama u 15 knjiga. Marcijal je najprije godine 80, u povodu posvete amfiteatra flavijevaca (Kolosej), izdao *Knjigu igara* (*Liber spectaculorum*), a nakon nekoliko godina još dvije zbirke: *Gostinske darove* (*Xenia*) i *Ono što se odnosi* (*Apophorēta*), popratne dvostihove uz darove koje su prigodom praznika Saturnalija prijatelji izmjenjivali odnosno uzvanici dobivali na lutriji od domaćina za ručkom. Od 84/85. Marcijal je sustavno i u više mahova izdavao svoju glavnu zbirku u 11 knjiga, dodavši joj 12. knjigu, kad se šest godina prije smrti vratio u rodni grad.

Veći dio epigrama, razvrstanih raznoliko po sadržaju i metru, sastavljen je u elegijskim distisima, pa u falečkim jedanaestercima i holijambima. Među njima ima priličan broj tradicionalnih epigrama s temama nadgrob-nim, idiličnim, prigodnim posvetama za rođendane, svadbe i sl. Većinom su ipak podrugljivi; njihova konciznost, duhovitost i završna poenta tipična

je za Marcijalovo stvaralaštvo. U njegovim se stihovima ogledaju slikovite značajke ljudi, različita zanimanja i šaroliko zbivanje rimske svakidašnjice u doba Domicijanove vlasti (81—96). Iako se zadržava na površini događaja i ljudskih mana, suviše uživajući u kurioznim i pitoresknim detaljima i igrama riječi, epigrami mu »odaju okus čovjeka« i Rim se, kako je s pravom sâm tvrdio, potpuno može prepoznati u njima. Duhovit, katkada do cinizma i zagrižljivosti, polemičan i satiričan, ali ne osoban, Marcijal je znao uočiti smiješnost trenutka, tipičnu ili pikantnu crtu nekog čovjeka. Stihovi su mu tečni, a dikcija čista i bez retoričnosti, toliko karakteristične za njegovo stoljeće. Rječnik Marcijalov upravo se predaje sadržaju i tonu epigrama, ne prezajući ni pred najlascivnijim izrazima. Marcijal se prvi u antici posvetio isključivo epigramskom pjesništvu, pa je upravo stil njegovih epigrama, koncizno komponiranih, s neočekivanim, duhovitim i zlobnim žalcem na kraju, postao uzorom za kasnija vremena (npr. Lessing, Goethe i Schiller, u Hrvata latinisti Česmički, Kunić, Ferić).

Najsnažniji rimski satiričar *DECIM JUNIJE JUVENAL* (*Decimus Iunius Iuvenalis*, oko 60—oko 130. n. e.) rođen je u italском gradiću Akvinu. Tek poslije Domicijanove smrti (96) objavljivao je *Satire* (*Satirae*), kojih ima 16 u 5 knjiga, u heksametrima. Vremenski stavljene u prošlost, u Nero-novo i pogotovu Domicijanovo doba, usmjerene su zapravo na sadašnjost. Njegove stihove rodilo je ogorčenje (*facit indignatio versum*); mračnim su bojama prikazani poroci i društveni problemi pjesnikova vremena. Juvenal nije toliko zatočnik slobode protiv despotizma, kakvim su ga smatrala re-volucionarna razdoblja u kasnijoj Evropi (npr. dekabrski, Puškin), koliko pobornik siromašnih protiv bogatih, slikar bezgranične i ponižavajuće bi-jede jednih i obijesti drugih, pjesnik malih ljudi i svakodnevnih, čak i vul-garnih zgoda životnih. Neke satire možda su najžešće društvene satire ikad napisane. Vrijeme je takvo, da je upravo teško ne pisati satiru (*difficile est satiram non scribere*), kaže Juvenal u prvoj, gdje obrazlaže, zašto je odabrao upravo tu književnu vrstu. Remek-djela predstavljaju osobito dvije sa-tire: treća, u kojoj su plastično prikazane sve tegobe života siromašna gra-danina u Rimu, velegradu i prijestolnici carstva, i šesta, najopsežnija i naj-žešća, kojom se šiba krajnja pokvarenost žena iz višega, pa i carskog dru-štva.

Juvenalova je satira bez pravoga humora, prožeta je pesizmom, jetka i na-padačka. Odatle u njoj ona retorička poentiranost, kojom se sugestivno na-meće pjesnikov stav prema društvu, odatle nagomilane izrazite slike, anti-teze i sentencije, hiperbole i povišen, patetički ton, koji kadšto prelazi na područje deklamatorskog. Juvenal ima oštar dar zapažanja, osobito pozadine života, i razvijen smisao za komponiranje širokih slika, koje simboliziraju intimne osjećaje i apstraktne, moralizatorske ideje. Specifičnosti sadržaja odgovara i jezik, bogat, opor i nekonvencionalan. Prvih 9 satira najizrazitije odaju sve osebnosti Juvenalove satiričke oštrice, dok su ostale, iz drugoga stvaralačkog razdoblja, smirenije u tonu, posvećene moralno-filozofskim temama, a kritika stvarnosti zadobila je u njima apstraktnije značenje. Uz Horacija, Juvenal je snažno utjecao na evropsku satiričku književnost, npr. na Ariosta, na renesansne engleske satiričare i kasnije Drydena, Popea, John-sona (*London* i *The Vanity of Human Wishes* prema Juvenalovoj 3. odn. 10. satiri), pa na Boileaua, Hugoa, Carduccijsa i dr.

Kvintilijan i Plinije Mlađi

MARKO FABIJE KVINTILIJAN (*Marcus Fabius Quintilianus*, oko 35—95. n. e.) nakon školovanja u Rimu vratio se u rodnu Hispaniju, a zatim desetljeća proveo ponovno u glavnom gradu kao vrlo ugledan profesor retorike, prvi kojega je plaćala država. Glavno mu je djelo *Obrazovanje govornika* (*Institutio oratoria*, 12 knjiga) što ga je sastavio potkraj života, sazevši u njemu bogatu tradiciju grčke i osobito rimske retoričke teorije.

Na svakoj se stranici osjeća plodno i dugotrajno pedagoško iskustvo, posvuda je nazočna fina, časna, slobodna ličnost autora koji je i iznad teorije htio i znao ostvariti sveobuhvatan program odgoja govornika kao cjelovite ličnosti. U tome mu je također bio idealom Ciceron, čiji stil Kvintilijan dosljedno, u oštroj reakciji protiv »novog stila« svojih suvremenika, ističe kao apsolutan uzor proznoga stvaranja. Time će »ciceronizmu« osigurati prvenstvo u cijelom srednjem vijeku i od renesanse sve do 20. st. Bez sumnje najkompletniji, ako i ne uvijek najdublji kompendij antičkoga retoričkog učenja, *Obrazovanje govornika* na svojim elegantnom ležernošću pisanim stranicama sadrži i dvije cjeline koje po književnopovijesnom značenju odnosno po retoričko-poetičkim odjecima u Evropi nadilaze sve ostale dijelove knjige. Prva je takva cjelina u 10. knjizi, gdje autor — s namjerom da upozori na književna djela koja su korisna za obrazovanje govornika — u pregledu prikazuje povijesni razvoj grčke i rimske književnosti: to je jedini pregled te vrste u antici, odmjeran u kritici stila i istančan u estetskim sudovima, sažet i s mjestimičnim komparativnim pristupom. Druga cjelina obuhvaća 8. i 9. knjigu te pruža potpun sustav tropa i figura koji će kao »ukrasi« proznog i pjesničkog stila postati, prvenstveno Kvintilijanovom zaslugom, standardnim ili bar pažnje vrijednim dijelom evropskih retorika, poetika i stilistika do duboko u 19. st. Lišena normativnosti i s moderniziranim terminologijom, ta osnovna stilska sredstva i danas su predmetom interesa teoretičara te kadšto i u doslovnim Kvintilijanovim formulacijama sadržavaju čar svježine, jer ih je pisao autor koji je i po tradiciji što mu je prethodila, i po vlastitu talentu, bio sposoban osjetiti vrednote pisane i govorene riječi.

GAJ PLINIJE CECILIJE SEKUND MLAĐI (*Gaius Plinius Caecilius Secundus Minor*, 61. ili 62 — oko 113) rodio se u gradu Komu (Novum Comum) u sjevernoj Italiji. Za careva Domicijana i Nerve bio je na visokim položajima, a kasnije i konzul te iz tog doba potječe njegov *Panegirik* (*Panegyricus*, 100), u kojem se retorički birano, ali uz pretjerane hvalospjeve caru Trajanu, zahvalio na dodijeljenoj konzulskoj časti za iduću godinu.

Ostali Plinijevi govori nisu se sačuvali. I njegova se lirika izgubila.

Književnu slavu uživa zbog *Pisama* (*Epistulae*), kojih u glavnoj zbirci ima 247 u 9 knjiga, a pisao ih je i pojedinačno izdavao 96—109. Druga zbirka, *Pisma Trajanu* (*Epistulae ad Traianum*, 121 pismo, od kojih su gotovo polovica carevi odgovori Pliniju), potječe iz 111/112. ili 112/113, kad je Plinije bio namjesnik maloazijske provincije Bitinije; objavljena je posmrtno i kasnije uklopljena u glavnu zbirku pa se katkad naziva *Deseta knjiga pisama — Epistularum liber decimus*. Upućena širokom krugu prijatelja i namjerno tako brižno stilizirana da budu objavljena, pisma u esejističkom obliku obrađuju

pojedina pitanja, otkrivajući šaroliku sliku društvenog života u Trajanova doba u Rimu. Stilski se oslanjaju na Cicerona, ali im autor nema izvorne snage Ciceronova talenta. Otmjeni, liberalni, pa i tašti Plinije ipak je profinjnjen, kultiviran i ugodan pisac. Izrazita je njegova snaga u opisima: preciznim i lijepo stiliziranim, s osjetljivošću prema detaljima u predmetima, prirodi i ljudskim odnosima.

Ne samo zbog dokumentarne vrijednosti, osobito su važna njegova dva pisma (6, 16 i 20) s opisom provale Vezuva godine 79, kojom je prigodom poginuo i piščev ujak i poočim, znameniti prirodoslovac i enciklopedist Plinije Stariji, i dva pisma iz korespondencije s Trajanom o postupku s kršćanima (10, 96 i 97). Plinije je snažno utjecao na epistolografiju srednjega vijeka i humanizma (npr. Petrarca).

Najveći povjesničar rimski

KORNELIJE TACIT (*Cornelius Tacitus*, oko 55 — oko 120. n. e.) jedini je rimski i antički povjesničar, koji se po dubini zahvata i osebnom stilu svojih najboljih djela može mjeriti s Tukididom, nadmašujući i njega u majstorstvu književnog portreta. Iz patricijske i bogate obitelji, obavljao je mnoge visoke državne funkcije. U književnost je ušao tek poslije smrti cara-tiranina Domicijana (96). Od triju manjih djela danas se kronološki ne smatra prvim *Razgovor o govornicima* (*Dialogus de oratoribus*); godine 98. napisani su *Agricola*, životopis Tacitova tasta i pokoritelja Britanije, i *Germanija* (*O podrijetlu, položaju, običajima i narodima Germanije — De origine, situ, moribus ac populis Germaniae*). Od salustijevski intonirana *Agrikole*, i *Germanije* s mnogim osobinama »novoga« stila, izrastao je postupno osebujan Tacitov stil te je u glavnim djelima, *Historijama* i posebice *Analima*, dosegnuo punu zrelost i specifičnu izražajnost, koju s pravom zovemo tacitovskom. *Historiae*, u 14 knjiga, prikazuju piščeve suvremenike, careve od Galbe do Domicijana (69—96); sačuvane su samo prve četiri knjige i polovica pete.

Posljednjih godina života izdao je Tacit svoje najzrelije djelo, *Anale* (*Annales = Ljetopis*, ili: *Od smrti božanskog Augusta — Ab excessu divi Augusti*), povijest julijevsko-klaudijevske carske kuće, od smrti Augustove do Nerona (14—68); od 16 knjiga sačuvane su prve četiri, početak 5. i, uz manje praznine, 6. i 11—16. Iako tvrdi da će pisati bez gnjeva i naklonosti (*sine ira et studio*), sav je prikaz carske vladavine prozeo oštrom kritikom sa stajališta senatskog aristokratizma. Tragičkim patosom izražen je piščev pesimizam i mržnja na despociju carske, osobito Domicijanove vlasti. U tradicionalnim okvirima analističke metode, kojom se događaji opisuju godinu po godinu, povjesničar-umjetnik ostvario je snažne slike razdoblja i ljudi. Senat kao cjelina i sporedniji likovi (npr. Livija, Mesalina, Agripina) žive u djelu svojim životom i ujedno plastičnije osvjetljavaju glavne likove, Tiberija i Nerona; kao u razgranatoj tragediji raste unutarnji razvoj ličnosti dvaju careva, a Tacitovo umijeće doseže tu vrhunac. Grupirajući događaje i raspoređujući

svjetlo i sjenu, pisac pojedinačno ističe s obzirom na opći dojam, a napetost usredotočuje na bitno. Djelovanje i sudbinu likova Tacit izvodi iz njihovih karaktera, uz vanjske povode pragmatički prodire do dubokih unutarnjih razloga zbivanja, osvjetljavajući najskrivnije psihološke i moralne motive. I sintaktička struktura njegove rečenice, koja prezire sve konvencije i skladnost, kao da odražava onaj duboki nesklad u društvu i ljudima carskoga Rima. U brojnim sentencijama, nakon pojedinih poglavlja ili perioda, zgusnuo je umjetnik i mislilac svoj stav, svoju poruku o suvremenicima i psihologiji čovjeka uopće. Misaona slikovitost i krajnja sažetost izraza bitne su značajke toga najosebujnijeg stila u rimskoj prozi.

Koliko svojim likovima, toliko protutiranskim stavom, Tacit je nadahnua mnoge pisce i javne radnike u evropskoj kulturi, npr. Racinea (*Britanik*), Alfieri (*Oktavija*), Puškina (*Boris Godunov*), francuske revolucionare, dekabriste.

Jezikoslovlje, historiografija i stručna književnost

Vrlo se revno gojila gramatika u 1. st. n. e., jezikoslovci su bili veoma cijenjeni, a najugledniji među njima bili su Remije Palemon, Askonije Pedijan i osobito Valerije Prob. Za cara Klaudija živio je KVINT REMIJE PALEMON (*Quintus Remmius Palaemo*) koji je u svojoj gramatičkoj školi okupljao mnoge suvremenike, spominju se među njima i Perzije i Kvintilijan. Preveo je i adaptirao na latinski gramatiku Dionizija Tračanina, zasluga mu je posebna i u tome što je interpretirao moderne augustovske autore. Izvrsnim komentarima Vergilija i posebice Ciceronovih govora (od barem 16 komentara očuvalo se 5) isticao se KVINT ASKONIJE PEDIJAN (*Quintus Asconius Pedianus*, vjerojatno 9. prije n. e. — 76. n. e.). Iz rimske je kolonije Berita (današnjeg Bejruta) MARKO VALERIJE PROB (*Marcus Valerius Probus*, oko 20 — oko 105. n. e.). Ako se početkom našeg stoljeća u literaturi i preuveličavala njegova uloga u rimskoj filologiji, tako da mu je važnost bila gotovo izjednačavana s aleksandrijskim filozofima, valja ipak priznati da mu je mjesto među rimskim jezikoslovcima vrlo visoko. Doduše, nije mu važnost i radikalniji utjecaj na području izdavačke tehnike nego prvenstveno u pripremi jednog novog interesa za klasike republikanskih razdoblja. Prob je kolacioniranjem, interpungiranjem i kritičko-egzegetičkim bilješkama u svojim priručnim primjercima priredio zapravo niz privatnih recenzija nekolicine rimskih klasika, i to Terencija, Lukrecija, Horacija i Vergilija, a vjerojatno i Plauta i Salustija. Njegovim su se komentarima obilno služili i kasniji pisci.

Historiografiju je s govorništvom povezivala ista sudbina, naime nemogućnost da se nepristrano prikazuju događaji suvremeni ili bliže prošlosti u doba vladavine careva-despota, osobito prije vlade Nerve i Trajana. Orisat ćemo rad nekih povjesničara ovoga doba. Za vlade je Tiberijeve pisao AUL KREMUCIJE KORD (*Aulus Cremutius Cordus*). Njegove je *Anale* (*Annales*), u kojima je slobodoumno raspravljao o posljednjim trenucima rimske republike i osnutku monarhije, senat dao spaliti. Godine 25. n. e. optužen je naime

zbog divljenja Brutu i Kasiju — a povod je zapravo bio što se zamjerio tada svemoćnom Sejanu — te je bio prisiljen da se sam ubije: umro je od gladi. Njegovi su se *Anali* i dalje tajno širili. Nesamostalan je u prikazu starijih razdoblja, ali vrijedan za događaje suvremene u doba ranog principata GAJ VELEJ PATERKUL (*Gaius Velleius Paterculus*) koji je 30. n. e. objavio u 2 knjige *Rimsku povijest* (*Historiae Romanae*), skicu povijesti od početaka do svoga doba, punu retoričkog stila, doduše nerijetko živopisno ispričovijedan, ali i ispunjenu hiperboličkim laskanjem caru Tiberiju. Nije u pravom smislu povjesničar VALERIJE MAKSIM (*Valerius Maximus*) nego više sabirač anegdota i raznovrsnih bilježaka u djelu *Devet knjiga spomena vrijednih djela i izrekā* (*Factorum et dictorum memorabilium libri IX*). Posvećujući tu kompilaciju, zanimljivu za nas samo kao znak vremena, caru Tiberiju, obraćajući mu se gotovo kao božanstvu, upotrebljava pisac prvi put sintagmu »moja malenkost« (*mea parvitas*). Vjerojatno je u doba cara Klaudija pisao retor KVINT KURCIJE RUF (*Quintus Curtius Rufus*). U svojoj se *Povijesti Aleksandra Velikoga* (*Historiae Alexandri Magni*, u 10 knjiga, od kojih su nam izgubljene prve dvije) kao glavnim izvorom poslužio grčkim povjesničarom Klitarhom, ali mu je prvenstvena namjera bila, i u tome je posvema uspio, da pruži čitateljima zabavnu lektiru romaneskno oblikovanu, uz mnogo čudnovatih i fantastičnih događaja, vješto isprepletenih, prožetih emfatičko-čuvstvenim stilom i jezikom koji nastoji očuvati težnju za klasičnošću. Zajedno s kasnoantičkim romanom o Aleksandru Julija Valerija iz 5. st. n. e. Kurcijevo će djelo biti izvorom *Aleksandridi* Gautiera Châtillonkoga u 12. st.

Sve stručne pisce, bilo s područja pravoslovnog ili matematičkog, zemljopisnog (Pomponije Mela) ili medicinskog (Celzo) i poljodjelskog (Kolumela) kudikamo nadvisuje GAJ PLINIJE SEKUND (*Gaius Plinius Secundus*, 23 — 79. n. e.), za razliku od nećaka, epistolografa, nazvan STARIJI (*Maior*). Ne samo neobično marljiv nego po općem sudu suvremenika i najučiniji muž svoga doba (*suae aetatis doctissimus*), Plinije Stariji može se po širini svoga znanstvenog interesa u mnogočemu uspoređivati s Markom Terencijem Varonom. Od brojnih djela očuvalo nam se njegovo *Prirodoslovlje* (*Naturalis historia*, u 37 knjiga), široko i temeljito enciklopedijski postavljena sinteza raznovrsnih znanosti od kozmologije, geografije i antropologije do zoologije, botanike, medicine i mineralogije, i to s osobitim obaziranjem na njihovu porabu u praktičnom životu i umjetnosti. Knjige 33—37, osobito 34—36, nisu samo temeljit prikaz minerala i kovina nego i primjena njihova u umjetnosti, tako da su nam te knjige i dragocjen prikaz povijesti umjetnosti. Golemu je upravo znanstvenu aparaturu upotrijebio pisac u svom djelu, objavljenu 77. n. e.: sam tvrdi da se osvrnuo na oko 20 000 važnih podataka, da je crpio građu iz oko 2 000 svezaka od oko 500 grčkih i rimskih pisaca. Unatoč metodološkim nedostacima, faktičkim zabludama i stilskom manirizmu, Plinijeva je kompilacija neocjenjivo važan rudnik svakovrsnih podataka o starom svijetu, u srednjem vijeku pa i kasnije mnogo proučavana i kompilirana. U žaru svoga znanstvenoga interesa poginuo je Plinije Stariji pri provali Vezuva 79. n. e., kako to opisuje u dva svoja pisma njegov nećak Plinije Mlađi.

Peto razdoblje ili stoljeća propadanja: 117 – 524. n. e.

Vrlo se nerado služimo, pokoravajući se, ili bolje: robujući tradiciji, oznakom »stoljeća propadanja« ili »doba propadanja«. Rekli smo to već u jednom od uvodnih poglavlja, raspravljajući o razdiobi rimske književnosti. Ovdje ipak kao krajnju godinu rimske književnosti uzimamo 524 — i tomu smo razloge već naveli —, a ne 476, godinu propasti Zapadnorimskoga carstva.

Model carskog Rima: Palatin, s pogledom prema Koloseju

Sva ova četiri i po stoljeća, okupljena pod zajedničkim nazivom petoga razdoblja, označiti jednostavno kao propadanje vrlo je lako, da ne kažemo simplificirano, ako se pomišlja isključivo na zlatni vijek rimske književnosti kao vrhunac. Lako je, nadalje, i onda kad se zna da ni 1. st. n. e. nije u cjelini uzevši doseglo intenzitet estetsko-jezični i društveno-nacionalni, kojim zlatni vijek u zbiru svih sastavnica strši nad svim stoljećima prije i poslije.

Drugo je pitanje kad se u raspravu za opravdanje teze o apsolutnom propadanju uvuče otprilike ova argumentacija: prvo, latinski je jezik već u 1. st. n. e., a kasnije sve više, gubio čistoću leksičku i skladnost stilsku, miješale su se u njemu sve više natruhe pučkoga, govornoga, provincijskoga, kako u leksiku tako i u sintaksi; drugo, očit je pad umjetničke kreativnosti, kako u književnim rodovima i vrstama tako i u motivsko-tematskom repertoaru svih stoljeća nakon Augusta, posebice od 2. st. n. e.

Ne želimo tvrditi da u svemu tome nema istine, iako ne potpune. Što na primjer znači kad se inzistira, danas doduše mnogo rjeđe nego prije, na odužanju latinizata carskih stoljeća od klasične norme, dakle na kvarenju i propadanju njegovu? Očigledno je takvo inzistiranje imalo korijen prvenstveno ili isključivo u užem lingvističkom smislu, bez obzira na stilsku, umjetničku izražajnost jezičnu. Jer povezivati, uvjetovati ocjenu književnog djela ili književnika stvaraoca isključivo s apriornom tvrdnjom o klasičnom odnosno pretklasičnom ili postklasičnom jezičnom strukturom znači tvrditi da bi jezik Plautova umjetničkog opusa bio manje izražajan od Vergilijeva, ili Tacitov i Augustinov od Ciceronova. Posegnimo za jednim citatom iz talijanskoga klasičnog filologa Rostagnija koji ovaj problem, toliko važan za peto razdoblje rimske književnosti, izvrsno sintetizira ovako: »Zaista, jedan je jezik, kakav god bio, dobar kad je umjetnički i intelektualno vitalan; kad su vitalne ideje, slike, osjećaji koji ga utjelovljuju.«

Nalazeći doduše oslonu, i to bogatog, svjesnog, dakle u skladu s tradicijom, na sve ono što su umjetnički ostvarila razdoblja republike i početka carstva, stoljeća su ranog i kasnijeg carstva, zavisno od talenta pisaca, uspijevala otkrivati i u promijenjenim prilikama svježinu i ljepotu jezika kao umjetničkog sredstva. Podsjetit ćemo samo na apologete kršćanstva s Tertulijanom na čelu u 3. st. n. e., na majstore latinske proze i stiha Ambrozija, Jeronima, Augustina i Prudencija u 4. st. n. e. i na sveobuhvatni talent Boetija književnika i filozofa na zamaku rimske književnosti. Svi su oni, ne spominjući desetke drugih, nalazili i magistralno umjetnički oblikovali nove ideje, posebice kršćansku, ili su za stare ideje našli primjeren, svoj individualni izraz. Time smo ujedno natuknuli i problem književnih rodova i vrsta koji su u ovim stoljećima u biti ostali istima, ali transformirani u skladu s novim idejama i nerijetko ispunjeni svježinom misli i osjećajnosti, kakvu njihovi tradicionalni predlošci nisu mogli poznavati.

Drugo stoljeće n. e.

Omeđen je početak rimske književnosti ovog stoljeća godinom 117, kada na carsko prijestolje stupa nasljednik i adoptivni sin Trajanov, Hadrijan, rođen u Hispaniji. I sâm pjesnik i prozni pisac, zdušno je potpomagao umjetnosti. Visoko naobražen i uz to oduševljeni helenofil, privlačio je grčke retore i filozofe na svoj dvor, a to neće ostaviti male tragove na sveukupnoj slici umjetničkog stvaralaštva cijeloga stoljeća. Likovna je umjetnost njegova doba okrenuta izrazito klasicističkim tendencijama, tj. grčkim klasičnim uzorima iz 5. i 4. st. prije n. e.: dostatno je, iz veličanstvene građevne djelatnosti, podsjetiti na obnovljeni Panteon u Rimu i Olimpijeon u Ateni, vilu kod Ti-

bura (danas Tivoli) i carev mauzolej *moles Hadriani* (u ranom srednjem vijeku nazvan Castel Sant'Angelo). Uostalom, i većina rimskih kopija skulpture prema grčkim izvorima nastala je upravo u doba cara Hadrijana i njegovih nasljednika. Pod vlašću Antonina Pija (138—161) također je u unutarnjosti carstva bio mir, a pravo i obrazovne ustanove bile su pod posebnom carevom zaštitom.

I književne su sklonosti 2. st., posebice u doba careva Antoninā (Antonina Pija, Marka Aurelija 161—180. i Komoda do 192), bile u znaku arhaizma. Požeemo li tu sklonost prema tradicionalnom sa strujom tzv. druge sofistike — koju osim imena spaja s filozofskom školom 5. st. prije n. e. samo izričito naglašavanje retorike —, jasno će se očitovati dvije stilske odrednice, temeljne za cijelo stoljeće: arhaizam i retorika. Dokazom su za to dva najuglednija i najutjecajnija pisca razdoblja, Fronton i Apulej. Napomenimo ipak odmah da je arhaiziranje u književnoj praksi značilo izričito oslanjanje poglavito na jezik i stilske postupke iz republikanskih razdoblja, dakle pretežno iz tzv. pretklasičnog doba rimske književnosti.

Nije stoga čudno što su *MARKU KORNELIJU FRONTONU* (*Marcus Cornelius Fronto*, oko 90 — kratko prije 169. n. e.), glavnom poborniku te, kako su je zvali, *elocutio novella* (= noviji, netom nastali izraz), omiljeli pisci: Plaut, Enije, Katon, Grakho, Lukrecije, Salustije, dok izričitu antipatiju pokazuje prema Seneki, i kao filozofu i kao stilistu. Afrikanac rodnom iz Cirte, Fronton je živio u Rimu i uklopio se u njegovu društvenu klimu: već je za vlade Hadrijanove bio ugledan govornik, postao senator, pod Antoninom Pijem bio učitelj njegovih sinova (jedan od njih i kasniji car Marko Aurelije). Velika je šteta što mu nisu sačuvani govori, jer je Fronton upravo kao govornik u svojih suvremenika i mnogih kasnijih značio veličinu ravnu Ciceronovoj. No njegova korespondencija, djelomično sačuvana, otkriva nam dosta podataka za zaključke o njemu kao stvaraocu i kao teoretičaru nove stilske struje. Spomenimo zbirke upućene Marku Aureliju, i to *Cezaru* (*Ad Caesarem*, u 5 knjiga) i *Caru* (*Ad imperatorem*, nepotpuna, prvotno također u 5 knj.), zatim korespondenciju s carem o retoričkim pitanjima (npr. i spis *O govorništvu — De eloquentia*), pa pisma *Prijateljima* (*Ad amicos*, 2 knj.), itd. Ima u njega i korespondencije na grčkom jeziku.

Cicerona Fronton slavi samo kad se bori protiv preziratelja govorništvu, ali se izravno suprotstavlja njegovu stilu. Priznaje doduše Ciceronu puninu lijepe riječi, ali mu kao velik nedostatak ističe što nije skrupuloznije birao izraze i što u svim njegovim govorima ima vrlo malo nenadanih i neočekivanih riječi, koje se, prema Frontonu, mogu naći samo u starom pjesništvu. U tome bi se dakle sastojao sukus Frontonove stilistike: manija da obogaćuje jezik izrazima starinskoga kova ili bar da ga obrani od prodora neologizama; upotreba slika i točno odgovarajućih riječi, i to prvenstveno iz repertoara pretklasičnih autora, ekscesivni kult forme, zbog kojega je i odbijao filozofiju, osobito stoičku kao tamnu i bezobličnu. I njegova težnja da spasi »jezik umjetnosti«, čak da mu zakoči prirodan razvoj, striktno je dakle bila vezana za arhaizatorsko-formalističku intenciju, pa po tome nije u ostvarenju mogla biti u službi istinske misli. Misleći pak na njegov vrlo snažan utjecaj u suvremenika i moćan dojam što će ga ostavljati i daleko izvan okvira svoga stoljeća, valja mu u nesumnjivu, iako indirektnu zaslugu ubrojiti to što je, upirući pogled u prošlost jezika i književnosti rimske, bio zatočnikom tradicionalizma u jeziku, a to znači i čuvanja kontinuiteta pred udarom radikal-

nih novina. Nije doduše u tome donio ništa novo: frontonizam je zapravo posljednji izboj rimskoga arhaizma koji odgovara lingvističkom aticizmu. A aticističke su tendencije pokazivali njegovi prijatelji: retor i filozof Favorin, govornik, državnik i filantrop Herod Atički, povjesničari Apijan i Arijan, koji su svi pisali samo grčki.

Pod utjecajem Favorinovim, a možda i učenik Frontonov, bio je *AUL GELIJE* (*Aulus Gellius*, rođ. možda oko 120. ili 130. n. e.; u kasnoj antici i srednjem vijeku krivo nazivan *Agellius!*). Njegovo djelo *Atičke noći* (*Noctes Atticae*, u 20 knjiga, sačuvane sve osim 8. knj.) i postanak i naslov duguje autorovu jednogodišnjem boravku u Ateni. Raznolike probleme obrađuje pisac u njima, jezične, tekstovnokritičke i književne, filozofske, pravne i vjerske. Značajne su vijesti o rimskoj književnosti republikanskog doba i osobito dragocjeni citati, kojima pisac obilno prožimlje tekst. *Atičke noći* pisane su u bezbroj malih poglavlja, nekim znanstvenim, neumjetničkim stilom, u dikciji koja je lako arhajski obojena. Geliije nije dubok ni izvoran pisac, ali je naobražen antikvar i enciklopedist širokih interesa. Zanimljiva je njegova definicija humanizma (*humanitas*), što će odgovarati grčkoj *paideia*: *eruditio institutioque in bonas artis* (= obrazovanje i odgoj u dobrim umijećima, 13, 17, 1); oslanja se na pojam, razvijen u Scipionovu književnom krugu i kasnije osobito u Cicerona, a nadovezat će se na njega bez dvojbe i *studia humanitatis* humanistā 15. stoljeća. Spomenimo i to da se termin za uzor-pisca, *classicus*, prvi put nalazi u Geliija (19, 8, 15). Svodeći ga na gramatički kriterij jezične ispravnosti, Geliije preuzima termin iz Servijeva ustava, po kojemu su građani prema imutku bili svrstani u pet razreda; najbogatiji i najugledniji nazvani su prvorazrednima, *classici*. Kad je Sainte-Beuve 1850. htio odrediti pojam klasika u književnosti, parafrazirao je upravo taj Gelijev tekst.

U numidskom gradu Madauru, staroj vojničkoj koloniji i sveučilišnom središtu, rodio se *APULEJ* (*Lucius* [?] *Apuleius*, oko 125 — nakon 170. n. e.). Različito od Frontona on je — nakon gramatičkog i retoričkog studija u Kartagi, »časnoj učiteljici Provincije i božanskoj Muzi Afrike«, i Ateni, putovanja po Grčkoj i Maloj Aziji i ne predugog boravka u Rimu — glavninu rada i života proveo u rodnoj Africi.

Nema pisca rimske književnosti čiji bi život i književno djelo, u tolikoj mjeri kao kod Apuleja, stoljeća doživljavala kao cjelinu, obavijenu nimbusom čarobnjaštva i blještavog govorničkog virtuoziteta. Njegova su se putovanja po Africi i javni govori pretvarali u prave trijumfe. Mnogi su mu gradovi još za života postavljali spomenike. A što je na sudu bio oslobođen optužbe da je čarolijama pridobio svoju ženu, u suvremenika i u kasnijim stoljećima još je više učvrstilo uvjerenje da je doista — bio čarobnjak!

Svestrano obrazovan enciklopedist, vrlo je mnogo pisao: na latinskom i na grčkom, u prozi i stihu. Okušao se u prirodnim znanostima i filozofiji, glazbi i matematici, povijesti i pravu, a osobito su područje njegova stvaranja govorništvu i druge vrste umjetničke proze. Sačuvano je samo 6 njegovih, i to latinskih djela.

Tri pripadaju lijepoj književnosti: *Obrana* (*Apologia*, nazivali su ga i *O magiji — De magia*, naknadno napisan obrambeni govor na sudu protiv optužbe za čarobnjaštvo), *Zbirka cvijeća* (*Florida*; 23 izabrana ulomka, »lijepa mjesta«, iz njegovih govora i deklamacija) i fantastično-satirički roman u 11 knjiga *Prijetvorbe* (*Metamorphoses*, odn. *Metamorphoseon libri*, nazvane i *Zlatni magarac — Asinus aureus*).

Tri su mu djela filozofska: *O Sokratovu bogu* (*De deo Socratis*; popularan, donekle vulgariziran prikaz Platonova nauka o stupnjevima božanskog), *O Platonu i njegovu učenju* (*De Platone et eius dogmate*, u 2 knjige; život Platonov, filozofija prirode i etika) i *O svijetu* (*De mundo*; slobodna preradba pseudoaristotelovskog spisa).

Filozofski spisi o Platonu i Sokratu ubrajani su u kasnijoj antici i srednjem vijeku među temeljne knjige za nazor na svijet. No danas jedino *Metamorfoze* (*Zlatni magarac*), ta sjajna igra mašte, ostaju trajnim spomenikom svom autoru u riznici evropske književnosti.

Naziv *Asinus aureus* (*Zlatni magarac*) nalazimo već od 4. st. n. e., kad su ga upotrijebili Augustin i Fulgencije, a izvorni je Apulejev naslov *Metamorphoseon libri XI* (*Prijetvorbe*, 11 knjiga). Svu radnju romana pripovijeda u prvom licu glavni junak Lucije, Grk iz Korinta, koji se nije mogao sustegnuti da ne okuša djelovanje čarolija: nauživši se ljubavnih slasti s Fotidom, sluškinjom svoje domaćice Pamfile u tesalskom gradu Hipati, nagovori draganu da mu otkrije nešto iz radionice svoje gospodarice-čarobnice. Fotida mu je zabunom iz škrinje dala krivu bočicu, pa se Lucije, kad se namazao čarobnom mašću, mjesto u pticu pretvorio u — magarca (knj. 3, pogl. 24—26).

Nakon bezbrojnih pustolovina s razbojnicima, koji su ga bili ugrabili, pa na selu, među razvratnim svećeničkim zborom Kibelinim, kod mlinara, vrtlara, slastičara, pobjegne Lucije-magarac te iz Korinta stigne na morskou obalu i zaspri.

U 11. knjizi, koje u Apulejevu grčkom uzoru nije bilo, opisuje magarac kako mu se u snu javila božica Izida i dala mu upute za spasenje. Poslušavši božicu, sutradan ujutro magarac pristupi svečanom ophodu, održanom u čast Izidinu, zgrabi iz svećenikovih ruku vijenac ruža, proždere ih i — zadobije ponovno svoj ljudski lik (11, 13). Nakon toga Lucije se sav preda u službu Izidinu, bi posvećen u njezine i, zatim u Rimu, u Ozirisove misterije te napokon i primljen u vrhovni svećenički kolegij.

Pjesnik i filozof, učenjak, retor i mag, Apulej je upio duh koji je vladao širokim prostranstvima Rimskog carstva za vladavine Antoninā. I ugađao je ujedno svojoj publici. Ne samo u Africi, već i u Rimu, uz tradicionalnu olimpsku religiju isprepletali su se utjecaji orijentalnih kultova Mitre, Izide i Ozirisa, židovstva, kršćanstva. Domaći misteriji i orfička religija prožimali su se s novopitagorovskim učenjem i platonskim spiritualizmom. Apulej se ponosio počasnim nazivom *philosophus Platonicus*. A za mističare, osobito za platoničare, magarac predstavlja najniže strasti, on je slika čovjeka ispunjenog pohotom. Patnje Lucijeve označavale bi put samog autora do spasenja u Izidinoj misterijskoj religiji. Dakle: pravu sreću neće čovjek naći u strastima, simboliziranim magarcem, nego u religiji, misteriju, snu.

Očit je paralelizam alegorijskog značenja priče o Luciju i priče o Psihi: ljudska duša, Psiha, nakon sagrađenja, patnji i lutanja nalazi Amora, božansku ljubav, i postaje besmrtna. I Lucije, kad ga prema 11. knjizi alegorijski tumačimo, prošao je sličan put do otkrivanja prave istine. I još nešto: Psihu je također neutaživa radoznalost navela da prekrši zabranu i da svojim očima vidi muža, Amora.

Vječna čovjekova težnja za srećom živi u ovoj čudesno lijepoj bajci kao zajedničko dobro evropskih naroda.

Amor i Psiha. Terakota iz Male Azije, 3. stoljeće prije n. e.

Mnoga svojstva Apulejeva izraza vuku korijen iz daleke retoričke prošlosti, čak od majstora govornišva iz 5. st. prije n. e. Gorgije, Hipije i dr., koja se tradicija uporno održavala, ne samo u književnosti po namjeni retoričkoj. Ne samo sklonost prema govorničkim figurama, osobito npr. antitezama, igrama riječi i jednakim članovima rečenice sa srokom, nego nabujalost i neka afektirana dražest osobine su stila Apulejeva doba i Apuleja samog. Prožimanje proznoga i pjesničkog izraza — začetke smo nalazili u Ovidija i u jačem zamahu kod Seneke — standardna je značajka proze toga doba. Uporno se unose kovanice u jezik, s povremenim primjesama arhajskih riječi. Udio pučkog izraza također ima nemalu ulogu u stilu Apulejevih *Metamorfoza*, gdje je u velikoj mjeri sadržan jezični fond koji se u narodu upotrebljavao, i to ne samo u Africi već u cijelom Carstvu.

Pripovjedačko umijeće Apuleja, toga »najvirtuoznijeg žonglera riječima što ga je ikad bilo« (Norden), ostvaruje se jezično u bravuroznosti zvukovnih figura rafiniranih kombinacija, u rastu i padu dvočlanih i tročlanih dijelova rečenice, deminutivima. Mjesto klasičnih rečeničnih perioda većinom upotrebljava jednostavnu parataksu i time dikciju blisku svakodnevnoj. Uz stalnu nazočnost pučkog — retorička profinjenost!

Taj je jezik daleko, uistinu, odmakao od klasične odmjereneosti latinskog izraza prethodnih stoljeća, 1. st. prije n. e. osobito. Ali koliko su tek tematika, slika života, vođenje radnje razmakli u *Zlatnom magarcu* okvire standardnog i decentnoga! Tâ nisu li ovdje na okupu, u grotesknoj freski, razbojnici i trgovci, žene lijepe i strastvene i čedne, poštene građani i lopovi?! I svi su oni poneseni nekim svojim ritmom i opijenošću, mnogi su jezično majstorski karakterizirani.

Iz temeljnog motiva *Metamorfoza* — čudovite prijetvorbe čovjeka u magarca, izvire satirička intonacija cijelog djela. Napasna radoznalost kojom je opijen pomagarčeni čovjek Lucije, i satiričnost što se prelijeva romanom, stapaju se u jedinstven zbir autorove tvorne mašte. U širem se stilskom planu sva radnja romana zbiva u međusobnoj igri uzleta mašte i krute realnosti.

Spomenuli smo Apulejev grčki uzor. *Metamorfoze* (*Zlatni magarac*) u bitnim se crtama naime slažu s pripovijetkom *Lukije ili magarac* (*Lúkios è ónos*) koju su u starini krivo smatrali djelom Lukijana, grčkog satiričara, suvremenika Apulejeva. Čini se ipak da je i jednom i drugom piscu bio uzorom neki zajednički predložak. A dalji poticaji, u stilskim postupcima i brojnim motivima, svakako potječu iz najznamenitijeg, nesačuvanog djela helenističke ljubavne književnosti, Aristidovih *Miletskih priča* (*Milēsiakā*, oko god. 100. prije n. e.), koje će — nizanjem pustolovnih i ljubavnih epizoda — ostaviti traga i u Petronijevim *Satirama* i u kasnogrčkom ljubavnom romanu (npr. Longov *Dafnis i Hloja*), i time biti izvorištem evropskog romana u početnom razvojnom stadiju.

Nasljedovatelja ostavio je Apulejev roman u Evropi mnogo: među njima su Boccaccio i Boiardo, La Fontaine, Molière i Corneille, likovni umjetnici (Rafael, Canova, Thorvaldsen, Rodin), skladatelji (Lully, C. Franck), štovatelji njegova jezika (Baudelaire).

Antika nije stil Apulejev, Frontonov i većine pisaca 2. st. n. e. bila teoretski spoznala kao jedinstven. A on, vidjeli smo, ima zajedničke crte. Humanisti

Amor i Psiha. Rimska kopija helenističkog izvornika iz 2. st. prije n. e.

su za taj stil stvorili ironične nazive *Africitas* i *tumor Africus* (preveli bismo na hrvatski: afrikanstvo, afrička nabujalost), koji se određuje kao: arhais-tički, vulgarizmima prožet, napuhan retorički stil. Istina je da su glavnu ulogu u ovom stoljeću rimske književnosti igrali Afrikanci. Činjenica je također da su afrički Rimljani, jače nego oni u Italiji, bili izloženi grčkom utjecaju, i to zbog veza Afrike sa Sirijom i Istokom. No izričito regionalno ili čak rasno određene toga pojma nije primjereno ocjeni stila u cjelini.

Bez obzira na kronološki slijed, osvrnut ćemo se na još dva pisca: Svetonija, koji pripada početku ovoga razdoblja, i rimskog cara Marka Aurelija, koji bi jezikom svoga djela pripadao grčkoj književnosti.

GAJ SVETONIJE TRANKVIL (*Gaius Suetonius Tranquillus*, rođ. oko 70. n. e.) bio je privatni tajnik (*ab epistulis*) cara Hadrijana, pa i tomu valja zahvaliti izvrsnu informiranost o privatnom životu dvorskom koja je došla do izražaja u njegovu djelu *Život careva* (*De vita Caesarum*, u 8 knjiga, gotovo u cijelosti sačuvano). U toj zbirci, pisanoj čitko, bez izrazitih književnih kvaliteta i bez kritičnosti historiografske, autor iznosi životopise 12 rimskih careva, od Gaja Julija Cezara do Domicijana. Namijenjeno prvenstveno zabavi, uz bogatu primjesu anegdota i tračeva, Svetonijevo djelo uklapa se u jednu liniju antičke biografske književnosti kojoj nije stalo do političkih ili moralnih tendencija. U srednjem su ga vijeku oduševljeno čitali i povodili se za njim (v. osobito Einhardovu *Vita Karoli Magni*).

Od brojnih drugih Svetonijevih spisa ostali su još samo dijelovi opsežnoga biografskog zbornika *Znameniti muževi* (*Viri illustres*), koji je u kratkoj, podosta suhoj stilizaciji iznosio životopise istaknutih književnika rimskih, i to razvrstane po odjeljcima: o pjesnicima, govornicima, povjesničarima, filozofima i gramatičarima-retoričarima. Sačuvana je prva polovica odjeljka *De grammaticis et rhetoribus* (koji neki smatraju posebnim spisom), neki životopisi iz *De poetis* (Terencije, Vergilije, Horacije, Perzije, Lukan), što su ih kasnoantički filolozi stavljali na početak svojih izdanja ili komentara, i još ponešto.

I grčkoj i rimskoj književnosti pripada **MARKO AURELIJE** (*Marcus Aurelius*, 121—180. n. e.), »mudrac na prijestolju«, udružujući u sebi smisao za obrazovanje i znanost sa stoičkom strogošću moralnom i starorimskom jednostavnošću. U zbirkama Frontonove korespondencije ima i njegovih zanimljivih pisama, ali djelo, u koje je utisnuo najintimnija svoja razmišljanja, grčki je spis *Samom sebi* (*Eis heautón*, 12 knjiga), nastao pod jakim dojmom lektire stoičara Epikteta, pisan za brojnih vojnih pohoda što ih je car potpuno u suprotnosti sa svojom naravi morao voditi. *Samom sebi* sastoji se od samopromatranja, stiliziranih u aforizmima ili dijalozima sa sobom samim. Markov filozofski dnevnik kamen je međaš na putu duhovnoga samoočitovanja od Cicerona i Seneke do Augustinovih *Ispovijesti*.

Što se suopstojanja latinskog i grčkog izraza tiče u stoljeću kojim se bavimo, valja ponoviti da je bilo ne samo Grka koji su se, kao Apijan i Arijan, uklopili u društveni i državni život Rima i pisali na grčkom o njegovoj povijesti, ili ljudi s latinskog Zapada (npr. Favorin), koji su se opredijelili samo za grčki izraz, nego i onih koji su stvarali na oba jezika (Svetonije, Fronton, Marko Aurelije, Apulej i na zamaku stoljeća kršćanin Tertulijan), bez obzira odakle potjecali. To je uostalom razumljivo iz opće duhovne klime doba.

Iako ne pripadaju književnosti u užem smislu, upozorit ćemo na nekoliko pisaca pravne znanosti, koja nikada ni prije ni poslije u Rimu nije dosegla viši stupanj od ovoga u 2. st. n. e. A uz to, pravoznanstvo je najizvornija tvorevina rimskoga duha.

Jedino djelo koje je doprlo do nas iz obilna stvaralaštva velikih pravnika ovoga razdoblja jesu *Uredbe* (*Institutiones*, autor ih zove *Commentarii* — *Komentari*, u 4 knjige, napisane vjerojatno oko 160). Napisao ih je **GAJ** (*Gaius*,

umro vjerojatno oko 180. n. e.) kao uputu u obuci rimskog privatnog prava, izvanredno jasno i ujedno temeljito izloživši građu, jezikom čistim i naravnim, bez modnih natruha stoljeća. Gajeve su *Institucije* najprošireniji i u kasnoj antici, srednjem vijeku i novom vijeku najutjecajniji sustavni prikaz rimskoga privatnog prava. U građi i poretku bit će one temeljnim izvorom Justinijanovim *Institucijama* u 6. st. n. e. Plodni su pravni pisci i također vrlo utjecajni: **EMILIJE PAPINIJAN** (*Aemilius Papinianus*, smaknut 212. n. e. od cara Karakale), smatran najvećim pravnikom rimskim, oštrouman i jasan u prosuđivanju pojedinih pravničkih slučajeva i s osobitim čuvstvom za etiku i pravdu, i **DOMICIJE ULPIJAN** (*Domitius Ulpianus*, rođen oko 170. n. e. u Tiru u Fenikiji, zaglavio u jednoj buni 228), neobično plodan pisac, odlikujući se jasnoćom prikazivanja i primjerenošću suda.

Treće stoljeće n. e.

Najjasnije ćemo karakterizirati ovo stoljeće, tj. kraj 2. st. i cijelo 3. st. n. e., ako kažemo da se u njemu u punom smislu započela i da potpuno prevladava kršćanska književnost na latinskom jeziku. Crkva naziva značajne pisce u okviru kršćanske književnosti počasnim imenom »oci« (*patres*), pa se i ta književnost od 3. do 7. st. naziva patristika. Iz više je opravdanih razloga potpuno jasno, o čemu smo već govorili, da je kršćanska književnost latinskog izraza pravi i neodjeljivi dio rimske književnosti.

Evangelje se na Zapadu prvenstveno širilo među donjim slojem pučanstva velikih gradova, i to slojem koji je govorio grčki. U tijeku 2. st. n. e. ustalio se latinski kao crkveni jezik Zapada. Čini se da se to najprije zbilo u Africi, gdje su nastali ne samo najstariji latinski prijevodi *Biblije* i drugih ranokršćanskih spisa, nego se s Tertulijanom i Ciprijanom razvila i prva kršćanska izvorna književnost na latinskom jeziku.

Ono što nazivamo kršćanskim latinskim jezikom u bitnoj je dakako svojoj strukturi doslovno isti latinski jezik kakvim su se služili i nekršćani, kako puk tako i pisci. No ima jedno svojstvo njegovo kojemu možemo donekle pratiti i razvoj. Kršćanski se latinski razvio naime iz crkvenog latinskog u užem smislu kao »poseban jezik«, tj. kao izraz jednog, osobito u doba progona usko zatvorenoga kruga unutar antičkoga društva. Bitna je značajka toga kršćanskoga latineta sklonost prema govorenom narodnom jeziku i utjecaj helenističkoga biblijskog grčkog jezika. Za odnos prema jeziku kakav su imali kršćanski pisci — osobito s obzirom na popularizatorsku i dijelom propagandističku namjenu do koje im je bilo stalo — nemalo je zanimljiva jedna Augustinova opaska još u 4. st. n. e. (*In Psalm. 138, 20*): »Melius est reprehendant nos grammatici quam non intelligent populi« (= Bolje je da nas gramatičari kore nego da nas narod ne razumije). Dakako da ni Augustin nije to doslovno shvaćao a najmanje je širom otvarao vrata pretjeranim slobodnostima jezičnim i stilskim. No istine ima u toj njegovoj opasci, i u njega i u njegovih prethodnika: istine koja je uvjetovana nekim razvojnim osobinama u okviru latinskoga izraza kasnijih stoljeća, ne samo kršćanskoga.

Veliki su crkveni pisci rimski gotovo svi, kao i grčki crkveni oci, bili retorički obrazovani. Oni su kršćanski latinski učinili novim umjetničkim jezikom. Temelj mu je dao Tertulijan.

Usporedno s tim ranijim, pomalo specifično obojenim kršćanskim latinskim izrazom svjesno se gojila i retorička umjetnička proza. Već je Minucije Feliks svojim *Oktavijem* u nov život probudio ciceronski dijalog. To će isto učiniti i Augustin u filozofskim dijalozima jedno i po stoljeće kasnije. Time će ona kopča kršćanske književnosti latinske s tradicijom rimskom biti ponovno potpuno uspostavljena. Čak u doba krize tzv. vojničkih careva, od pada Severā (235) do izbora za cara Dioklecijana (284), kršćanski autori gotovo jedini održavaju tradiciju rimske književnosti.

Apologeti kršćanstva

Prvi je značajni kršćanski pisac i prvi kršćanski apologet velikog formata *KVINT SEPTIMIJE FLORENS TERTULIJAN* (*Quintus Septimius Florens Tertullianus*, oko 160 — oko 220 ?), Afrikanac iz Kartage, školovan pravnik i retor. Glavna su mu djela: *Poganima* (*Ad nationes*, 197), u 2 knjige, apel upućen nekršćanima, i *Obrambeni govor* (*Apologeticum*, 197), u obliku figniranog sudske govora. *Apologeticum* zapravo je druga i konačna obradba spisa *Poganima*. Svom žustrinom svoga stila brani Tertulijan kršćanstvo od napadaja nekršćana. Zbog toga se takva književnost i naziva apologetskom.

Tertulijan je, sam to kaže, uvijek obuzet žarom nestrpljenja. Jezik mu je krepak, energičan, čvorast i katkada taman, kako je rečeno, ispunjen je sokom pučkog izričaja, ne obazire se na ljepotu nego prvenstveno smjera k temeljnoj misli. Tertulijan je fanatik svoje vjere, od kršćanina traži gvozdenu disciplinu i gotovo neljudsku moralnost. S njim kao da je jednako neugodno biti poganin i biti kršćanin (Pichon).

Ima u njegovoj dikciji grčkih konstrukcija kojima je utjecao na latinski stil kao nitko prije ni poslije njega. Ta se uostalom osobitost Tertulijanova jezika poklapa s praksom najstarijih prijevoda *Biblije*. I utjecaj njegovih novina u jeziku, npr. kovanica, bio je neobično velik u potomaka. Svi su se kasniji latinski crkveni oci služili Tertulijanovim djelom. Navedimo još nekoliko njegovih djela: *O krštenju* (*De baptismo*), *O postu* (*De ieiunio*), *O jednoženstvu* (*De monogamia*). Osobito je borben u spisima *O igrokazima* (*De spectaculis*) i *O idolopoklonstvu* (*De idololatria*), a najveće mu je antiheteričko djelo *Protiv Marciona* (*Adversus Marcionem*, u 5 knjiga).

Tertulijanov je suvremenik *MINUCIJE FELIKS* (*Minucius Felix*), čiji je spis *Octavijem* — danas je, čini se, to neprijeporno utvrđeno — napisan poslije Tertulijanova *Obrambenog govora*. Minucijev *Oktavije* (*Octavius*) komponiran je kao ciceronski dijalog i nazvan prema glavnom sugovorniku koji uz autora samog brani kršćansko učenje nasuprot trećem sugovorniku, njihovu prijatelju, poganinu. Skeptički poganin iznosi tri optužbe protiv kršćana: dogmatizam, rušenje stare rimske vjere i nemoralan život (gozbe, kultska uboj-

stva — euharistija), kršćani su po njemu mračnjaci. U obranu kršćana poganinu odgovara Oktavije, dokazujući opstojanje Boga i Providnosti na temelju svjedočanstava samih poganskih autora, napada rimsku mitologiju i, odbijajući optužbe, ističe krepkost i junaštvo kršćana. Poganin Cecilije izjavljuje da se uvjerio u razloge svojih sugovornika, i prijatelji se rastaju. Dijalog Minucijev pisan je u finom, konverzacionom tonu, bez žučljivosti, tvoreći po cjelokupnosti dojma očitu suprotnost Tertulijanovoj vehemenciji.

Inicijal E uz psalam Exultate Deo iz Biblia veteris testamenti. Zagreb, Metropolitana, rukopis iz 14. stoljeća

Odvjetnik je po zanimanju bio, postavši kršćaninom, pa i biskupom u Kartagi, *CECILIJE CIPRIJAN* (*Caecilius Cyprianus*, oko 200—258). Tertulijana naziva svojim učiteljem, obrađuje i slične teme kao on, ali mu je po prirodi suprotan. Razuman i humani stav prevladava u njemu. Izmiruje tolerantnu širinu Minucija Feliksa i oštri fanatizam Tertulijanov. I njegova je tematika pretežno vezana za apologiju kršćanskog života i savjete za život pastve. Pisac je rasprava, koje se u njega i u njegovo doba nazivaju *sermones* ili *libelli*, i pisama (*litterae, epistulae*). Od rasprava u kojima nastavlja Tertulijanov apologetski rad, spomenimo *Donatu* (*Ad Donatum*), *O smrtnosti* (*De mortalitate*), *Kvirinu da idoli nisu bogovi* (*Ad Quirinum quod idola dei non sunt*), *O nedjeljnoj propovijedi* (*De domnica oratione*). Šezdeset i pet pisama, među kojima ima i pisama korespondenata, okupljeno mu je u *Zborniku pisama* (*Epistolarium*). Jedna je od važnih osobina Cecilijeva stila rečenični paralelizam s homojoteleutima.

Učenik ARNOBIJA (*Arnobius*) — retora iz Numidije, koji je oko 300. objavio pamflet *Protiv pogana* (*Adversus nationes*) u 7 knjiga — bio je LUCIJE CECILIJE FIRMIJAN LAKTANCIJE (*Lucius Caecilius Firmianus Lactantius*, oko 250 — poslije 317), za renesanse nazvan kršćanskim Ciceronom. Car Dioklecijan povukao ga je iz Afrike da bi u Bitiniji, gdje je boravio car, kršćanstvu suprotstavio rimsku kulturu. No učinak je bio suprotan: Laktancije je ondje sazio u kršćanina. Glavno mu je djelo *Uvod u božanski nauk* (*Divinae institutiones*, napisano između 305. i 310. u 7 knjiga, očuvalo se potpuno), izvrsno komponirana apologija kršćanstva, pisana elegantnim stilom i jezikom u kojemu dosta duguje Ciceronu. Prikazuje u njemu različite sustave tumačenja antičke mitologije i iznosi učenja pojedinih filozofskih škola. Laktancije je retor širokih pogleda i filozofski obrazovan, učenik Platona i Cicerona. Pomiruje on pogansku filozofiju s poganskom vjerom i od kršćanske književnosti traži da preuzme umjetnički oblik poganske. Spomenuti nam je još dva njegova važnija djela: *O srdžbi Božjoj* (*De ira Dei*), kojim opovrgava Epikurov nauk o biti bogova, obrazlažući pravu bit Božju, i *O smrti progonitelja* (*De mortibus persecutorum*), glasoviti pamflet u kojemu opisuje kako su umrli carevi-progonitelji kršćana, i veliča cara Konstantina.

Četvrto stoljeće n. e.

Duhovnom je životu dala svježije poticaje apsolutna monarhija Dioklecijanova (284—305) i njegovih nasljednika koji su počevši od Konstantina (306—337) stvorili povijesno značajan savez s Crkvom. Već su se od 3. st. n. e. Istok i Zapad sve više otuđivali, iako su Dioklecijan i Konstantin pokušavali presaditi latinsku obrazovanost na Istok. Proces odvajanja tekao je i dalje, a podjela carstva 395. udarila je žig tom odvajanju. Rimsko carstvo nije više dvojezično, ono se sastoji od jedne grčke i jedne latinske polovice. Stoga se i znanje grčkoga jezika na Zapadu ograničava na sve uže krugove. Posljedica su toga i sve brojniji prijevodi, od kojih će najvažniji i najutjecajniji svakako biti Jeronimova *Vulgata*. No spomenimo ipak još neke prevodioce: Halcidije (*Chalcidius*) prevodi Platonova *Timeja* uz neoplatonski komentar, Gaj Marije Viktorin (*Gaius Marius Victorinus*) prevodi Platona, Aristotela i Porfirija, a prvenstveno se u to doba prevodi crkvena književnost, tj. komentari, homilije, životi svetaca.

Kršćani i pogani počeli su se u pjesništvu približavati jedni drugima: kršćanske teme obrađuju se u klasičnim oblicima (npr. heksametri Juvenkovi, pjesme Prudencijeve ili u 5. st. *Paschale carmen* Sedulijev), a kršćani se, npr. Auzonije, u svjetovnim pjesmama služe antičkom mitologijom kao pjesničkom konvencijom. Kršćansko pjesništvo u užem smislu išlo je drugim putovima, stvarajući, poput ambrozijanske himne, narodnu strofu u katrenima s jampskim dimetrima, gdje se udar metrički i naglasak riječi nerijetko podudaraju.

Pratimo u ovom stoljeću vrlo živu i vrlo oštru borbu između staroga i novoga, na duhovno-političkom, a to znači i književnom planu. Tradicionalisti rimski pokušavaju zadržavati pozicije, a kršćani osvajati nove radi novoga smisla života koji im daje njihova vjera. Poganska je reakcija na Istoku na-

lazila oduševljena pristašu u caru Julijanu, a na Zapadu u senatu. Kad su se carske rezidencije preselile u Milano, Trier i Ravennu ili Nikomediju, senat je u Rimu zadobio nov ugled, ali mu je ipak sve više ta činjenica svračala misli na prošlu veličinu grada Rima, politički sve manje važnog.

Na čelu vrlo utjecajnoga senatskog kruga pristaša stare vjere rimske i protivnika kršćanskog utjecaja stajao je KVINT AURELIJE SIMAH EUZEBIJE (*Quintus Aurelius Symmachus Eusebius*, oko 345—402). Očuvalo nam se od njega nepotpuno osam govora, zatim pisma (bila su objavljena u 10 knjiga) i među njima više desetaka izvještaja (*relationes*) caru kad je bio u funkciji prefekta grada 383—384. Govorili smo već o njemu u jednom od uvodnih poglavlja kao o izvrsnom govorniku i o njegovu krugu u kojemu su se priređivala pouzdana izdanja rimskih klasika. U Simahu gledali su suvremenici utjelovljenje rimske tradicije, a u Ambroziju, njegovu kršćanskom protivniku, simbol carstva koje je unatoč svoj borbi tradicionalista postalo kršćanskim.

U kontekstu te klime duhovne valja nam promatrati i MAKROBIJA TEO-DOZIJA (*Macrobius Theodosius*, oko 400) koji je u djelu *Saturnalije* (*Saturnalia*, u 7 knjiga) prikazao razgovor nekoliko vrlo uglednih senatora, među njima i Simaha, s gramatičarom Servijem o antikvarskim temama, prvenstveno o Vergiliju. Po okvirnoj kompoziciji djelo Makrobijevo očigledno upućuje na Ciceronov dijalog *O državi* kao uzor. Osjeća se u Makrobijevih sugovornika stalno nazočna žudnja za starinom rimskom, bilo u brojnim citatima ili komentarima uz pojedine teme, bilo u nijansiranju jezika u skladu s mislima ili raspoloženjem govornika. I u ovom djelu Makrobijevu, kao i u njegovu komentaru uz Ciceronov *Scipionov san*, vidljiv je utjecaj neoplatonizma rimskoga kova.

Sugovornikom je u *Saturnalijama* i SERVIJE (*Servius*, rođen oko 370. n. e.), od kojega nam se očuvao komentar o cjelokupnom djelu Vergilijevu, u kojemu još i danas nalazimo dragocjenih podataka, iako o višem stupnju razumijevanja Vergilijeva pjesništva u njemu ne možemo govoriti. Karakteristična je svakako ta ljubav autora i njegova kruga prema klasiku rimskom u to doba. Pored tri manja gramatička i metrička spisa (npr. *O Horacijevim metrima* — *De metris Horatii*), Servije je napisao i komentar uz obje Donatove gramatike, navodeći uz svoja objašnjenja i gledišta drugih gramatičara.

Pjesništvo višega dometa ostvario je, također član Simahova kruga, Klaudije Klaudijan.

Rodom Grk iz Aleksandrije bio je KLAUDIJE KLAUDIJE (*Claudius Claudianus*, oko 375 — poslije 404). U ranoj mladosti pjevao je na grčkom, ali se, došavši 394. u Rim, posvema priklonio latinskom izrazu, stekao povjerenje visokih krugova te postao dvorskim pjesnikom i štićenikom zapadnorimskog cara Honorija i osobito njegova prvog ministra i zamjenika Stilihona u Milanu i Ravenni. Njihovim častima i djelima posvetio je brojne panegiričke epilije i epove, koji — uz invektivne epove protiv Rufina i Eutropija, vodećih ljudi Istočnorimskog carstva — čine glavni dio njegova opusa, nastao između 396. i 404. U toj prigodnoj dvorskoj poeziji ima sjaja i temperamenta, retoričkog artizma i obilja mitološko-alegoričkog aparata, kojim pjesnik — posežući svjesno u bogatu tradiciju rimske epike Augustova doba i 1. st. n. e., osobito Stacija — glorificira u prvom redu Rim i ideale velike prošlosti kao poticaj sadašnjosti. Satiričke oštine ima u invektivnim političkim epovima

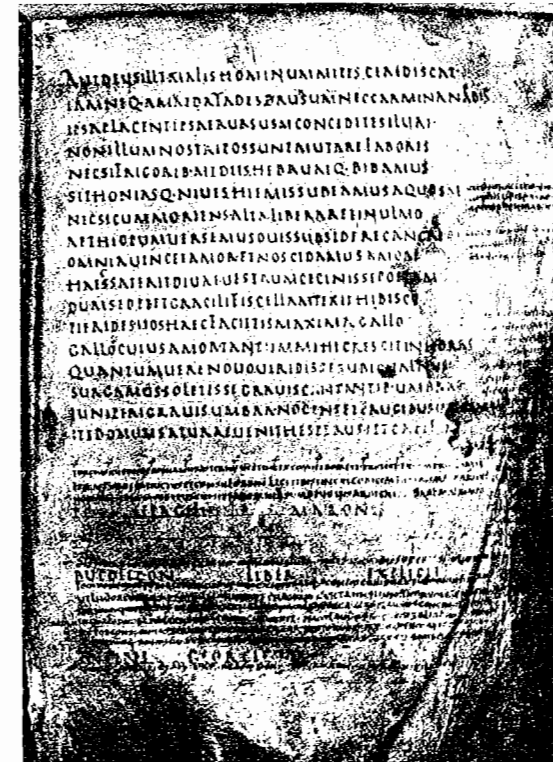
koji dikcijom podsjećaju na Juvenala, a po toj su im oštrini bliski i epigrami, što ih je Klaudijan, zajedno s poslanicama i idilama, pisao vjerojatno u ranijem razdoblju. Od mitoloških epova sačuvani su samo počeci *Borbe Giganata* (*Gigantomachia*; postoje i ulomci tih početaka na grčkom jeziku, koji zajedno s latinskom verzijom pripadaju možda istom pjesniku i nastali su u mladosti). Nedovršen je ep *O otmici Prozerpine* (*De raptu Proserpinae*, 3 knjige s ukupno 1106 heksametara i proemijima pred 1. i 2. knjigom, god. 395—397), s poznatom mitološkom temom o bogu podzemlja Plutonu koji je ugrabio Prozerpinu, a majka je Cerera traži. Izolirane slike načelo su Klaudijanova pripovjedačkog stila: opisi, govori i pojedinačne situacije prevladavaju nad povezanošću radnje, koja je naznačena u škrtim veznim potezima. U *Otmici Prozerpine* majstorstvo opisivanja doseglo je poseban sjaj. Heksametri su Klaudijanovi zvučni i tečni, jezik čist i bogat slikama. Utjecao je na Petrarku i Chaucera, možda i na mitološku dramu *Prozerpina ugrabljena* našega Gundulića.

Posljednji je veliki povjesničar rimski AMIJAN MARCELIN (*Ammianus Marcellinus*, oko 330 — oko 395), rodom Grk iz Antiohije (Sirija). Nastavljaajući tamo gdje je Tacit prestao s *Historijama*, Marcelin prikazuje u *Značajnim djelima* (*Res gestae*, 31 knjiga, sačuvane knj. 14—31) rimsku povijest od cara Nerve do smrti Valentove, tj. od 96. do 378. Sačuvane knjige obuhvaćaju suvremeno razdoblje (od 353. dalje) što ga je pisac sam doživio kao oficir u rimskoj vojsci na Istoku i u Evropi za careva Konstancija i osobito Julijana »Apostate«. Nakon Julijanove smrti povukao se u rodni grad, putovao Egipptom i Grčkom, a oko 380. preselio se u Rim, gdje se — u saobraćaju s vodećim ljudima poganske aristokracije — sav posvetio studiju i pisanju svoga djela. Vjera u neprolaznu veličinu Rima prožima izlaganje u *Značajnim djelima*. Žarki patriotizam pisca, Grka koji je osjećao rimski i pisao latinski, natapa gotovo svaku stranicu, ublažavajući onu moralno-povijesnu pesimističku notu, blisku Salustijevoj i Tacitovoj. Ako se po dubini misli i psihološkoj prodornosti ne može mjeriti sa svojim velikim uzorom Tacitom, nadmašio ga je širinom pogleda i objektivnošću suda, unatoč divljenju svome caru Julijanu. Ima nečistoća u njegovu latinskom izrazu, ima tražene i retoričke pretrpanosti u njegovoj rečenici, ali ih prevladava istinoljubivost i nepristranost u prikazivanju, duhovna originalnost, dar za psihološko zapažanje i dramatična snaga opisa. Amijanovo je djelo jedan od najslikovitijih povijesnih prikaza u antici.

Mimoilazeći neke manje važne povjesničare i pisce stručnih disciplina ovoga doba, svratimo pozornost na glasovitog predstavnika gramatičkog istraživanja, ELIJA DONATA (*Aelius Donatus*, oko sredine 4. st. n. e.), učitelja Jeronimova i Servijeva. Glasoviti je Donat i duboko utjecajan u srednjem vijeku bio svojim gramatičkim priručnicima, jednim za početnike, nazvanim *Ars minor* (podrazumijeva se: *Ars grammatica minor*, dakle Gramatičko umijeće manje, o 8 dijelova govora), drugim za napredne, nazvanim *Ars maior* (dakle Gramatičko umijeće veće), u kojemu je obrađena, kako autor zove, *phonologia*, *morphologia* i *stilistica*. Očuvali su nam se i Donatovi komentari za Terencija (osim za komediju *Heautontimorumenos*) i Vergilija (samo predgovor, pjesnikov životopis i uvod u *Bukolike*), koji se odlikuju ne samo temeljitošću nego i vrlo finim estetskim zapažanjima.

Od sredine 9. st. n. e. jednim od najčitanijih i najviše komentiranih djela bilo je *Svadba Merkurija i Filologije* (*De nuptiis Mercurii et Philologiae*, u 9 knjiga) koje je napisao MARCIJAN KAPELA (*Martianus Capella*, oko 400),

rođen u sjevernoj Africi. Navedeni naslov Marcijanova djela potječe od Fulgencija iz početka 6. st. n. e., a sam mu je pisac možda dao naslov *Disciplinae* (*Znanosti*). U mješavini proze i stiha — pri čemu su autoru bili uzorima i menipska satira Varona Reatinskog i, donekle u sadržaju, i Varon i Apulej —

Glasoviti Codex Mediceus Vergilijevih djela (na našoj slici završetak Bukolika) iz Biblioteca Medicea Laurenziana u Firenci, rukopis napisan u Italiji u 5. st. n. e. U Rimu ga je ispravio Asterije, konzul god. 494, a zatim je rukopis prešao u samostan Bobbio (utemeljen 614. n. e.), jedno od najpoznatijih i najbogatijih nalazišta antičkih rukopisa.

prikazuje naš pisac kako se bog Merkurije (kao *Hermès Lógiós*) oženio Filologijom i kao vjenčani dar darovao joj sedam djevojaka, *septem artes liberales* (sedam umijeća). Te djevojke-umijeća kazuju u knjizi 3—9. jedna za drugom svoj tekst, tj. u knjizi 3—5. o gramatici, dijalektici i retorici (koje će u srednjovjekovnoj školi tvoriti tzv. *trivium*, nazvan tako u 9. st.), a u knjizi 6—9. o geometriji, aritmetici, astronomiji i glazbi (koje će Boetije početkom 6. st. nazvati *quadrivium*).

Uvodne dvije knjige *Svadbe* simbolična su i u jednom dijelu alegorijska pripovijest, gdje je opisano kako Merkurije uz pomoć Apolona i Vrline nalazi Filologiju, odlazi Jupiteru i dobije odobrenje za vjenčanje. Djevojka Filologija mora po naređenju Besmrtnosti slomiti pečate mnogih knjiga da bi bila dostojna besmrtnosti, a zatim polazi na nebo. U tomu je sadržana alegorija: učena djevojka Filologija putuje nebeskim sferama do božanskog duha s kojim se spaja i tako dolazi do najviše spoznaje i besmrtnosti, a sedam Muza slave vjenčanje na kojemu sedam djevojaka predstavljaju sedam disciplina. Jezik je i stil Marcijana Kapele blizak Apulejovu, bogat i nabujao, pun arhaizama, neologizama i pjesničkih izraza. Na srednji je vijek djelovala upravo ta mješavina neobuzdane fantastike, razigrane alegorije i suhe školske učnosti.

Veliki crkveni oci

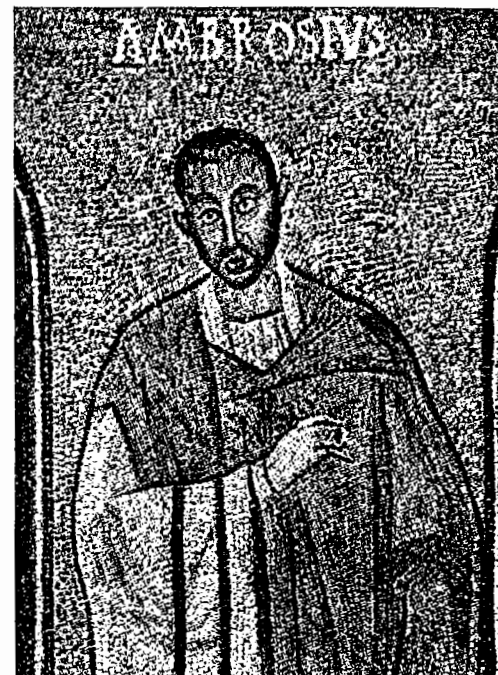
AMBROZIJE (*Ambrosius*, oko 340—397) rođen je vjerojatno u Trieru od kršćanskih roditelja, dobio je izvrsno obrazovanje u Rimu. Visoki carski činovnik, postao je 374. biskup u Milanu i najutjecajniји savjetnik careva Gracijana, Valentiniјana II i Teodozija Velikog. Karakteran i nesebičan, energičan i smion, borio se protiv poganskih senatskih krugova, protiv arijevacā i protiv prezezanja državne vlasti u crkveno područje. Napisao je oko 40 djela, nastalih od 375. do smrti. Osobito je njegovo značenje bilo u osobnom nastupu: bio je zanosan govornik, ali su mu napisane *Propovijedi* (*Sermones*), uz obilnu patetiku, često rasplinute i prezasićene citatima.

U mnogobrojnim egzegetičkim spisima prema uzoru na grčke crkvene učitelje Filona (1. st. n. e.) i Origena (2/3. st. n. e.) alegorijski tumači Bibliju.

Prema Ciceronu, kojega je uz Vergilija najviše cijenio od rimskih klasika, nazvao je i u tri knjige podijelio svoje značajno djelo *O dužnostima službenika oltara* (*De officiis ministrorum*, oko 387). Originalno spojivši stoičku etiku i kršćanski moralizam, brojne detalje iz Ciceronova izlaganja i njegov elegantni stil, stvorio je prvo sustavno djelo o kršćanskoј etici koje je došlo do nas. Neka Ambrozijeva *Pisma* (*Epistolae*, sačuvano 91) prave su rasprave.

U zbirci od 12 *Himna* (*Hymni*), što ih je prema grčkim uzorima prvi uveo u latinsku crkvu, nisu sve autentične, pa je i poznatoј *Tebe Boga hvalimo* (*Te Deum laudamus*) vjerojatno autor Niketa iz Remizijane (blizu sadašnjeg Niša). Himne su većinom u strofama od 4 stiha (uvijek jampski dimetri), često sa srokom. Antologijske su vrijednosti: *O svijeta Tvorče vječiti* (*Aeterne rerum Conditor*), *O sjaju slave očeve* (*Splendor paternae gloriae*), *O Bože, stvoritelju sveg* (*Deus, creator omnium*). Usko je s himnama povezano zajedničko, naizmjenično (antifonijsko) pjevanje (*cantus Ambrosianus*), što ga je po istočnim, sirijskim uzorima Ambrozije uveo kao protupropagandu arijevacima. Tip Ambrozijeve himne bit će temeljem zapadne strofike, a njihova neposredna osjećajnost izražena svježim i jednostavnim jezikom nadahnjivat će kasniju liriku duhovnu, zatim i svjetovnu (v. npr. Prudencija, Fortunata).

Za povijest književnosti Ambrozije ostaje začetnikom kršćanskoga govornišva i ocem zapadne himnodije.

Ambrozije. Mozaik iz 5/6. stoljeća n. e., Milano, Cappella di S. Vittore u Ambrozijevoj bazilici.

Najučeniji crkveni otac zapadne Crkve, **SOFRONIJE EUZEBIJE JERONIM** (*Sophronius Eusebius Hieronymus*, oko 345—420), rođen je u Stridonu, na granici rimske provincije Dalmacije i Panonije. Kao dječak došao je u Rim, gdje je bio učenik znamenitog filologa Donata, koji mu je ucijepio ljubav prema rimskim piscima, osobito Ciceronu. U Jeronima će se suprotstavljati, ali ujedno i udružiti i pomiriti temeljita poganska kultura i žarki kršćanski osjećaj. Mnogo je putovao, neko vrijeme proživio je i kao pustinjak u Siriji, a u Konstantinopolu slušao je predavanja Grgura Nazijanskog. Boraveći 382—385. kao tajnik pape Damasa u Rimu, bio je glava jednog kruga laika, kojemu su pripadale ugledne dame plemićkoga roda. Nakon papine smrti, zavađen s utjecajnim predstavnicima klera, vratio se na Istok te je od 386. do smrti proživio u samostanu u Betlehemu, gdje je napisao većinu svojih djela.

Od opsežnoga rada književnog i znanstvenog, koji obuhvaća epistolografiju i prijevode, egzegezu i književnu biografiju i povijest, za književni njegov lik najvažnije su prozne *Poslanice* (*Epistolae*, od 370. do smrti) i prijevod Biblije *Vulgata* (382—406; na lat. znači: općenito poznata, proširena).

Među 147 *Poslanica* ima i 26 upućenih Jeronimu, od toga 10 Augustinovih. Sav je Jeronim u njima: žarke mašte i impulzivne naravi, vrstan stilist i žestok polemičar, koji ne krije ljubav prema poganskim rimskim piscima, ali ni svoje asketske ideale upravljene na dobro Crkve. Satirički portreti žena,

lažnih pobožnjaka, napirlitanih crkvenih ljudi upravo juvenalovskom oštrinom slikaju ondašnje crkvene prilike i društvo Rima. *Vulgata* se kao naslov redovito upotrebljava tek od Tridentskog koncila (1545—1563), kad je priznata autentičnim tekstom *Biblije* i mjerodavnim za katoličku crkvu, pa je bila podlogom gotovo svim prijevodima *Biblije* na narodne jezike. U *Vulgati* se Jeronim ne ističe samo kao učen filolog, koji prevodi s hebrejskog originala i uspoređuje s grčkim, nego i kao nadaren umjetnik riječi, stvaralac koji prodire u dubinu smisla originala i u istančanosti njegova izraza i ritma. U njoj, kao i u *Poslanicama*, Jeronimov je jezik najbiraniji i najdotjeraniji. Jeronim je stvorio normu za kasnija stoljeća kršćanskoga latinskog izraza, a djelovao je posredno i na narodne književne jezike. Na više je mjesta u svojim djelima i teoretski razložio vlastita iskustva u prevođenju.

I danas je izvor podataka, a u srednjem vijeku bila je temelj cjelokupne kronografije *Kronika* (379/80), u kojoj je Jeronim preveo, mjestimično nadopunio podacima iz svoje lektire (osobito iz Svetonija) i za godine 325—378. nastavio istoimeno djelo Euzebija iz Cezareje. Za književnu historiografiju u užem smislu posebno je važno djelo *O slavnim ljudima* (*De viris illustribus*, drugi naslov: *De scriptoribus ecclesiasticis — O crkvenim piscima*, 392), gdje je Jeronim — u prvoj polovici prema Euzebiju, u drugoj sâm — iznio biografije kršćanskih pisaca i učenjaka od vremena apostola do svojih dana, sa željom da istakne kako kršćani u književnosti ne zaostaju za poganima. To se djelo može smatrati prvom povijesti kršćanske književnosti. Naslov mu je i shema prema istoimenom Svetonijevu djelu.

Velikom Jeronimovu utjecaju u srednjem vijeku na Zapadu slijedilo je i u renesansi nepodijeljeno divljenje slikovitosti i žaru njegova stila. Iako su mu prethodili Origen i Bazilije, Laktancije i Ambrozije, upravo je on u srednjem vijeku i kasnije bio smatran velikim zastupnikom crkvenoga humanizma.

Samo su Ciceron i Vergilije na području latinskog jezika toliko utjecali u kasnijim stoljećima kao *AURELIJE AUGUSTIN* (*Aurelius Augustinus*, 354—430), najistaknutiji crkveni otac zapadne Crkve, u kojem su se udružili bujna fantazija i oštrina duha, talent pjesnika i filozofa, patetika retora i pedantnost gramatičara. Nakon školovanja i burne mladosti u Africi bio je učiteljem govorničtva u rodnoj Tagasti (u Numidiji, današnji Alžir) i po Africi, zatim u Rimu i Milanu, gdje se pod utjecajem Plotina i Porfirija, a posebice Ambrozija obratio na kršćanstvo i od Ambrozija 387. bio kršten. Otada, nakon povratka u domovinu i kraće povučeniosti, postao je fanatični apologet kršćanstva, a 396. biskup u Hiponu (Hippo Regius u Africi), gdje je i umro. Prošavši u filozofskom razvoju utjecaje Cicerona i akademske skepse, manihejstva, platonizma i novoplatonizma, uvodio je filozofiju u raspravljanja o sadržaju vjere. Na razmeđu dvaju svjetova, bio je odgojen kao Rimljanin kasne antike, a prijelaz na kršćanstvo učinio ga je jednim od duhovnih otaca srednjega vijeka. Njegov se kršćanski platonizam duboko ugradio u temelje srednjovjekovnog i renesansnog književnog stvaralaštva, određujući mu tematiku i metaforiku, opise i simbole.

Najplodniji i najsvestraniji kršćanski pisac, napisao je gotovo 100 djela u više od 234 knjige, s tematikom filozofskom, dogmatskom i teološkom, egzegetičkom i polemičkom, govorničkom i retoričkom.

Među njima se po važnosti, književnoj i kulturnopovijesnoj, apsolutno izdvajaju dva djela: *Ispovijesti* (*Confessiones*, 13 knjiga, 397/8) i *Država Božja* (*Civitas Dei*, 22 knjige, pisana 413—426).

Ponesenim lirizmom autobiografskih *Ispovijesti*, uz osebnju osjećajnost i prodornu introspekciju, Augustin je ostvario intimnu dramu savjesti. Opisujući svoj život od rođenja do krštenja (knj. 1—9), sadašnjicu i slavljenje Boga u knj. 10. i viziju svemira i čovjeka u razmatranjima o stvaranju svijeta (knj. 11—13), u središte racionalnog neposredno je unio dotad nepoznatu silinu čuvstava: mučne tjeskobe, nadu i ljubav pomiješane s očajem i mržnjom, razdiranje sama sebe i izljeve neobuzdane radosti.

Augustin. Na luneti portala crkve sv. Augustina u Anconi. Izveo ga je Juraj Dalmatinac oko 1460.

Sveukupnost Augustinova opusa jedina bi mogla biti mjerodavnom za potpunu interpretaciju. No u *Ispovijestima* stekle su se u jedinstvenoj transpoziciji i građanska i stvaralačka osobnost Augustinova, s perspektivom triju vremena, od mladića burne prošlosti do žarkoga kršćanina i protagonista vojujuće Crkve. U ovih šesnaest stoljeća *Ispovijesti* žive i kao samostalno, u sebi završeno, recimo odmah: umjetničko ostvarenje, poglavito onda i ondje gdje slabi poznavanje i utjecaj Augustinova teološkog, filozofskog i životnog opusa u cjelini njegovoj.

Opstojeći kao cjelovit organizam u sukobu i ujedno u sukladnosti racionalnoga i čuvstvenoga, stvarnoga u faktografiji životnoj i u transcendenciji mističnoj, *Ispovijesti* su prerasle prvotnu autorovu intenciju, koja je sigurno bila duhovno-samoispovječna, teološka, pa i religiozno-propagandna. Treba li dokazivati da su one već u tijeku nastajanja nosile potenciju književnog, ostvarljivog i ostvarivanog?

Ima tvrdnja (Thoorens), koja se ne mora u cjelini potvrditi, da se, velikim dijelom, moderna zapadna književnost romaneskne introspekcije i transpozicije rodila u *Ispovijestima*. Ali u jedno se posumnjati ne može: trenutak kad su nastale *Ispovijesti* bio je izniman u povijesti cijele zapadne književnosti. One su kamen-temelj moderne autobiografije evropske. Ničega sličnog nema u grčkih i rimskih prethodnika Augustinovih, ne samo zato što je ovo djelo kršćanina i obraćenika. Latinski naslov djela *Confessiones* ima dvojako značenje: ispovijedanje pred Bogom i hvalospjev Božji; u tome se oslanja i na grčki izraz *eksomologeîn* iz *Septuaginte*. Ako je prijevor, jesu li *Confessiones* autobiografsko i memoarsko djelo ili nešto više od toga, odgovor je: svakako su više od autobiografije, pogotovu od memoara, ali više ne samo u vjerskom (teološkom) pogledu, nego i više u estetskom smislu. Vjersko i estetsko ovdje su jedno. Vjersko je u tom djelu intencionalno, vjersko je u njemu i ono što je nataložila tradicija. Estetsko je u tom djelu također intencionalno, estetsko je u njemu i sve ono po čemu ga i kako ga evropska tradicija već šesnaest stoljeća prima. Ne treba *Ispovijesti* trgati iz vjerskoga konteksta da bismo ih »spasili« za književnost. Ali ni obratno!

Retorička faktura *Ispovijesti* očita je u kompoziciji i pojedinostima izričaja. Čak i po načinu kako se pisac služi citatima iz *Biblije*. Okružje Augustinova teksta primjereno se usklađuje s tonom citata, a oni gotovo da su tako birani kako bi se u naraciji sliili s analizom intimne autorove drame. Citati iz psalama u funkciji provodnog motiva natapaju stranice ovog djela subjektivnošću izvanrednih rezonancija. Ali treba reći da je svjesnost retoričkih postupaka jednako toliko srasla s pojmom umjetničke izražajnosti *Ispovijesti*, koliko i u mnogim drugim djelima piščevim. Ovdje je ta retoričnost zadočila svakako posebnu obojenost. Činjenica je primjerice da su antiteza i paralelizam rečenica u visokoj mjeri karakteristični za stil Augustinov uopće. *Ispovijesti* su u cjelini građene na jednoj velikoj antitezi: grijeha i ispovijedanja njihova naprama obraćenju i hvalospjevu Božjem. I tako česte antiteze, ističe s pravom Rostagni, upućuju ne samo na jaz između zabluda i istine, između tame i svjetla, već u biti izražavaju iznenađenje što se, u dubini duše, otkriva realnost koja je suprotna vanjštini. Sama duša za Augustina je paradoksalni misterij. U sintaksi prevladava parataksa. U nizu kratkih rečenica, žarkih, uzbuđenih od tjeskobnih pitanja, duša čezne za razgovorom s Bogom. Kršćei, doista, načelo klasične euritmije u periodiziranju, Augustin ipak ne lišava svoju frazu glazbenih vrednota. Ritmički završeci rečenica, posebice u smisleno markantnim ulomcima i poglavljima, korespondiraju s glasovno-ritmičkom strukturanošću pojedinačnih riječi ili sintagma. I to je — retorika, sadržajna i promišljena, koja posebnim čarom obiljeva lirizam ove proze.

Na općem planu lingvističkom imaju *Ispovijesti* mnogo dodirnih točaka s drugim Augustinovim djelima. Tri se sloja mogu razabrati u jeziku *Ispovijesti*: jedan potječe od Cicerona, ljubimca Augustinova; drugi izvire iz *Biblije* i kršćanskih rimskih pisaca; treći vuče podrijetlo u izričajima pučkoga govora (Augustin ga zove *loquendi consuetudo vulgaris*: trebalo bi ga, možda, interpretirati kao razgovorni jezik, i to neobrazovanijih slojeva), u čemu naš autor također nije bez prethodnika. Upitat će netko: kad se oljušte slojevi tradicije — dodajmo još npr. Ambrozija i Plotina — što će u tom jezičnom i stilskom amalgamu ostati tipično Augustinovo? Ne ponavljajući prije rečeno, podsjetimo na riječi i sintagme novoga kova ili novih psiholoških konotacija, po čemu je Augustin smion stvaralac jezični. Zatim, u uskoj vezi s tim, intimizam u tonu koji najdublje prodahnjuje motiviku *Ispovijesti*, šireći odsjaj na jezik njihov. Pisac ustreptalog senzibiliteta i žarke mašte (Labriolle),

Augustin je zatečeni fundus rimskoga književnog idioma višestruko obogatio i time što je, na jedinstven u antici način, učinio jezik instrumentom razorne i ujedno otkupljujuće samoispovijesti. Da je to djelovalo neposrednošću uvjerljive novine već u suvremenika, s neprikrivenim ponosom istaknut će sam Augustin potkraj života.

S aspekta djela kao sveukupnosti misaonog i umjetničkog organizma, dakle cjelovitosti svetonazora autorova, *Ispovijesti* nužno opstoj samo kao cjelina od 13 knjiga. Istina jest da prvih devet knjiga sačinjavaju autobiografiju u užem smislu, zajedno s 10. knjigom, koja slika duševno stanje autorovo u doba kad piše svoje djelo posljednjih godina 4. st. n. e., a tri posljednje knjige alegorična su eksplicacija početne rečenice starozavjetne *Knjige Postanka*. Ali djelo ne može drukčije egzistirati u estetskom i teološkom, a to onda znači i autobiografskom i filozofskom smislu, negoli u potpunosti upravo ovakve organizacije, u kojoj prvih devet knjiga slika prošlost piščevu, 10. knjiga označava zastajkivanje u sadašnjosti, a preostale tri zaokružuju djelo mističkom uronjenošću Augustina, upitanošću pojedinca o sveopćem problemu vremena i prostora, pojedinca koji je »sićušan djelić tvoga stvorenja, čovjek koji svuda sa sobom nosi svoju smrtnost« (1, 1, 1). Na početku je *Ispovijesti* čeznutljivo zazivanje Boga, na kraju njihovu čista tišina Počinka.

Opstoji u tom djelu spoj čuvstvenoga, racionalnoga i iracionalnoga, u kojem spoju Augustin ruši u sebi jedan svijet prošlosti radi vječnosti, i pred tom vječnosti, koju on i njegova vjera zovu Bogom. Što pisac pred čitateljem retrospektivno — pisao je *Ispovijesti* deset godina nakon obraćenja i krštenja — razvija dramu svojih zabluda i patnja, nije moglo ostati bez snažnih dojmova kod književne publike. Jer ovdje prvi put jedan individuum prikazuje kao primjer sama sebe, svoj duševni život, samoprodiranjem koje je više od psihološkog.

Govoreći »pred licem Boga svoga« (5, 3, 3), pisac istražuje i neke malo važne pojedinosti svoga života, da bi u njima otkrio djelovanje božanske providnosti. Najsitnije životne zgrade spleću se oko velikih tema: nekih dojmova iz najranijeg djetinjstva, opisa mladenačkih strasti, majke Monike, obraćenja, temeljnih pitanja o pamćenju i vremenu, egzegeze *Postanka* itd. Ne tragajući za biografskom »autentičnošću«, obaziremo se na autentičnost *Ispovijesti* kao ostvarenog djela. Stoga kad bi iz te Augustinove introspekcije, ostvarene putem retrospekcije, i bila isključena svaka stilizacija pojedinačnog podatka, već sam izbor činjenica iz života, njihova uklopljenost u djelo i interpretacija predstavljaju ipak — stilizaciju. Taj dakle odnos ne može biti prijevoran. I sasvim je jasno da se stiliziranje uklapa na neki način u retoričku fakturu, retoričku impostiranost *Ispovijesti*. A pri tomu dojam neposrednosti nije nimalo slabiji, jer se faktična i književna biografija piščeva ne zbivaju na istim razinama.

Preneseno na stilski plan u užem smislu, može se pratiti kako Augustinova rečenica u dodiru s visokim pitanjima postanka i bitka biva gnomski sažetom, dok u situaciji, kad se racionalizirano natopi uzdahom bespomoćne čuvstvenosti, fraza nabuja do retoričke patetike. Obilje slika i česti klimaksi prate naviranje osjećaja u rečenicama i ulomcima, kojih napetost dostiže neslučen intenzitet. Slikovitost u izričaju i u njegovoj obojenosti glasovnoj posebna je vrednota ne samo u stilu ovoga djela.

Augustin je uz Platona najveći filozof-pjesnik svih vremena. Je li se lako oteti toj sugestivnoj tvrdnji? Izrekao ju je njemački filolog ne misleći samo na *Ispovijesti*, ali misleći svakako i na njih. Razbivši tradicionalno zatvorenu

sliku čovjeka, Augustin je za književnost afirmirao mogućnost da čovjeka izrazi do takve dubine. Svjedočanstvo razbijenosti klasično zatvorene antičke slike čovjeka, *Ispovijesti* su mnogo djelovale na oblikovanje Petrarkine ličnosti, njihova se razvojna linija proteže od Dantea do Rousseaua.

Rukopis Augustinove Države Božje (Civitas Dei) iz god. 1347. Ljubljana, Narodna in univerzitetna knjižnica

Prijelaz iz unutarnje povijesti *Ispovijesti* na povijest svijeta označava *Država Božja*: suprotstavljanje nebeskog kraljevstva zemaljskom, dobra zlu, razvija se u snažnoj kompozicionoj cjelini tako da se ideja obiju država — potekla iz čisto teološkog, biblijskog — naknadno s polemičkom namjerom projicira u povijest. Prvi dio *Države* (knj. 1—10) građen je pretežno na suprotstavljanju državi, društvu, državnoj vjeri i filozofiji antičkog svijeta, a drugi dio (knj. 11—22) prikazuje postajanje i rast Božje države u njezinoj isprepletenosti sa svjetskom, od časa stvorenja do posljednjeg suda. Vanjskim je

povodom za pisanje Augustinu bilo gotsko haranje Rimom 410. s Alarihom na čelu i želja da se s kršćanstva skine krivnja za te i prijašnje nevolje carstva. Augustin je u povijest shvaćenu kao cjelinu unio početak i kraj, tj. filozofiju povijesti. Takvo shvaćanje kojim se religiozno pragmatistički svi događaji ocjenjuju s pozicija kršćanskoga dogmatskog vjerovanja — a Toma Akvinski razradit će ga u punoj oštini — bit će teoretskim temeljem za svjetsku prevlast katoličke crkve i politiku podvrgavanja sebi svega svjetovnoga. Ima u *Državi Božjoj*, kao i u ostalim Augustinovim djelima, mjestimično neravnomjernosti i razlivenosti u kompoziciji, pretrpanosti i govornosti, ponavljanja i zamornih digresija. No, snažnom sintezom doktrine i robustnom originalnošću autora, samostalna mislioca koji majstorski oživljava Ciceronov jezik i retoriku, nadilazi *Država* sve što je stvoreno u kršćanskoj književnosti. Konkretnost, ozbiljnost i samosvojni etos prikazivanja stopljeni su u njoj s dubokim poznavanjem svih rimskih klasika (Cicerona u prvom redu, od pjesnika osobito Vergilija). U ritmiziranim završecima rečenica, klauzulama, Augustin se vjerojatno prvi pored kvantiteta poslužio i naglaskom. Jedina pjesma, što ju je napisao, polemički *Psalam protiv donatista* (*Psalmus contra partem Donati*, u 287 stihova, god. 393), prvi je autentični primjer poezije sa silabičkim ritmom umjesto dotadašnjeg kvantitetskoga.

Kršćanski Horacije

AURELIJE PRUDENCIJE KLEMENT (*Aurelius Prudentius Clemens*, oko 348 — oko 410), rodom iz Hispanije, nakon sjajne odvjetničke karijere i uglednih služba na carskom dvoru povlači se potkraj 4. st. iz javnog života, postaje kršćaninom i predaje se pjesništvu. Sva je djela izdao 405. Neprestano povezujući biblijsku i rimsku tradiciju, kršćansku misao s klasičnim oblicima, napisao je nekoliko didaktičko-epskih poema i dvije zbirke lirike. Među didaktičkim spjevovima značajniji su u književnom i kulturnopovijesnom pogledu: *Podrijetlo grijeha* (*Hamartigenia*, prema grč. *hamartigēneia*, u 63 uvodna jampska trimetra i 966 heksametara), koji — zajedno s jednim manje važnim (*Apoteoza* — *Apotheōsis*) — sažimlje cijelu metafiziku kršćanstva, ne dostižući u cjelini vrijednost veće poezije, osim u nekoliko sjajnih opisa paklenih muka i rajskih radosti i u strasnoj privrženosti kršćanstvu, koja prožima cijelo djelo; i drugi, *Borba duše* (*Psychomachia*, prema grč. *psychomachia*, u 68 uvodnih jampskih trimetara i 915 heksametara), alegorija s personificiranim vrlinama i strastima što se rvu za prevlast u ljudskoj duši, odražavajući time i borbu kršćanstva i poganstva u srcu. Pisana, kao i *Podrijetlo grijeha*, jasnim jezikom i dikcijom punom patetike, s majstorskim oslanjanjem na klasične uzore (Vergilija, Lukrecija), *Borba duše* bila je među najčitanijim djelima srednjega vijeka, nadahnjujući teologe, minijaturiste i kipare. Ona znači i začetak alegorijskog epa, koji će djelovati na Dantea, Miliona i u slikarstvu na Botticellija.

Različito od didaktičkih spjevova, koji su pretežno artificijelni, lirika je područje po kojem je Prudencije s pravom stekao glas najboljega rimskog liričara poslije Horacija i utemeljitelja kršćanske umjetničke lirike. Objavio

ju je u dvije zbirke: *Časovi svakog dana* (*Cathemerinon liber*, prema grč. *kathēmerinōn*), 12 himna uz pojedine sate i neke prilike i blagdane, i *Vijenci mučenika* (*Peristephanon liber*, prema grč. *peri stephánōn* — o vijencima), 14 himna u čast kršćanskih mučenika. U obje su zbirke umješno varirani metri Horacijevi, Katulovi i drugi, u obje, posebice u drugoj, ima pjesama što se tonom i opsegom razvijaju do većih epsko-lirskih cjelina, podsjećajući po bogatstvu epskih elemenata i asocijativnom smjenjivanju slika i tema na Pindara. Virtuoznost u metrici i kompoziciji, težnja da oko glavne ideje okupi detalje i stvori frapantne kontraste, stapaju se u Prudencijevu stilu sa značajnom upotrebom simbola poteklih iz mistične i žarke ljubavi prema Kristovoj vjeri. Svoju lirsku građu oplođuje Prudencije reminiscencijama iz rimske i biblijske povijesti i mitologije. U *Časovima svakog dana*, koji su možda kronološki prvo djelo, antologijske su vrijednosti *Himna uz pjev Pijetla* (*Hymnus ad Galli cantum*), *Himna na sprovodu pokojnika* (*Hymnus circa exequias defuncti*) i *Himna Bogojavljenja* (*Hymnus Epiphaniae*). U *Vijenci-mučenika*, uz još više ponesenih opisa, krupne simbolike, ali i više artificialnosti nego u prvoj zbirci, došle su do izražaja hispanске i rimske narodne legende i pjesnikovo divljenje kršćanskom Rimu. Ima u toj zbirci i himna (npr. sv. Lovri, Eulaliji i Romanu) s pravim dramatskim dijalozima, gdje je u ključu sadržan nov oblik koji će se razviti u misterije: po tomu je Prudencije jedan od preteča srednjovjekovnog kazališta. Stapanjem starih književnih oblika s novom osjećajnošću i oživljavanjem emocija u himnama, koje nisu više namijenjene liturgiji nego čitanju, izrastao je Prudencije u najjačeg kršćanskog liričara latinskog Zapada.

Manji pjesnici i prozni pisci

U raznolikosti tematike i oblika što ispunjaju ovo stoljeće, valja jasno reći da je uz brojne manje pisce, od kojih će nekima biti posvećeni idući reci, 4. stoljeće n. e. zlatno doba kršćanske književnosti latinske. To se može naslutiti iz prethodnih stranica. Zlatno je to doba ne samo po brojnosti pisaca i djela kršćanske tematike nego i po nekolicini autora koji se ubrajaju među vrhove latinskoga književnog izraza.

Suopstoje dakako u ovom stoljeću i poganski i kršćanski pisci, čak su neki autori (npr. Rostagni) skloni u ovom razdoblju vidjeti očite znakove i neke poganske renesanse. U tomu ima istine, zapazili smo to već u nekih spominjanih pisaca, iako kršćanski autori književnim vrednotama kudikamo strše nad većinom ostalih.

Uz Simaha i njegov krug, Donata i Servija (koji su pripadali intelektualnom i umjetničkom ambijentu u Rimu pod carem Teodozijem, koji se sav predao restauraciji prošlosti), Makrobija, Marcijana Kapelu i druge, o kojima smo svima već govorili, neka su ovdje na početku još spomenuti: Nonije Marcel i Marije Viktorin. Prvi je od njih, *NONIJE MARCEL* (*Nonius Marcellus*, 4. st. n. e.), Afrikanac rodom, jedan od prvih vjesnika obnovljenih studija gramatičkih i eruditskih, pisac leksikonskog djela u 20 knjiga *O nauku*

u obliku priručnika (*De compendiosa doctrina*), zbirke riječi prema gramatičkim i prema stvarnim kriterijima. Njegovi citati potječu u prvom redu iz arhajskih pisaca, npr. Nevija, Plauta, Enija i Lucilija, tako da nam je on među glavnim izvorima za poznavanje izgubljenih djela tih autora. Mnogo je važniji i utjecajniji bio *GAJ MARIJE VIKTORIN* (*Gaius Marius Victorinus*, oko 350. n. e.), učitelj govorničtva u Rimu, protivnik kršćanstva (dok se nije pod starije godine obratio na kršćanstvo, čime je i na Augustina dosta djelovao), pisac jedne gramatike (*Ars grammatica*, u kojoj posebice obrađuje metriku i pravopis), komentara uz neka Ciceronova djela, prevodilac i komentator nekih Platonovih, Aristotelovih i novoplatonskih spisa. Najvažniji je pak Marije Viktorin kao sljedbenik novoplatonske filozofije, i za svoga poganskog i svoga kršćanskog razdoblja. U njemu se navlastito očitovao onaj plodan i dugotrajan utjecaj što ga je ostavio Plotin, živeći i predavajući svoju filozofiju punih 25 godina u Rimu, od 244. gotovo do smrti, pobuđujući živo zanimanje i širok odjek među slušateljima, posebice članovima senatorskih obitelji. Viktorinova je kršćanska vjera bila uvijek hranjena novoplatonskom metafizikom, što se u pripreмноj fazi sazrijevanja dogodilo i Ambroziju i Augustinu. Preko Marije Viktorina upoznao je Augustin misaoni svijet neoplatonske filozofije. I Boetije se često oslanja na njega.

Među proznim piscima historiografske tematike, uz već spominjanog i u svakom slučaju najmarkantnijeg Amijana Marcelina, navest ćemo takozvanu *Povijest careva* (*Historia Augusta*), zbirku carskih životopisa od Hadrijana do Dioklecijana, nastalu sredinom 4. st. n. e. i navodno kompiliranu prema nekolicini autora (*Scriptores historiae Augustae*) iz prošlih stoljeća. Nesamostalno je metodološki, ali razborito pisano djelo *EUTROPIJA* (*Eutropius*) u 10 knjiga *Sažetak od osnutka grada* (*Breviarium ab urbe condita*), koje je imalo odjeka u srednjem vijeku i daleko nakon njega.

Nije velik pjesnik, ali se osobito istaknuo virtuozištetom u stvaranju onih igrarija pjesničkih, tzv. *carmina figurata*, pjesama u figurama, *PUBLILIJE PORFIRIJE OPTACIJAN* (*Publius Porfyrius Optatianus*), koji je na latinskom obnovio te pjesničke igrarije (što ih nalazimo već u korpusu grčkih bukoličara i u *Grčkoj antologiji*), a slijedit će ga u tome Alkuin i Hraban Maur u srednjem vijeku. Taj naime maniristički virtuozištet, dostižući najviši trijumf upravo u spoju gramatičke igrarije s metričkom, očitovao se poglavito u pjesmama u kojima slika slova ili opći grafički oblik oponaša oblik nekog predmeta, npr. krilo, jaje, krunu, mač, stablo, križ, oltar itd. Rudnikom kasnolatinških igrarija riječi možemo smatrati obilno pjesničko djelo što ga je ostvario *DECIM MAGNO AUZONIJE* (*Decimus Magnus Ausonius*, oko 310—390. n. e.), koji je jedini veći talent među ovim pjesnicima. Rođen u Burdigali (današnjem Bordeauxu) u Galiji, bio je i učiteljem budućem caru Gracijanu, kasnije i konzul, a pod carem Teodozijem predao se u domovini samo književnom radu, obrativši se u starosti na kršćanstvo. Igrarije riječima naziva Auzonije *logodaedalia*, terminom koji je Platon jednom usput stvorio za manirističku sofisticirku retoriku, pa će taj pojam prijeći u rječnik srednjovjekovne retorike. Ima npr. pjesnik jednu pjesmu u kojoj svaki stih počinje i završava jednosložnom riječju, a posljednja se riječ svakog stiha javlja opet kao početna riječ idućeg stiha, ili drugu pjesmu u kojoj se nabrajaju jednosložni dijelovi tijela, ili treću s jednosložnim božanstvima, jednosložnim jelima itd. No među raznolikim Auzonijevim zbirkama (npr.

Uspomena na profesore iz Burdigale — Commemoratio professorum Burdigalensium, u različitim metrima), istaknimo posebno njegovo najznamenitije i pjesnički najsvježije ostvarenje, nazvano prema istoimenoj rijeci *Mosella*, u 483 heksametra, u kojem pjesnik s ljubavlju slika pojedine detalje krajolika i života uz obalu rijeke.

Također je rodom iz Galije *RUTILIJE KLAUDIJE NAMACIJAN* (*Rutilius Claudius Namatianus*). Djelomično nam se očuvalo njegovo djelo u elegijskim distisima *O povratku* (*De reditu*, 2 knjige) u kojemu uz brojne epizode osobna i stvarna sadržaja opisuju svoje putovanje iz Rima u Galiju god. 416. ili 417. jezikom čistim, uz veliku zornost prikazivanja. Pjesnik je oduševljen pristaša staroga Rima i stare vjere.

U istom se gradu kao i Auzonije rodio učenik njegov i prijatelj *PAULIN IZ NOLE* (*Paulinus Nolanus*, oko 353—431), obrativši se, nakon visokih političkih položaja, i on na kršćanstvo i postavši 409. biskupom u Noli. Ostavio je zbirku od 36 pjesama, većinom religioznih, u epskim i lirskim metrima, u kojima se duboka osjećajnost stapa s visokom retoričkom naobrazbom. Vrlo je zanimljiva i Paulinova korespondencija, većinom pjesnička, s Auzonijem i drugima. Izričite je kršćanske inspiracije pjesnik, Hispanac rodom, *GAJ VETIJE AKVILIN JUVENK* (*Gaius Vettius Aquilinus Iuvenus*), koji je oko 329. u doba cara Konstantina, uglavnom prema *Evandjelju Matejevu*, opjevao Kristov život u epu *Četiri knjige Evandjelja* (*Evangeliorum libri quattuor*, u heksametrima). Jezik Juvenkov, gladak i jasan, uglavnom podsjeća na Vergilija. Sadržaj i oblik epa ubrzo su mu osigurali opće priznanje, a osobita mu je važnost pridavana za karolinške renesanse. Jer njegovo je djelo nastalo iz svjesnog programa koji je imao postati važnim za srednjovjekovnu književnu teoriju, tj. za izgradnju kršćanske književnosti u antičkom obliku. Mogući su Juvenkovi utjecaji i u hrvatskom latinizmu, npr. u Marka Marulića.

I na kraju, još tri imena od kojih svako na svoj način nadopunjuje pjesničku sliku razdoblja. Oko 307. n. e. nastala je — to se nakon dugih raspra o kronologiji i autoru danas kao vjerojatno smije tvrditi — *VENERINA NOČNA SVETKOVINA* (*Pervigilium Veneris*), od nepoznata autora (možda je bio Afrikanac koji je boravio u Nikomcdiji), pjesma tečno pisana, prikazujući Venerinu proljetnu svečanost, s dražesnim slikama iz prirode i razigranim scenama nimfa. Stihovi *Venerine svetkovine* (ima ih 93) jesu katalektički trohejski septenari (latinski u singularu: *versus quadratus*) pučkoga podrijetla, a upotrebljavali su se i inače u narodnom pjesništvu carskog doba i u ranokršćanskim crkvenim pjesmama. Stihovi su pjesme razdijeljeni u skupine ovim refrenom: »Cras amet, qui numquam amavit, quique amavit, cras amet« (= Sutra neka ljubi, tko nikad nije ljubio, a tko je ljubio, sutra neka ljubi). U drugoj polovici 4. st. n. e. pisao je *RUFIJE FEST AVIJEN* (*Rufius Festus Avienus*) koji je nakon Cicerona i Germanika još jednom preveo i u heksametrima parafrazirao Aratove *Fenomene* te, uz sažetke, u jampskim senarima, Vergilijeve *Eneide* i cijelog Livija i uz neka druga didaktička djela, sastavio i geografsku poemu *Morska obala* (*Ora maritima*, u jampskim senarima), s opisom Sredozemnog i Crnog mora. Ovom stoljeću pripada i *AVIJAN* (*Avianus*) koji je, posluživši se Babrijevim basnama, sastavio u distisima 42 ezopske basne, posvetivši ih Makrobiju. Avijanova je zbirka bila u srednjem vijeku veoma omiljena i široko rasprostranjena školska knjiga.

Peto i šesto stoljeće n. e.

Stvarat će još u 5. stoljeću nekoliko velikih pisaca koje smo prikazali u prethodnom, tako da se kontinuitet književnoga rada neće naglo prekinuti. No sredinom 5. st. svjedoci smo postupnoga i sve dubljega propadanja materijalne i duhovne kulture u Rimu, bilo zbog unutarnjih procesa ekonomskoga i političkoga raslojavanja ili zbog udara sve žešćih vanjskih činilaca, među kojima je germanska provala pod Odoakrom 476. n. e. označila i kraj Zapadnorimskoga carstva kao političke cjeline. Afrika se tek krajem 5. st. počela duhovno oporavljati. Matica zemlja Italija doživjet će vladavinom ostrogotskoga kralja Teoderika (493—526) ponovni, iako kratki i posljednji procvat materijalne i duhovne kulture. Energični i mudri Teoderik ostavio je civilnu upravu u rukama višega sloja rimskog, podržavajući i njegove duhovne težnje. Iz toga sloja potekao je i Kasiodor, čiji je i književni i organizatorski rad na čuvanju i prepisivanju cjelokupne rimske tradicije neocjenjivo vrijedan za ovo doba i za rimsku književnost u cjelini. Književno je najveće ime na prijelazu iz 5. u 6. st. n. e. Boetije, »posljednji Rimljanin«, kako su ga zvali, most između antike i srednjega vijeka.

Važna je značajka 5. stoljeća n. e. postupni raspad jedinstvenosti i kulturno osamostaljivanje provincija. Književnost se goji regionalno, i to raznoliko prema načinu i neravnomjerno prema intenzitetu.

Najvjerojatnije ipak pripada 5. stoljeću *KOMODIJAN* (*Commodianus*), od kojega imamo dva djela u heksametrima: *Obrambenu pjesmu protiv Židova i pogana* (*Carmen apologeticum adversus Iudaeos et gentes*) i *Upute* (*Instructiones*, 80 pjesama s akrostihom, u 2 knjige, pretežno o smaku svijeta, Antikristu i borbi protiv poganstva).

U Galiji je rođen *GAJ SOLIJE MODEST APOLINAR SIDONIJE* (*Gaius Sollius Modestus Apollinaris Sidonius*, oko 430 — oko 486), od koga imamo 24 pjesme većinom panegiričkoga sadržaja, ispunjene učenim aparatom i mitološkim crticama, pisane uz heksametar i elegijskim distisima, i 9 knjiga *Pisama* (*Epistolae*), u precioznom retoričkom stilu, u kojima se prilično oslanja na Plinija i Simaha, a otkrivaju karakterističnu sliku pišćeva doba.

Među afričkim piscima spomenimo *BLOSIJA EMILIJA DRAKONCIJA* (*Blossius Aemilius Dracontius*), koji je stvarao pri kraju 5. st. Iz njegova pera potječu prigodne pjesme (npr. *Zadovoljština — Satisfactio*, elegijska pjesma upućena vandalskom kralju Guntamundu, 484 — 496), manji epski spjevovi mitološke tematike i veći kršćanski spjev u 3 knjige *O pohvalama Bogu* (*De laudibus Dei*), kojemu je tema stvaranje svijeta i održavanje njegovo po milosti Božjoj. Drakonciju vjerojatno pripada i epska pjesma u 974 heksametra *Orestova tragedija* (*Orestis tragoedia*).

Na tlu Italije stvarali su, među ostalima, Sedulije i Leon I. Veliki. *SEDU LIJE* (*Sedulius*) obradio je oko 450. u *Uskršnoj pjesmi* (*Paschale carmen*) nakon kratka prikaza *Staroga zavjeta* život Isusov prema *Evandjeljima*, prilično čistim jezikom i stilizacijom koja podosta podsjeća na Vergilija, ali ipak uz vrlo jake primjese retoričke nabujalosti. Kasnije ga je sam pjesnik, s naslovom *Uskršno djelo* (*Opus paschale*), pretvorio u prozni oblik. *LEON*,

kojega Crkva naziva *VELIKIM* (*Leo Magnus*, papa 440—461), branitelj Rima i Italije protiv Atila i Vandala i revni branilac pravovjerja i crkvenog jedinstva, istaknuo se u književnosti kako učenošću i oštroumljem, tako i izvrsnim stilom. Imamo njegova 173 pisma i zbirku od 96 *Propovijedi* (*Sermones*) koji zauzimaju visoko mjesto u patrističkoj književnosti.

Dva autora u 5. st. poznata su nam pod imenom Fulgencije, jedan teolog, drugi mitograf. Srednji ih je vijek poistovjećivao, a neki to i danas — po svemu sudeći: s nepravom — čine. Manje nas zanima biskup iz Ruspe u Africi, *FULGENCIJE* (*Fulgentius*, 467—532), učenik Augustinov i nakon njega najznačajniji afrički teolog, pisac propovijedi, pisama i brojnih teoloških spisa protiv arijevacu i pelagijevacu. Iako čudan u mnogim nazorima, u užem je književnom kontekstu svog doba i po utjecajima zanimljiviji *FABIJE PLANCIJAD FULGENCIJE* (*Fabius Planciades Fulgentius*, pri kraju 5. st.), također Afrikanac rodom, od kojega ističemo dva djela: *Mitologije* (*Mythologiae*, 3 knjige), po obliku menipska satira inspirirana Marcijanom Kapelom, u kojoj alegorijski interpretira mitove da bi dopro do istine, i drugo, također menipska satira u mješavini proze i stiha, *Razlaganje Vergilijeva sadržaja prema moralnim filozofima* (*Expositio Vergilianae continentiae secundum philosophos moralis*, 1 knjiga) u kojemu alegorijski tumači Vergilijevu *Eneidu*. Unatoč fantastičnim domišljanjima, tamnoći nekih etimologija i čudnim interpretacijama, ima u Fulgencijevu djelu bogatstva filozofske kulture, i to stoičke i neoplatonske, a u njegovoj zbrci i upornoj težnji da nalazi skrivena značenja naslućuje se jedna druga duhovna atmosfera, u kojoj se formalne vrednote žele nadomjestiti bitnima. Trebat će Fulgencija pomnije ocjenjivati.

I napokon, prije nego prikazom Boetija, mislioca i snažnog umjetnika pisane riječi, završimo ovaj kratki pogled na cjelokupni tijek rimske književnosti, valja nam se osvrnuti na tri autora: jednog cara-zakonodavca, jednog gramatičara i jednog pisca, političara i organizatora kulturnog rada, od kojih svaki, zajedno s Boetijem, tvori posljednje vrhunce rimskog stvaralaštva na kraju 5. i u prvim desetljećima 6. st. n. e.

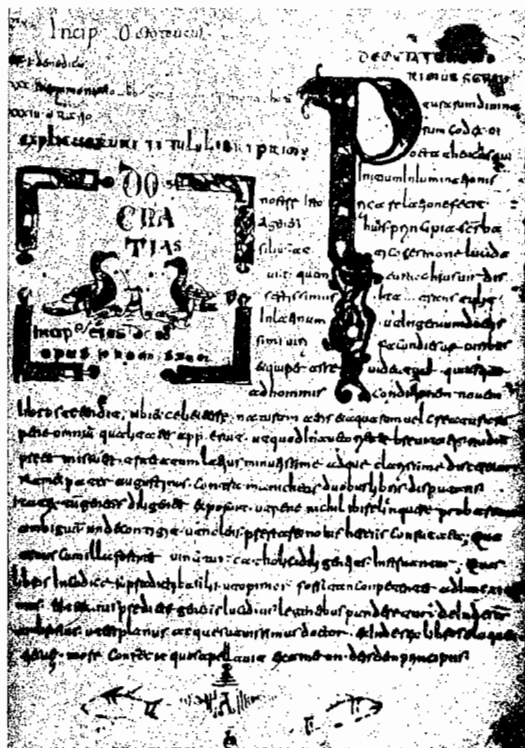
JUSTINIJAN (*Flavius Petrus Sabbatius Iustinianus*, 482—565, rođen u Tau-reziju kod Bederijane: pokraj današnjeg Niša ili Skoplja), istočnorimski car 527—565, težio je i politički i kulturno uspostaviti nekadašnje jedinstvo Rimskog carstva sa središtem u Konstantinopolu. Osvojivši 534. Vandalsku državu u Africi, dugotrajnim je ratom od 535. do 555. oborio Ostrogotsku državu u Italiji i pripojio je Bizantskom carstvu. Vrlo je rano i vrlo energično nastojao kodificirati rimsko pravo, i u tomu je njegova svjetski značajna zasluga za pravnu misao kasnije Evrope. Ono što se od 16. st. naziva *Zbornik građanskog prava* (*Corpus iuris civilis*) obuhvaća zapravo četiri glavna rezultata Justinijanove legislative: *Kodeks* (u prvom i kasnije u drugom, jedino mjerodavnom izdanju), *Digeste* (ili *Pandekte*), *Institucije* i tzv. *Novellae* (= n. constitutiones, tj. novije odredbe, većinom na grčkom jeziku, naknadno za Justinijanova života i poslije smrti skupljene). Već je naime 528. Justinijan stvorio komisiju učenih pravnika, na čelu s Tribonijanom (*Tribonianus*), koja će skupiti sve postojeće carske odredbe. Taj je veliki zbornik završen 529. (u tom nam se obliku nije očuvao), a 534. nadmješten je prerađenim i nadopunjenim koji kratko zovemo *Justinijanov kodeks* (*Codex Iustinianus*, u 12 knjiga koje se dijele u titule, a ovi u fragmente kronološki poredane). Gotovo je istodobno car naredio komisiji da za praktičnu porabu pravnika okupi izvratke iz cjelokupne pravoznanstvene književnosti rimske.

I taj je golem posao, za koji je trebalo proučiti oko 2 000 knjiga, za tri godine uspješno završen i 533. od cara objavljen s naslovom *Digesta sive Pandectae* (*digesta* znači: raspoređeno, raspodijeljeno, *pandectae*: sve sadržavajuće, sve obuhvaćajuće; sastoj se od 50 knjiga odnosno 422 titula i 9 123 zakona). Kad je rad na *Digestama*, toj autoritativnoj dokumentaciji prava jurista, bio već pri kraju, car je naložio komisiji, također na čelu s Tribonijanom, da izradi udžbenik, mjerodavan za studij prava. Taj je priručnik *Uredaba* (*Institutiones*, u 4 knjige, većinom izrađene prema Gajevim *Institucijama*) objavljen sa zakonskom snagom potkraj 533, mjesec dana prije *Digesta*.

Profesorom latinske gramatike u Konstantinopolu za cara Anastazija bio je *PRISCIJAN* (*Priscianus*), rođen oko 470. u mauretanskoj Cezareji. Glavno mu je i očuvano djelo *Gramatički udžbenik* u 18 knjiga (*Institutio de arte grammatica*, doslovan prijevod: Nauk o gramatičkom umijeću). Posluživši se posebice grčkim gramatičarima Apolonijem Diskolom i njegovim sinom Herodijanom i, dakako, svojim rimskim prethodnicima, Priscijan je ostvario ne samo posljednju nego i najopsežniju sintezu latinske gramatike u antici, djelo koje se posebno odlikuje poticajima za jezično uspoređivanje, bogatim unošenjem sintakse (obrađena je u posljednje dvije knjige pod naslovom *De constructione*) i obiljem potvrda iz starije rimske književnosti koje teku otprilike do Juvenala. O proširenosti i golemu utjecaju Priscijanove gramatike, uz Donatovu najutjecajnije u srednjem vijeku, govori i podatak da je od 8. st. n. e. očuvana u više nego tisuću rukopisa i u brojnim adaptacijama i komentarima. Među Priscijanovim manjim spisima osvrnut ćemo se na *Predvježbe* (*Praeexercitamina*, adaptaciju Hermogenovih *Progymnasmata* iz doba Marka Aurelija), u kojima su dane stilske vježbe za retoričku obuku. Kao nadopuna *Gramatici*, to je Priscijanovo djelo latinskom srednjovjekovlju pružilo elemente grčke retoričke teorije. I još nas nešto iz tog spisa u kulturnopovijesnom smislu posebno zanima, npr. u njegovu odjeljku o pohvalama, gdje su sadržani glavni panegirički topisi grčke antike. Priscijan u potpunosti preuzima mitološku aparaturu svojih poganskih predložaka, iako je u njegovo doba bitka između poganstva i kršćanstva već jedno puno stoljeće bila odlučena, i to u korist kršćanstva. Kao čovjek i građanin biva se tada kršćaninom, kao retor — poganinom. To je suprotstojanje ponudio Priscijan — ističe na kraju svoje lucidne analize E. R. Curtius — kao mogućnost zapadnjačkom srednjem vijeku. Istinsku analogiju tome naći ćemo ponovo tek u talijanskom humanizmu. U drugom jednom kontekstu istu je misao već bio izrazio Birt: »...petnaesto je stoljeće izravan nastavak petoga. Ovdje i ondje idu usporedo odano kršćanstvo i težnja za ljepotom oblika koja se naslađuje likovima na Olimpu.«

Nadživjevši Boetija i ostale vršnjake, *FLAVIJE MAGNO AURELIJE KASIODOR* (*Flavius Magnus Aurelius Cassiodorus*, oko 490 — oko 580), nazvan i *SENATOR*, podrijetlom iz vrlo stare i ugledne aristokratske obitelji rimske, iskoristio je visok položaj na dvoru kralja Teoderika da bi Gote i Rimljane povezao u zajedničkoj brizi za dobro Italije i budnim držao strahopoštovanje pred starom veličinom Rima. Kad se već jasno nazirala propast vlasti Gota, povukao se Kasiodor 538. iz politike. Zbog Justinijanovih ratnih pohoda nije uspio ostvariti davnu želju da bi u Rimu osnovao visoko učilište za biblijske studije. No proveo ju je uglavnom kad se povukao na svoja dobra na krajnjem jugu Italije, u Kalabriji, osnovavši samostan Vivarium i učinivši od njegove bogate knjižnice prvo obrazovno središte Italije. U tomu je, na od-

lučnoj prekretnici između antike i srednjeg vijeka, Kasiodorov udio u evropskim razmjerima bio presudan. Što je naime benediktinski red rano odustao od svoga odbojnog držanja prema svjetovnoj naobrazbi, što je kroz znanost postao nosiocem kulture, nije bila namjera njegova utemeljitelja *BENEDIKTÁ IZ NURSIJE* (*Benedictus*, rođen oko 480, u Umbriji), nego besmrtna zašluga Kasiodorova.

Stranica iz Kasiodorovih *Institutiones*. Rukopis iz 8. stoljeća n. e.

Raznovrstan i vrlo obilan, Kasiodorov je književni rad u doba službovanja na dvoru pretežno povijesnog i političkog karaktera: uz *Povijest Gota*, kroniku i govore, istaknimo *Različite spise* (*Variae*, 12 knjiga, službena korespondencija i dokumenti, što ih je sam pisao od 507. do 537), koji su djelovali kao uzor visokoga kancelarijskog stila. U desetljećima povučeniosti u Vivarium prevladavaju teološki i gramatički spisi. Ne samo najpoznatije nego i najutjecajnije Kasiodorovo djelo, postavši temeljnom knjigom srednjovjekovne naobrazbe, svojevrsan je enciklopedijski priručnik, *Udžbenik božanskih i svjetovnih znanosti* (*Institutiones divinarum et saecularium litterarum*, 2 knjige, oko 562). U prvoj knjizi, bogatijoj i originalnijoj, obrađuje Kasiodor biblijsku i kršćansku kulturu, u drugoj svjetovnu, tj. sedam slobodnih

umijeća (među koje, suprotno pretežitoj latinskoj tradiciji, u »triviumu« uz gramatiku i retoriku umeće dijalektiku, dakle filozofiju). Budući da za svjetovne pisce i književnost (Kasiodor ih zove: *mundani auctores, saeculares litterae*) opstoji živo zanimanje, ali nedostaju dobri znalci biblijske znanosti, Kasiodor želi svojim monasima u *Udžbeniku* pružiti uvodni priručnik koji će jednako služiti spasu njihove duše kao i njihovoj svjetovnoj naobrazbi. I *Komentari psalama* (*Expositiones psalmodum*, navodi se i naslov: *Expositio in Psalterium — Komentar uz Psaltir*), s analizama koje su i retorički utemeljene, i posljednje piščevo djelo, *O pravopisu* (*De orthographia*), prožeto dubokim nagnućem prema kulturi prošlosti koja nestaje, potvrđuju temeljnu Kasiodorovu misao: svjetovna je znanost doduše zavisna od kršćanske, ali valja poznavati i najbrižnije gojiti poštovanje prema poganskoj, svjetovnoj kulturi rimskoj. Tu je misao, uz obilno književno djelo vlastito i golemo rukopisno-prepisivačko svojih monaha, ostavio Kasiodor u baštinu srednjem vijeku.

ANICIJE MANLIJE SEVERIN BOETIJE (*Anicius Manlius Severinus Boethius*, oko 480—524), filozof, posljednji istaknuti pisac rimske književnosti, podrijetlom je iz bogate rimske aristokratske obitelji. Izvrsno obrazovan, kršćanski odgojen, bio je veoma ugledna ličnost na dvoru ostrogotskoga kralja Teoderika. Pisao je udžbenike iz područja aritmetike, glazbe, geometrije i astronomije (što ih je on prvi nazvao *quadrivium*, kako će se i u srednjem vijeku zvati), teološke i filozofske rasprave sa sintezom novoplatonske ontologije i kršćanske dogmatike. Od zamišljena cjelokupna prijevoda Aristotela dospio je završiti samo neka djela — među kojima su komentari i prijevod *Kategorija* bili jednim od glavnih izvora srednjovjekovnog poznavanja Aristotela na latinskom Zapadu.

Književno najvrednije njegovo djelo, u cijelom srednjem vijeku i do 18. st. jednako mnogo čitano kao Vergilije i *Biblija*, jest *Utjeha Filozofije* (*Consolatio Philosophiae*, u 5 knjiga). Stvarao ju je u tamnici, čekajući više mjeseci smaknuće koje je iduće godine i izvršeno; bio je optužen za sudjelovanje u veleizdaji u korist Bizanta i Justina. *Utjeha* je komponirana kao dijalog pisca s personificiranom Filozofijom, u mješavini proze i ukupno 39 pjesničkih umetaka, koji uvode u prozne dijelove ili njihove misli razvijaju lirskim motivima iz mitologije, povijesti i osobno intonirane patetike utamničnika. U inspiraciji, pored stoičke, *Utjeha* ima pretežno platonsku filozofsku potku. U proznom stilu Boetiju je uzor Ciceron, a u pjesmama, raznolikih metričkih oblika, refleksivna korska lirika Senekinih tragedija. Cijelo djelo prožima jaka osjećajnost duboko moralnog autora, traganje za smislom zla i prevladavanjem njegovim, samospoznaja čovjekova i život u skladu s prirodom. Kršćanin, iako kršćanstvo i Krista nigdje ne spominje, Boetije otkriva žarki smisao za velike filozofske probleme: vrijednost i nevrijednost zemaljskih dobara, smisao života, besmrtnost, providnost i slučaj, slobodnu volju. U uskoj povezanosti s piščevim životom i očekivanom smrću, *Utjehu* punina emocije transformira: ponori patnje i razmišljanja očituju se u brzom izmjeni dijaloga ili u retoriziranim samogovorima, dosežući u najboljim lirskim pjesmama himnički intenzitet osobne ispovijesti u tužaljci ili molitvi. *Utjeha* je bila stilskim uzorom srednjem vijeku, kojemu je Boetije, značajan posrednik kulturâ kao Ciceron i Seneka, predao ljudski sadržaj antičkoga odgoja duha i srca. Duboko se dojmila Dantea i Petrarke.

Literatura

- F. Maixner, *Historija rimske književnosti*, Zagreb 1884.
- S. Senc, *Primjeri iz rimske književnosti u hrvatskom prijevodu*, Zagreb 1920.³
- M. Schanz — C. Hosius — G. Krüger, *Geschichte der römischen Literatur*, München I, 1927⁴; II, 1935⁴; III, 1922²; IV 1, 1914²; IV 2, 1920; svi svesci u pretisku: München 1959.
- R. Pichon, *Histoire de la littérature latine*, Paris 1921.⁸
- M. Šrepel, *Rimska književnost i latinski jezik*. Po T. Birtu i O. Weiseu priredio ~, Zagreb 1898.
- E. Norden, *Die antike Kunstprosa*, I—II, Darmstadt 1958.⁵
- F. Leo, *Die römische Literatur des Altertums* i F. Skutsch, *Die lateinische Sprache*, u: *Die griechische und lateinische Literatur und Sprache (Die Kultur der Gegenwart I 8)*, Leipzig-Berlin 1912³ (drugi otisak: 1924)
- E. Norden, *Die römische Literatur*, Leipzig 1961.⁶
- K. Rac i F. Lasman, *Izbor iz stare književnosti kršćanske*, Zagreb 1917.
- P. de Labriolle, *Histoire de la littérature latine chrétienne*, I—II, Paris 1947.³
- J. W. Duff, *A Literary History of Rome from the Origins to the Close of the Golden Age*, London 1953.³
- J. W. Duff, *A Literary History of Rome in the Silver Age*, New York 1963.³
- F. Stolz — A. Debrunner — W. P. Schmid, *Geschichte der lateinischen Sprache*, Berlin 1966.⁴
- A. Meillet, *Esquisse d'une histoire de la langue latine*, Paris 1952.⁶
- J. Marouzeau, *Traité de stylistique latine*, Paris 1962.⁴
- B. Altaner, *Patrologie*, Freiburg im Breisgau 1960.⁶
- A. Klotz, *Geschichte der römischen Literatur*, Bielefeld-Leipzig 1930.
- A. Kappelmacher — M. Schuster, *Die Literatur der Römer bis zur Karolingerzeit*, Potsdam 1935.
- H. J. Rose, *A Handbook of Latin Literature*, London 1954³ (pretisak: 1958)
- A. Rostagni, *Storia della letteratura latina*, I—III, Torino 1964³ (priredio I. Lana)
- G. Devoto, *Storia della lingua di Roma*, Bologna 1944³ (njemački prijevod I. Opelt: *Geschichte der Sprache Roms*, Heidelberg 1968)
- H.-I. Marrou, *Histoire de l'éducation dans l'antiquité*, Paris 1965.⁶
- G. Highet, *The Classical Tradition. Greek and Roman Influences on Western Literature*, London-Oxford-New York 1967 (novi pretisak s ispravcima)
- E. Paratore, *La letteratura latina*, I—II, Firenze 1969 (novo dotjerano izdanje).
- H. Bardon, *La littérature latine inconnue*, I—II, Paris 1952—1956.
- K. Büchner, *Römische Literaturgeschichte*, Stuttgart 1968.⁴
- S. I. Sobolevskij — M. E. Grabar-Passek — F. A. Petrovskij, *Istorija rimskoj literatury*, I—II, Moskva 1959—1962.
- K. Büchner, *Überlieferungsgeschichte der lateinischen Literatur des Altertums* i H. Rüdiger, *Die Wiederentdeckung der antiken Literatur im Zeitalter der Renaissance*, u: *Geschichte der Textüberlieferung der antiken und mittelalterlichen Literatur*, I, Zürich 1961.
- L. Bieler, *Geschichte der römischen Literatur*, I—II, Berlin-New York 1972.³
- M. Budimir — M. Flašar, *Pregled rimske književnosti*, Beograd 1963.
- L. D. Reynolds — N. G. Wilson, *Copisti e filologi. La tradizione dei classici dall'Antichità ai tempi moderni*, prev. s engleskoga M. Ferrari, Padova 1974.³
- P. Lisičar, *Grci i Rimljani*, Zagreb 1971.
- T. J. Šagi-Bunić, *Povijest kršćanske literature*, I, Zagreb 1976.